

84

2-66

20 APR 2006

ՏԵՐ-ՍԱՀԱԿԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ 19 NOV 2010

ՎԻՔԹՈՐ ՀԻԿՈ

ԹՇՈՒԱՌՆԵՐ

ԶՈՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ. — ԳՕԶԷԹ

ՆԵՐՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

ԿԵԴՐՈՆԱՏԵՂԻ ՊԱԼԵՆՅ ԳՐԱՏՈՒՆ

1922

Տպագր. Մ. Տեր-Սահակյան
Կ. ՊՈԼԻՍ

12.06.2013
0005 59A 02

6399

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ. — ԳՕԶԷԹ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԻՐԳ

ՎԱԹԵՐԼՕ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԹԷ ԻՆՉ ԲԱՆԻ ԿԸ ՀԱՆԴԻՊԻ ՆԻՎԵԼԷՆ ԵԿՈՂ ՄԸ

Անցեալ տարի (1881) Մայիսին մէջ գեղածիծաղ առաւօտ մը Նիվելէն գալով դէպի Լա Հիւլը կ'ուղ-
ղուէր անցորդ մը, այն որ այս պատմութեան հեղի-
նակն է: Հետի կը քալէր և քարայտակ լայն սալարկէ
մը կ'երթար: Այս սալարկը երկու ծառաշարներու մէջ-
տեղէն վէտ առ վէտ կը յառաջանայ բլուրներու վրայ,
որոնք իրարու ետեւէ կ'ուզան ճամբան վեր վեր կը
վերցնեն և վար կ'իջեցնեն, և անոր վրայ ահագին կո-

հակներ կը կազմեն: Անցորդը Լիյուա և Պուա-Սէն-
եօր-Իզաազը անցած էր: Արեւմտեան կողմէն Պրէն-
լ'Ալէօի հերձաքարէ շինուած դանգակատունը կը նշ-
մարէր, որ գլխիվայր դրուած անօթի մը ձեւը ունէր:
Բլրակի մը վրան հասաւ անտառէ մը, յետոյ զարտուղի
ճամբու մը անկիւնէն անցաւ, ուր Հիւն դուռ թիւ 4 վեր-
նագրով որթնահար մոյթի մը քով կապելայ մը կար,
որու երեսին վրայ սա ծանուցագիրը կը կարգացուէր.
Չորս հովերուն, էշապօ, ւնսնաւորաց տնտես:

Անցորդը քառորդ մղոնի չափ հեռանալով այս կա-
պելայէն հասաւ պղտիկ ձոր մը՝ ուր ջուր կայ, այս
ջուրը ճամբուն կոպիծներուն մէջէն բացուած կամարի
մը տակէն կ'անցնի: Ծառերու ցանուցիւր այլ կանաչա-
գեղ փունջ մը չը սալարկին մէկ կողմէն ձորը կը լեցնէ
միւս կողմէն մարգագետիններու մէջ կը ցրուի, և շը-
քեղօրէն կարծես իրարանցումով մը դէպի Պրէն-լ'Ալէօ
կ'երթայ:

Հոն՝ ճամբուն աջ կողմը՝ պանդուկ մը կար, նաև
դուռին առջեւ քառանիւ սայլ մը, գայլուկի բուններու
ահագին խուրձ մը, արօր, տերեւադարձ ծառերու ցանկի
մը քով չորաբեկ խոխնիներու դէզ մը, քիչ մը կիր որ
քառակուսի ծակի մը մէջ կը ծխար, և սանդուղ մը՝ որ
յարգեայ միջնորմներով բաժնուած հիւղի մը քով դըր-
նէր դաշտի մը մէջ ուր դեղնագոյն մեծ ծանուցագիր
մը կը թռէր հովէն, ծանուցագիրը հաւանօրէն հանդի-
սական տօնավաճառի մը օտարոտի տեսարանին կը վե-
րաբերէր: Պանդուկին անկիւնը, ճահիճի մը քով՝ որու
մէջ բաղերու խուճը մը կը նաւարկէր՝ արահետ մը կար
որու քարայտակը լաւ շինուած էր, և որ մացառնե-
րուն մէջ կ'ընկղմէր: Անցորդը այս արահետը մտաւ:

Այս արահետին մէջ ժեշտէն մնացած պատ մը

կար որ իրարու հակառակ աղիւսներով շինուած սրա-
ծայր քիւ մը ունէր վրան, ճամբորդը գրեթէ հարիւր
քայլ առնելէն և այս պատին քովէն քալելով անցնելէն
ետք կամարած և քարաշէն մեծ դուռի մը առջև հա-
սաւ, ու Լուի Ժ. Ի ժամանակուան ծանր օճին համե-
մատ շինուած էր, և ուղղաձիգ բարաւոր մը ունէր
որուն երկու կլոր և տափածեւ բարձրաքանդակներ կը
մօտէին: Դուռին վերեւը կանոնաւոր և բարձրաշէն ճա-
կատ մը կը տեսնուէր, այս ճակատին ուղղութեամբը
քաշուած պատ մը գրեթէ կուգար դուռին կը դպէր, և
ասոր երկու կողմերը ուղիղ և յանկարծադէպ անկիւն-
ներով կը պաշտպանէր: Առջեւի կողմը մարգագետին
վրայ երեք տափան երկնցած էր, որոնց մէջտեղերէն
Մայիս ամսոյ ամէն ծաղիկները խառն ի խուռն կը բուս-
նէին: Դուռը դոցուած էր երկու հնաւեր թեւերով,
որոնք ժանգոտ դանհար մը ունէին:

Արեւին ճառագայթները զմայլելի էին. ոստերը
մեղմիկ կը սարսռէին այն սարսուռով որ Մայիս ամսոյ
մէջ աւելի թռչնոց բոյներէ, քան թէ հովէն կ'արտադ-
րի: Սիրուն թռչնիկ մը, որ հաւանօրէն սիրահար էր,
մեծ ծառի մը վրայ մոլեգնաբար կը ձայնէր:

Ճամբորդը ծեցցաւ, և դրան չեմին ձախ կողմի
քարին մէջ բաւական լայն և բոլորած և խոռոչ մը տե-
սաւ, որ դունդի մը ներակողմին կը նմանէր: Նոյն պա-
հուն դուռը բացուեցաւ և գեղջկուհի մը դուրս ելաւ:

Տեսաւ անցորդը և նշմարեց թէ ինչ բանի կը նա-
յէր ան:

— Ֆրանսական գնդակ մը բացաւ այդ ծակը, ըսաւ
գեղջկուհին:

Յետոյ շարունակեց.

— Սա վերը դուռին վրայ բեւեռի մը քով տեսածդ
ալ պիտոյեան մեծ գնդակի մը ծակն է: Գնդակը փայ-
տին միւս կողմէն չեւաւ:

— Ի՞նչ է այս տեղին անունը, հարցուց անցորդը :

— Ուկոմօն, ըսաւ գեղջկուհին :

Անցորդը կանգնեցաւ. քանի մը քայլ առաւ, և զնաց ցանկերուն վրայէն նայելու համար : Հորիզոնին վրայ ծառերու մէջտեղէն բլուր մը՝ և բլուրին վրայ բան մը նշմարեց որ հեռուէն առիւծի մը կը նմանէր :

Անցորդը Վաթերոյի պատերազմի դաշտին մէջ կը գտնուէր :

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ .

ՈՒԿՕՄՕՆ

Ուկոմօն սգալի տեղ մը եղաւ : Եւրոպայի այն մեծ փայտահարին՝ որ Նաբոլէօն կ'անուանուէր՝ Վաթերոյի մէջ տեսած խոչընդոտներուն սկիզբը և առաջին դիմադրութիւնը այն տեղը եղաւ : Ուկոմօն եղաւ տապաքին բերնին առաջին անգամ հանդիպող վարակը :

Ուկոմօն դղեակ մըն էր. շիմակ ալ ազարակ մըն է : Ուկոմօն հնազդեան համար Հիւկոմօն է : Այս բնակարանը յինոզն է Սոմբրէի պարոն Հիւկօն, ճիշդ այն անձը որ Վիլլէրի վանքին վեցերորդ մատրանապետութիւնը հաստատեց :

Անցորդը դուռը հրեց, սրահէ մը անցաւ արմուկովը հին կահք մը մշտելով, և գաւիթը մտաւ :

Այս գաւիթին մէջ ճամբորդին ուշադրութիւնը գրաւող առաջին բանն էր Ժ. Գարու դուռ մը որ

կարծես կամար մը կը կաղմէ հոն, և որուն չորս կողմը ամէն բան փլած է : Յիշատակարանի մը տեսքը շատ անգամ աւերակներէն կ'արտադրուի : Կամարին քով պատին վրայ բացուած և Հանրի Դ.ի ժամանակին յատուկ միջնակամարեան քարերով շինուած ուրիշ դուռ մը կայ, ուրկէ մրգաստանի մը ծառերը կ'երեւին : Այս դուռին քով աղբանոց մը, հոն հոս բրիչներ և թիեր, քանի մը սալ, հին հոր մը իր սալայառակովն ու դառնակովը միասին, մտրուկ մը որ կ'ոստոսէր, հնդկահաւ մը որ պարծօրէն կը շրջէր, մատուռ մը որ վրան զանգակատուն մը ունի, ծաղկաւէտ խնձորենի մը որ մատուռին պատին վրայ կը յենու. ահա այս բաներով կը բաղկանար այն գաւիթը որուն տիրել Նաբոլէօնի անըջային դիտաւորութեանց մին եղաւ : Նաբոլէօն եթէ կարենար առնել այս տեղը, թերեւս անոր շնորհիւ աշխարհիս տէր ըլլար : Հաւեր կը շրջին հոն և իրենց կրտուցովը հողը կը ցրուեն : Գոռում մը կը լսուի, մեծ չուն մըն է գոռացողը որ ակռաները կը ցուցնէ և որ Անգլիացիներուն յաջորդն է :

Անգլիացիք հոն հրաշալի արիութեամբ կռուեցան : Գուքի պահակներուն չորս խումբերը կատաղաբար պատերազմող բանակի մը դէմ դնելով եօթը ժամ կըռուեցան :

Ուկոմօն եթէ երկրաշափական յատակագծով քարտէսի մը վրայ տեսնուի, իր շէնքովն ու ցանկապատերովը միասին գրեթէ անկանոն և անկիւնին մէկը կրտուած հանուած ուղղանկիւն մը կը ներկայացնէ : Այս կտրուած անկիւնին կողմը կ'իյնայ հարաւային դուռը. պատ մը կայ որ այս դուռը կը պահպանէ և ուրկէ նետուած հրացանը ներս մտնողին վրայ կը պարպուի ուղղակի : Ուկոմօն երկու դուռ ունի, մին է հարաւայինը որ դղեակին դուռն է, միւսն է հիւսիսայինը որ

ագարակին դուռն է: Նարուէոն Ուկոմօնի դէմ իր ժէ-
րօմ եղբայրը զրկեց: Կիլլըմինօյի, Յօյի և Պաշլիւի-
բաժինները հօն զարնուեցան, Ռէյլ զօրապետին գրեթէ
ամբողջ գումարտակը հօն պատերազմեցաւ, բայց գործ-
մը չտեսաւ: Դէյլէրմանի գնդակներն ի զուր տեղացին
այն զիւցազնական պատին վրայ:

Պօտիւէնի հեծելազունդը հիւսիսային կողմէն թէեւ
ամբողջապէս Ուկոմօնի վրայ յարձակեցաւ տիրելու հա-
մար, բայց չյաջողեցաւ, Սօյի հեծելազունդն ալ հա-
րաւային կողմէն յարձակեցաւ, այլ միայն մէկ մասը
գրաւեց ասանց բոլորովին առնելու զայն:

Ագարակին շէնքերը գաւիթին հարաւային մասին
բոլորովին կառուցուած են: Գաղղիացիները խորտա-
կած են հիւսիսային դուռը, որու մէկ կտորը պատին
կառչելով կախուած է: Այս կտորը երկու պահանգի
վրայ բեւեռուած չորս տախտակէ կը բաղկանայ, որոնց
վրայ դեռ կը նշմարուին յարձակումէն տրուած վէր-
քերը:

Գաղղիացիք հարաւային դուռը խորտակած, և կտոր
մը դրած են անոր այն մէկ մասին տեղ որ պատէն կախ-
ուած է: Այս դուռը՝ որ գաւիթին ներսը կիսովին կը
բացուի՝ վարը քարահիւս և վերն աղիւսածհիւս պատի-
մը վրայ բացուած է քառակուսօրէն, և հիւսիսային
կողմէն գաւիթը կը փակէ: Կոչտ տախտակէ երկու լայն
թեւեր ունի, և շինուած է որպէս զի սայլ մօնէ անկից,
ինչպէս ամէն ագարակներու մէջ ալ կան այս տեսակ
դուռեր: Կատաղաբար պատերազմեցան որոնք որ գրա-
ւել ուղեցին այս դուռը, որու անդի կողմը մարդա-
գետիններ կան, և որու սիւնին վրայ շատ ժամանակ
արիւնշաղաղ ձեռքերու ամէն տեսակ դրոշմներ տես-
նուած են: Պօտիւէն հօն մեռաւ:

Պատերազմին փոթորիկը դեռ այս գաւիթին մէջ կը

տիրէ, ահ ու սարսափը դեռ կը տեսնուին հօն, կռիւն
աղմուկը կարծես քար կտրած է և կ'երեւի, ամէն բան
տակաւին կենդանի է, դեռ երէկ տեղի ունեցած է,
բայց հետզհետէ կը մեռնի: Պատերը կը հոգեվարին,
քարերը կ'իյնան, խրամատները ձայն կուտան, ծակերը
վէրքի կը նմանին, ծառերը՝ որ ծռած են կը սարսռին՝
կարծես խոյս աալու կը նկրտին:

Այս գաւիթին մէջ 1815ին աւելի չէնք կար քան
թէ այսօր: Այն ժամանակի շէնքերը, որոնք ետքէն
փլուած են, անոր մէջ դարեանդներ. անկիւններ և
քանոնաձև արմուկներ կը կազմէին:

Անգլիացիք այս գաւիթին մէջ փակուած և ամրա-
ցած էին, գաղղիացիք մտան ներս, բայց չկրցան մնալ:
Մատուռին քով զղեակին մէկ թեւը կանգուն կ'երեւի
որ Ուկոմօնի աւերակներուն միակ մնացորդն է և որ
փլուած, թերեւս կրնալինք ըսել թէ փորէն հերձուած
է: Դղեակը աշտարակի, մատուռն ալ ռաղմական ամ-
բոցի մը տեղ ծառայեց: Կռուողները փոխադարձաբար
ջարդուեցանհօն: Պատերուն ետեւէն, վերնայարկներուն
վերէն, շտեմարաններուն ներսէն, ամէն պատուհաննե-
րէն, ամէն օդամուտներէն, քարերուն ամէն ձեղքերէն
վերջապէս ամէն կողմէ հրացանի բռնուեցան Գաղղիա-
ցիք, որոնք խուրձերով չորաբեկ ոստեր բերին և պա-
տերը և մարդերը կրակի տուին, ռումբին տրուած պա-
տասխանն էր հրդեհը:

Դղեակին այս աւերներուն թեւին մէջ երկաթեայ
վանդակներով պնդուած պատուհաններէն աղիւսաշէն
բնակարանի մը աւերուն սենեակները կը տեսնուէին,
անգլիական պահակները այս սենեակներուն մէջ դարանը
մտեր էին, սանդուղը վերէն վար հերձուած է և խոր-
տակուած խեցիի մը ներսի կողմին պէս կ'երեւի: Երկու
յարկ ունի այս սանդուղը, Անգլիացիք հօն պաշարուե-

լով և անոր վերի աստիճաններուն վրայ դիզուելով վարի աստիճանները կտրեր էին, այս վարի աստիճանները կապտագոյն լայն սալաքարեր են որոնք եղիճներու մէջ դէզ մը կը կազմեն: Դեռ տասնի չափ աստիճաններ կը կենան և պատին կը յենուն, ասոնց առաջինին վրայ երեքժանի մը պատկերը փորուած է: Այս աստիճանները անմատչելի և իրեն խորչերուն մէջ հաստատուն են: Իսկ բոլոր միւս մասերը ատամնաթափ ծամելիքի մը կը նմանին: Երկու ծառ կայ հոն, մին չորցած, միւսն ալ արմին կողմէն վերաւորուած է և Ապրիլի մէջ կը ծլի: 1815էն ի վեր սանդուղին մէջտեղէն մշտնաւ սկսաւ այս վերաւոր ծառը:

Մատուռին մէջ կոտորածներ եղան: Ներսը, վերստին հանդարտելով՝ զարմանալի կերպարանք մը առած է: Կոտորածէն ի վեր ա՛լ պատարագ մատուցուած չէ հոն. սակայն խորանը դեռ կը կենայ, կոշտ փայտերով շինուած խորան մըն է այն որ անողորմ քարէ պատի մը վրայ կը յենու: Մատուռը ունի չորս պատ, որ կրաջուրով լուացուած է. դուռ մը՝ որ խորանին հանդիպակաց կողմն է, երկու կամարաձև պղտիկ պատուհաններ, դուռին վրայ փայտաշէն մեծ խաչնիւթիւն մը, խաչնիւթեան վերեւը քառակուսի օղամուտ մը որ դէզ մը խոտով զոցուած է, բոլորովին խորտակուած ապակիի հին յրջանակ մը որ գետինը անկիւն մը նետուած է, այս է ահա այս մատուռին նկարագրութիւնը: Խորանին քով սուրբ Աննայի արձան մը կայ որ ԺՆ. դարու գործ է, պիսգայեան գնդիկ մը՝ Մանուկ Յիսուսի գլուխը առած տարած է: Գաղղիացիք պահ մը տիրեցին մատուռին, յետոյ դուրս ելնելու ստիպուելով հրգեհնեցին զայն: Այս հիւղը բոցերով լեցուեցաւ, փուռ մը եղաւ, դուռը այրեցաւ, տախտակամածը այրեցաւ, բայց փայտաշէն Քրիստոսը չայրեցաւ: Կրակը անոր ոտքերը կրծելէ

ետք՝ որոնց միայն սեւցած սրունքը կը տեսնուի՝ կանգ առաւ: Տեղագիտներուն խօսքին նայելով հրաշք մըն էր այս: Գլխատ մանուկ Յիսուսը, Քրիստոսին չափ բարեազդ չեղաւ:

Պատերուն վրայ շատ մը փորագիրներ կան: Քրիստոսի ոտներուն քով սա անունը կը կարդանք. Հեկեղիսիէզ, նաև սա անունները. Գոնիսկի Քիօ Մայօր, Մագուէս ի Մարգուէզա, Տե Արևաւրօ (Հապանա): Գաղղիական անուններ կան զարմացման կէտերով որոնք բարկութեան նշան են: Պատը 1849ին ճերմկեցաւ, վասն զի աղղերը զիրար կը նախատէին անոր վրայ:

Ահա այս մատուռին դրան առջեւէն վերցուեցաւ դիակ մը որ ձեռքը տապար մը ունէր: Այս դիակը Լըկրօ փոխ-տեղակալն էր:

Մատուռէն ելնելէք ետք ձախ կողմը հոր կը տեսնես: Այս գաւիթին մէջ երկու հոր կայ: Կը հարցուի թէ ինչո՞ւ մատուռին աջակողմեան հորը թոյլ և ձախարակ չունի. վասն զի ա՛լ անոր ջուրը չգործածուիր: Ինչո՞ւ ա՛լ ջուրը չի գործածուիր. վասն զի մարդու ոսկերտութիւնով լի է ան:

Այս հօրէն վերջին անգամ ջուր քաշողը Կիլիսիոմ վան Քիլսօմ կ'անուանուէր: Դիւղայի մըն էր ան որ Ուկոմօնի մէջ կը բնակէր և պարտիզական էր հոն: 1815 Յունիսի 18ին իր բնտանիքը Ուկոմօնէն փախաւ և ան տառներու մէջ պահուեցաւ:

Այս ցիրօցան դժբաղդ բնտանիքները օրերով և գիշերներով Վիլէրի վանքին շրջակայ անտառը ապաւինեցան. դեռ քանի մը ճանաչելի հետք կայ, ինչպէս է ծառերու այրած հին կոճղեր որոնք թաւուտներու մէջ ահուդողով գրաւուած այն խեղճ գիշերապահներուն տեղը կը ցուցնեն:

Կիլիսիոմ վան Քիլսօմ Ուկոմօն մնաց չդղեակը պահ-

պանելու համար», և շտեմարանի մէջ կձկուած պահուեցաւ: Անգլիացիք գտան զայն թաքստարանէն հանեցին տարին, և թուրքի կոնակով ծնծելով ծառայութիւն ընել տուին ահաբեկ մարդուն: Ծարաւի էին Անգլիացիք, Կիլեօմ այս հորէն ջուր կ'առնէ և անոնց կը բերէր որ խմեն: Շատերը յետին անգամ այն հորին ջուրէն խմեցին: Պիտի մեռնին եղեր, նաև այս հորը այնքան մեռնողներ ուրկէ ջուր խմեցին:

Կոիւնէն ետքը ստիպողական գործ մը կատարուեցաւ, որ էր դիակները թաղել: Մահը յաղթութեան անհանգստութիւն տալու մասնաւոր Կերպ մը ունի, և փառքին ետեւէն ժանտախտը կը բերէ: Թիֆոսը յաղթանակին կցորդ մասերուն մին է: Այս հորը որ խորունկ էր՝ գերեզման մը եղաւ: Երեք հարիւր մեռել նետուեցաւ մէջը. գուցէ փոքր ինչ սաստիկ աճապարութեով: Ամէնքն ալ մեռած էին արդեօք: Ոչ, կ'ըսէ աւանդութիւնը: Կ'երեւի թէ թաղումին հետեւեալ գիշերը հորէն տկար ձայներ լսուեցան որոնք կը կանչէին:

Այս հորը գաւթին մէջ առանձին մնացած է: Երեք կողմէն կէսը քարով և կէսն ալ աղիւսով շինուած պատերը կը չըջապատէին զայն, պատերը հողմարդելի մը թերթերուն պէս ծռուած են և պղտիկ քառակուսի աշտարակի մը ձեւը կը ներկայեն:

Զորքորդ կողմը բաց է: Այս կողմէն կ'առնուէր ջուրը: Ներսի պատին վրայ բոլորակ և տձեւ պատուհանի մը պէս ծակ մը կայ. թերեւս պղտիկ ուռմբի մը ծակն է այն: Այս պղտիկ աշտարակը ձեղուն մը, ունէր որուն միայն գերանները մնացած են: Աջակողմեան պատին երկաթեայ նեցուկին վրայ խաչ մը ծրագրուած է: Երբ ծռելով կը նայիս, նայուածքդ աղիւսային դրանի մը մէջ կը սուզի որ խաւարով լի է բոլորովին: Հորին բոլորտիքը եղիճներ կան, որոնց մէջ աներեւոյթ կ'ըլլան պատերուն վարի մասերը:

Այս հորին առջեւ չկայ այն կապտագոյն լայն սալաքարը որ Պելժիգայի ամէն հորերու առջեւ տախտակամանի տեղ կը ծառայէ: Կապտագոյն սալաքարին տեղ գերան մը կայ որուն վրայ հինգ կամ վեց փայտի տձեւ, վարակաւոր և ծուռ կտորներ կը կռթնին, և մեծ ոսկորներու կը նմանին: Հորն ա'լ ոչ դոյլ, ոչ շըղթայ, ոչ ճախարակ ունի. բայց դեռ կը կենայ քարէ կոնքը ուսկէ դուրս կը վազէր ջուրը: Անձրեւի ջուր կը հաւաքուի այս կոնքին մէջ, և ժամանակ առ ժամանակ մօտակայ անտառներէն թոչուն մը գալով կը խմէ և կը թռի:

Այս աւերակին մէջ տուն մը կայ, որ ագարակին տունն է և որուն մէջ մարդ մը կը բնակի: Այս տունին դուռնէն ելլողը գաւթիթը կը մտնէ: Դուռին վերայ կոթեայ փականքի մը աղուոր թիթեղին քով ծուռ դրուած երկաթեայ խաչածեւ կոթ մը կայ: Հանովրացի Վիլտա տեղահալը ագարակը փոխելու և պատըսպարուելու համար երբ այս կոճակը կը բռնէր, գաղղիացի խրամահատ զինուոր մը տապաքի հարուածով մը անոր ձեռքը կտրեց:

Տունը բնակող ընտանիքի հաւն է վալ Բիլսօմ հին պարտիզպանը որ ժամանակէ մը ի վեր մեռած է: Ալիւոր մաղերով կին մը ըսաւ մեզ. — Հոն էի. երեք տարեկան էի. քոյրս որ ինձմէ աւելի մեծ էր, կը վախնար և կ'ուլար: Մեզի առին անտառը տարին: Մօրս գիրկն էի: Ամէնքը իրենց ականջը գետինը կը դնէին մտիկ ընելու համար: Ես թնդանթին պէս ձայն հանելու համար պուժ պուժ կ'ըսէի:

Գաւթին աջակողմեան դուռը, ինչպէս ըսինք արդէն, մրգաստանին վրայ կը նայի:

Մրգաստանը սարսափելի է:

Երեք մասի, կամ գրեթէ երեք արարքի կը բաժնուի ան:

Առաջին մասը պարտէզ մը, երկրորդը մրգաստան մը, երրորդը անտառ մըն է։ Այս երեք մասը մէկ շրջապատով կը փակուին։ Դուռնին կողմը զգեսկին և ագարակին շէնքերը կան։ ձախ կողմը ցանկ մը, աջ կողմը պատ մը, ներսի կողմն ալ պատ մը կայ։ Աջակողմեան պատը աղիւսաշէն, իսկ ձախակողմեանը քարաշէն է։ Նախ պարտէզը կը մտնես որու ձեւը վերէն վար կարգադրուած է, և ուր հաղարջներն են տնկուած, նաև անթիւ անպիտան խոտեր բուսած են։ Քանդակելի քարերով շինուած ահագին դարաստի մը՝ կրկնուռայ սիւներու հետ կը փակէ դայն։ Իշխանական պարտէզ մըն է այն, և դաղղիական այն ոճին համեմատ շինուած է որու յաջորդեց Լը Նոթրի ոճը։ Բայց հիմակ աւերակ է մորենիներով գրաւուած։ Սիւներուն վրայ գունդեր կան որոնք կարծես թէ քարէ դնդակներ են։ Տակաւին քառասուններէ սիւն իրենց յենակին վրայ կը կենան, միւսները խոտին վրայ պառկած, եւ գրեթէ ամէնքն ալ հրացանէ կեղեքուած են։ Սիւնակ մը խորտակուած է և կտրուկ սրունգի մը պէս ծուռ կերպով դրուած է։

Թեթեւազէն զօրաց առաջին դունդէն վեցը յառաջամարտ՝ ահա այս պարտէզը մտան՝ որ մրգաստանէն աւելի ցած է։ չկրցան դուրս ելնել անկէ, և արջերու պէս իրենց փոսին մէջ բռնուելով և պաշարուելով ըստիպուեցան կռուելու։ Հանովրական զօրաց երկու խումբերու հետ, որոնց մին գաղապիւնա ըսուած հրազէններ ունէր։ Հանովրեաններոյ այն սիւները շրջապատեր էին և վերէն հարիւր զինուորի դէմ վեց հոգի էին և որոնք միմիայն հաղարջներն էին կ'ապաւինէին, քաջութեամբ դէմ դրին վարէն և քառորդ մը կռուելէն ետք մեռան։

Ինչի մը աստիճան վեր կ'ելնես և պարտէզին

բուն մրգաստանը կ'անցնիս։ Այս մրգաստանին մէջ որ քանի մը քառակուսի կանգուն տեղ մըն է, գրեթէ մէկ փամուռն մէջ հաղարջինգհարիւր հոգի մեռան։ Պատը կարծես թէ պատրաստ է կռիւը նորէն սկսելու։ Անգլիացիները թնդանթ դնելու համար այս պատին վերի կողմերը անկանոն կերպով երեսունըութը ծակ բացած են որոնք դեռ կը կենան։ 16րդին առջեւ անգլիացիի երկու կրանիթեայ գերեզման կայ։ Միայն հարաւային պատին վրայ թնդանթի ծակեր բացուած են, կռիւը զլիսաւորաբար անկէ կը սկսէր։ Այս պատը տեւեւադարձ ծառերու մեծ ցանկի մը ետեւը պահուած է։ Գաղղիացիք մօտեցան կարծելով թէ միայն ծառերու ցանկին հետ պիտի ըլլայ իրենց գործը, անցան ցանկէն և տեսան պատը, որ խոչընդոտ ու դարան մըն էր, և որուն ետեւը անգլիական պահակները դարանը մտած էին, և երեսուներկու որմածերպերուն ետեւէն թնդանթ արձակելով հուր կը տեղային, ուսմբերու և զնդակներու փոթորիկ մը կը յարուցանէին։ Սոյի հեծելագունը սոսկալի ջարդ մը կերաւ այս պատին առջեւ։ Վաթերլոյի պատերազմը ահա այսպէս սկսաւ։

Բայց Գաղղիացիք տիրեցին մրգաստանին։ Սանդուղ չունէին, հետեւաբար եզունդներով մազլցելով վեր ելան։ Մտաւորուն տակ գրեթէ քով քովի կռուեցան։ Մրգաստանին բոլոր խոտերը արիւնով շաղախուեցան։ Նասոյի վաշտը՝ որ եօթը հարիւր հոգիէ կը բաղկանար, հոն գնդակոծուելով սոսկալի ջարդ մը կերաւ։ Ռումբերէն կրծուած է պատին դուրսի կողմը որու դէմ ուղղուեցան Գելլէրմանի երկու մարտիոցները։

Մայիս ամսոյն մէջ այս մրգաստանը ամէն մրգաստանի պէս զգայուն է. ան ալ ոսկեփայլ կոկոններ եւ մարդարտածաղիկներ ունի, բարձր խոտեր կան ուր կը ճարակին արօրի ձիեր, ծառերէն երիւզի մազէ չուան-

ներ կապուած են որոնց վրայ ձերմակեղէն կը փռուի չորնալու համար: անցորդը այս չուաններուն տակէն անցնելու ատեն գլուխը կը ծռէ, կը քալէ այս անմշակ երկրին վրայ, և ոտքը խլուրդներու ծակերուն մէջ կ'ընկղմի: Խոտերուն մէջտեղ արմատախիլ կոճղ մը կը նշմարուի որ երկնցած կը կենայ, կը դալարի: Պլաքման հազարապետը այս կոճղին կրթնելով տուաւ իր յետին շունչը: Մօտակայ մեծ ծառի մը տակ իյնալով մեռած գերմանացի Տիւրլա զօրապետը, որու ընտանիքը Նանթի հրովարտակին յետս կոչումին ժամանակ Ֆրանսայէն խոյս տուող գաղղիացի ընտանիք մըն էր: Նոյն ծառին քով հիւանդ հին խնձորենի մը կայ որ կը ծռի, և որ յարդեայ կապով և կաւով դարմանուած է ապաքինելու համար: Գրեթէ բոլոր խնձորենիները ծերացած են և կը չորնան: Չկայ խնձորենի մը որ գնդակի եամ գունդի մը հարուած առած չըլլայ: Այս մրդաստանին մէջ բազմաթիւ ծառեր կան չորցած: Ազոաւներ ոստերուն մէջ կը թռչին, ներսի կողմը մանուշակներով լի անտառ մը կայ:

Պօտիւէն մեռաւ, Թոյ վիրաւորուեցաւ, հրդեհ եղաւ, կոտորած եղաւ, դիակներ դիզուեցան, անգլիացիք, գերմանացիք և գաղղիացիք կատաղաբար կռուեցան և իրենց արիւնովը վտակ մը կաղմեցին, հոր մը դիակներով լեցուեցաւ, Նաոյի և Պրունսլիքի գունդերը փճացան, Տիւրլա սպաննուեցաւ, Պլաքման ըսպաննուեցաւ, անգլիական պահակները հաշմուեցան, Ռէյի բանակին քառասուն վաշտին քսանը մեծ մասամբ ջարդուեցաւ, միայն այս Ուէլօմօնի հիւղին մէջ երեք հազար մարդ սրէ անցան, կոտորուեցան, մորթուեցան գնդակաման ինկան, այրեցան, և ինչո՞ւ. — որպէս զի այսօր զիւղացի մը ճամբորդի մը ըսէ. Պարոն երեք փրանկ տուեք ինձ. եւ երեք կ'ուզեմ, քացաւրեմ ձեզ քե ի՞նչ և վաթիւրոյի պատերազմը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

18 ՅՈՒՆԻՍ 1815

Պատմիչին իրաւանց մին է ետ դառնալ. դառնանք տրեմն դէպ 1815 թուականը, նաև փոքր ինչ մեր ետեւը թողունք այն ժամանակը, ուրկէ կը սկսին այս գրքին առաջին մասին մէջ պատմուած եղելութիւնները:

Եթէ 1815 յունիս 17էն 18ի զիշերը անձրեւ եկած չըլլար, Եւրոպայի ապագան փոխուած էր: Քանի մը չիթ աւելի կամ նուազ ջուր կաթելով Նաբոլէոնի անկման պատճառ եղաւ: Նախախնամութիւնը Աւսթրիացի պատերազմը վաթերւոյի պատերազմով վերջացնելու համար քիչ մը անձրեւի հարկաւորութիւն ունեցաւ միայն, և աշխարհ մը փլուելու համար՝ եղանակին հակառակ՝ երկինքէն ամպի մը անցնիլը բաւական եղաւ:

Վաթերւոյի պատերազմը տասնըմէկուկէսին կրցաւ սկսիլ, հետեւաբար Պրիւիէր ժամանակ ունեցաւ հաշնելու: Ինչո՞ւ տասնըմէկուկէսին սկսաւ. — վասն զի գետինը թաց էր: Հարկ եղաւ քիչ մը չորնալուն սպասել որպէս զի թնդանօթները կարենան շաթիլի հարկէ:

Նաբոլէոն գնդաձիգ զօրաց պաշտօնատար էր, և կը զգար գետնին թաց ըլլալուն անպատեհութիւնը: Իր բոլոր պատերազմի յատակագիծները ոմբակոծութեան տեսութեամբ պատրաստուած են. իր յաղթութեան բա-

նալին էր թնդանօթները ուղղել իր ուղած այս կամայն կէտը :

Թշնամի զօրապետին ռազմական ղեկը ամբողջ մը կը համարէր և կը ուժակոծէր : Թշնամիին տկար կողմը ուժեղացել կը ճգմէր , պատերազմները թնդանօթով կը սկսէր և թնդանօթով կը վերջացնէր : Հրազէն արձակելու հանձարը ունէր : Մասնաւոր նպատակն էր թըշնամիին խուճերը խորտակել : գունդերը ջնջել , զօրաց շարքը աւելի , բանակները փշրել և ցրուել , զարնել , միշտ զարնել , անընդհատ զարնել , և այս գործը գընդակին կը յանձնէր : Սոսկալի միջոց , հանձարին հետ միանալով տասնհինգ տարի շարունակ անպարտելի բրաւ պատերազմի կռիւամարտութեան այս տխուր ըմբիշը :

Մասնաւոր թէ 1815 Յունիս 18ին ա'լ աւելի կը վստահէր թնդանօթներուն , վասն զի իր թնդանօթները թշնամիին թնդանօթներէն աւելի շատ էին : Ուէլինքթըն հարիւրյիսունընէր , իսկ Նաբոլէոն երկու հարիւր քառասուն թնդանօթ ունէր :

Եթէ գետինը չոր ըլլար , թնդանօթները կրնային շարժիլ , և պատերազմը առտուան ժամը վեցին կը սկսէր : Նաբոլէոն կը յաղթէր և պատերազմը կը լըմընար ժամը երկուքին այսինքն բրուսիական զօրաց հասնելէն և անոր հետեւող յանկարծական փոփոխումէն երեք ժամ առաջ :

Նաբոլէոն այս պատերազմին մէջ յաղթուած ըլլալու մասին ո՞րքան յանցաւոր է . նաւուղի՞ղն է նաւաբեկութեան պատճառը :

Նաբոլէոնի ֆիզիզական յայտնի անկումը այն ժամանակ կը խառնուէր արդեօք ներքին նուաղումի մը հետ . քսան տարի պատերազմելովը մաշուած էին արդեօք թուրն ու միանգամայն պատեանը , հոգին ու միան-

գամայն մարմինը , զօրավարը դժբախտաբար կը զգար արդեօք թէ ա'լ հինաւորաց զինուոր մըն է . մէկ խօսքով ըսենք , կը խաւարէ՞ր արդեօք այս հանձարը , ինչպէս կարծեցին շատ մը երեւելի պատմագիրներ . տրկարացած ըլլալը ինքն ալ չգիտեի . համար միթէ յիմարութեամբ կը համալուէր . վտանդի շունչէ մը մոլորելով միթէ կը սկսէր տատանիլ . միթէ չէ՞ր զգար վտանգը . անզգայութիւն որ ծանր բան է զօրապետի մը համար . այս նիւթական մեծ մարդերու դասին մէջ որոնք կրնան պատերազմին տխրանքներն անուանուիլ , միթէ հանձարը կարճատեսութեան հասակ մը կ'ունենայ : Ծերութիւնը տեսականին հանձարներուն վրայ իշխանութիւն չունենար . Տանէթներու և Միշէլ Անտերու համար ծերանալը աճիլ է . միթէ Աննիպալներու և Պոնապարթներու համար նուազիլ : Միթէ Նաբոլէոն յաղթութիւնը ուղղապէս ըմբռնելու կարողութիւնը կորուսած էր . միթէ հասած էր այն վիճակին ուր ա'լ կարելի չէ վտանգը իմանալ , ծուղակը գուշակել , և վիհերուն փուռն եզրը նշմարել , միթէ աղէտից հոտը չէր առներ . այն որ ժամանակաւ յաղթութեան ամէն ճամբաները գիտէր և որ իր շանթածիգ կառքէն վահապետական մատով կը ցուցնէր զանանք , միթէ հիմա՝ աղէտաւոր շփոթումով մը համակուած՝ դէպի դարեւանդները կ'առաջնորդէր լէգէոններէ բաղկացող իր կառքին աղմկալի երիվարները . քառասունըվեց տարեկան հասակին մէջ միթէ յետին ծայր յիմարութեամբ մը գրաւուած էր . կրնա՞յ ըսուիլ թէ ճակատագրին այս պիտանեան կռուութեամբ ոչ այլ ինչ էր բայց եթէ անվարժ և շատ յանդուգն ձիաւոր մը :

Ամենեւին չենք կարծեր :

Ամենուն վկայութեան նայելով պատերազմի համար անոր պատրաստած յատակագիծը հրաշակերտ մըն

էր: Ուղղակի դաշնակիցներու շարքին կեդրոնը երթալ, թշնամիին բանակը ճեղքել, երկու մաս ընել, բրիտանական մասը դէպի Հալ և բրուսիական մասը դէպի Թօնկրը մղել, Ուէլլինքթընը Պլիւսէրէն զատել և զանոնք երկու հատոր ընել: Մօն-Սէն-Ժանի տիրել, Պրիւսէլը գրաւել գերմանացին Ռէն գետը և անգլիացին ծովը նետել: Նաբուլէոն Վաթերլոյի պատերազմին մէջ ահա այս կերպով կռուիլ որոշած էր, ուրիշ պէտք եղածն ալ յետոյ ի գործ դնելու գիտաւորութեամբ:

Աւելորդ է ըսել թէ մենք հոս Վաթերլոյի պատմութիւնը գրելու պահանջումը չունինք. մեր գրած վիպասանութեան ծնունդ տուող տեսարաններուն մին Վաթերլոյի այս պատմութեան հետ յարաբերութիւն ունի. բայց այս պատմութիւնը մեր գրելիք նիւթը չէ. մանաւանդ թէ Նաբուլէոն տեսութեամբ մը նկատելով տիրապէս գրած է այս պատմութիւնը. Շարա ևս զբրած է ուրիշ տեսութեամբ մը նկատելով զայն: Իսկ մենք կը թողունք որ երկու պատմիչները իրարու հետ կռուին. մենք հեռուէն ականատես մըն ենք, դաշտին մէջ անցորդ մըն ենք, մարդկային արիւնով շաղուած այս հողին վրայ ծռող և փնտռող մըն ենք՝ որ գուցէ երեւոյթները իրականութիւններ կը համարի, մենք իրաւունք չունինք յանուն գիտութեան հակառակելու պատահարներու ամբողջութեան մը որոնց մէջ անշուշտ նրկներեւոյթ կայ:

Ոչ ռազմական փորձառութիւն և ոչ ալ ռազմագիտական ձեռնհասութիւն ունենալով չենք կրնար գրութիւն մը հաստատել ըստ մեր կարծեաց Վաթերլոյի մէջ զիպուածներու շղթայով մը կը գրաւուին երկու զօրավարները, և երբ խնդիրը ճակատագրին, այսինքն խորհրդաւոր ամբաստանեալի մը վրայ է, կը դատենք ժողովուրդին պէս որ անկեղծ դատաւոր մըն է:

Գ. Ու. Խ. Գ.

A

Որքան որ կ'ուզեն ճիշդ գաղափար մը ունենալ Վաթերլոյի պատերազմին վրայ, թող մտապէս դիտագիր A մը պառկեցնեն գետինը: Աին ձախակողմեան և վերէն ի վար երկնցող գծն է Նիվէլի ճամբան, երկու գծին մէջտեղը դրուած թելն է Օհէնէն դէպի Պրէն-լ'Ալէօ յանգող խորունկ ճամբան: Աին դադաթն է Մօն-Սէն-Ժան, ուր կը գտնուի Ուէլլինքթըն. ձախակողմեան գծին վարի ծայրն է Ուկոմօն, ուր կը գտնուի Բէյլ զօրապետը Ժէրօմ Պօնաբարթի հետ. աջակողմեան գիծին վարի ծայրն է Պէլ-Ալիանս ուր կը գտնուի Նաբուլէոն. աջակողմեան գծին կէսէն քիչ մը վարն է Հէ-Սէնթ. Աին թելին ճիշդ միջավայրն է այն տեղը ուր ըսուեցաւ այս պատերազմին յետին խօսքը: Ահա հոն դրուեցաւ առիւծը, այն որ կայսերական պահակներու յետին դիւցազնութեան խորհրդաւոր պատկերը եղաւ ակամայ:

Aին երկու գծովը և թելովը կաղմուող վերի եռանկիւնն է Մօն-Սէն-Ժանի լեռնադաշտը: Պատերազմի սկիզբէն մինչեւ վերջը երկու կողմն ալ ոչ միայն այս լեռնադաշտին տիրելու համար կռուեցաւ:

Երկու բանակներուն թեւերը ժընարի և Նիվէլի ճամբաներուն դէպի աջ և դէպի ձախ կողմը կը տարածուին: Տ'Էրլօն Բիգթօնի դէմն է, Բէյլ՝ Հիլի դէմն է:

Աին ծայրին ետեւը, Մօն-Սէն-Ժանի ետեւը Սուան-
եի անտառն է:

Իսկ բուն դաշտավայրը կոհակաձեւ ընդարձակ գե-
տին մըն է. ամէն մէկ ծալք յետագայ ծալքէն բարձր է
և բոլոր կոհակները դէպի Մօն-Սէն-Ժան կ'ելլեն և
անկէ դէպի անտառը երթալով կը վերջանան:

Պատերազմի դաշտի մը վրոյ իրարու թշնամի եր-
կու զօրախումբ երկու ըմբռնի կը նմանին: Մարտին առ
մարտին իրարու փաթթուելով կռուողներ են անոնք:
Մին միւսը տապալելու կ'աշխատի: Ամէն բանի կը
փաթին. խռիւ մը նեցուկ մըն է. պատի անկիւն մը
հողաբլուր մըն է, զօրագունդ մը եթէ դիւրառիկ աւան
մը չգտնէ հոն ապաւինելու համար, խոյս տալով է տ
կը քաշուի. դաշտավայրի ցած տեղ մը, գետնի յատակ-
ներու զանազանութիւն մը, պատահաբար խոտորոզ ա-
րահետ մը, անտառ մը, փոս մը կրնայ կեցնել այն
հսկան որ կ'անուանուի բոնակ մը, և չթողու ռոնա-
հանջէ: Ով որ պատերազմի դաշտէն դուրս կ'ելնէ, կը
յազթուի: Այս պատճառաւ է որ պատասխանատու զօ-
րապետ մը կը հարկադրուի ծառերու ամեն փոքր
փունջը անգամ քննելու և ամենափոքր կերպով ցըց-
ուած տեղն անգամ լաւ զննելու:

Երկու զօրավարները քննած էին Մօն-Սէն-Ժանի
դաշտը, որ այսօր Վաթերլոյի դաշտը կ'անուանուի:
Ուէլինկթըն տարի մը առաջ նախատեսած լրջմտու-
թեամբ մը քննած էր զայն, ենթադրելով թէ կրնայ
եծ պատերազմի մը դաշտը ըլլալ: Այս վայրին վրայ և
այս մենամարտութեան մասին յունիս 18ին Ուէլինկ-
թըն լաւ կողմը բռնած էր, իսկ Նաբոլէոն գէշ կողմը:
Անգղիական բանակը վերն էր, գաղղիական բանակն ալ
վարը:

Հոգեթէ աւելորդ կը համարինք ծրագրել Նա-

բոլէոնին տեսքը որ 1815 Յունիս 18ին արշալոյսի ժա-
մանակ ձի նստած և դիտակը ձեռքը բռնած՝ Րօսմի
լեոնակին վրա կ'երթեւեկէր: Յոյց տալու պէտք չկայ,
վասն զի արդէն ամէն մարդ տեսած է զայն: Այն ան-
խրոսով դէմքը որ Պրիէնի դպրոցը դրուած պզտիկ գըլ-
խարկին տակ կ'երեւէր, կանաչագոյն համազգեստը ու-
րու ձերմակ աստառէն շքանշանը կը պահուէր, վերար-
կուն որ ուսադիրները կը պահէր, բաճկոնին տակէն
կախուած կարմիր ժապաւէնին ծայրը, կաշիէ վաբաթ-
քը, սպիտակ երիւարը իր ծիրանեզոյն թաւիչէ տապ-
ճակով որու ծայրերը պսակաւոր Ն. տառեր և արծիւ-
ներ կային, մետաքսեայ գուլպաներուն վրայէն հագած
երկայնաձեւ կոշիկները, արծաթէ խթանները, Մարէն-
կոյի սուրը, որոնք վերջին կեսարի կերպարանքը կը
կազմէն բոլորովին, դեռ երեւակայութեանց մէջ կեն-
դանի են, կերպարանք մը որու ոմանք ծափ կը զար-
նեն, ոմանք ալ խստիւ կը նային:

Այս կերպարանքը շատ ժամանակ լոյսի մէջ երեւ-
ցաւ բոլորովին այս լոյսին հետ աւանդական մթութիւն
մըն ալ կար զոր գիւցազանց մեծագոյն մասը լոյսէն կը
զատէ և որ միշտ ճշմարտութիւն կը սքողէ շատ կամ
քիչ ատեն. բայց այսօր պատմութիւնը և լոյսը կը ծա-
գին:

Այս պայծառութիւնը, ըսել կ'ուզենք պատմու-
թիւնը անողորմ է. տարօրինակ եւ երկնային բան մը
ունի ան. այսինքն բոլորովին լոյս ըլլալով և իրօք
լոյս ըլլալուն պատճառաւ շատ անգամ մթութիւն
կ'արտադրէ ուր որ ճառագայթներ կը տեսնուէին, միւս-
նոյն մարդուն երկու զանազան ուրուականներու կեր-
պարանք կուտայ, և ահա մին միւսին վրայ յարձակե-
լով կը դատէ և կը պատժէ զայն, և ահա բռնաւորին
խաւարը զօրավարին ականատիղ լոյսին հետ կը կռ-

ուի: Այս պատճառաւ է որ ժողովուրդները վերջնական-
դատում մը ընելու մասին աւելի ճիշդ կշիռ մը կ'ու-
նենան: Բարեկամ թոշակաւորութիւնը՝ Աղէքսանդր կը փոք-
րանայ. Հռոմ գերութեան մատնուելով՝ Կեսար կը
փոքրանայ: Բռնակալութիւնը բռնակալին ետեւէն կ'եր-
թայ: Դժբախտ է այն մարդը որ իր ձեւը ունեցող խա-
ւար մը կը թողու ետեւը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

ԻՆՉ ՈՐ ԱՆՈՐՈՇ Է ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐՈՒ ՄԷՉ

Ամէն մարդ գիտէ այս պատերազմին առաջին կեր-
պարանքը. կռիւին սկիզբը չփոթ, անատոյգ, տաքտամ
և երկու բանակին համար սպառնալի էր. մանաւանդ
թէ անգլիական քան թէ գաղղիական բանակին համար
սպառնալի էր:

Դիշերն ի բուն անձրեւ եկած էր. տեղատարափը
գետնին յատակները աւրած էր. ջուրը կոնքի մէջ հա-
ւաքուելու պէս հոս հոն դաշտին փոսերուն մէջ լեց-
ուած էր. տեղ տեղ կառքերու անիւներուն մինչև ա-
ռանցքը ջուրին մէջ կը մնար: Երկվարներուն թանդե-
րը հոսուն տիղմով շողախուռած էին. ցորենի և հաճա-
րի հասկերը, զոր սայլերը իրենց աղմկաւոր քայլին
ժամանակ գետինը ծռած էին, եթէ անիւներուն հեռ-
քը լեցուցած և ճամբայ կազմած չըլլային, անկարելի
պիտի ըլլար շարժիլ, մանաւանդ Բաբրօթի կողմի ձո-
րհրուն մէջ:

Կռիւը ուշ սկսաւ: Ինչպէս բացատրեցինք արդէն,
Նաբոլէոն սովորութիւն ունէր բոլոր թնդանօթները
ձեռքը բռնելու հրացանի մը պէս՝ նշան առնելով պա-
տերազմին երբեմն այս երբեմն այն կէտը, և սպասել
ուշած էր որպէսզի թնդանօթակիր սայլերը կարենան
շարժիլ և համարձակ արշաւել. հետեւաբար հարկ եղաւ
սպասել որ արեւը ելնէ և գետինը չորցնէ: Բայց արեւ-
ը չեկաւ: Վաթերլոն ալ Աւստրիացի ժամագրութեան
տեղը չէր: Երբ առաջին թնդանօթը արձակուեցաւ,
Անգլիացի Գօլվիլ զօրապետը իր ժամացոյցին նայեցաւ
և տեսաւ որ կէսօրին քսանընիւց վայրկեան կար:

Գաղղիական բանակին ձախ թեւը Ուկոմօնի վրայ
յարձակելով սկսաւ սաստիկ պատերազմիլ: Նաբոլէոն
չէր ուղեր սակայն որ կռիւն այնքան սաստկապէս սկը-
սի: Միեւնոյն պահուն Նաբոլէոն ալ դէպի թշնամիին
կեղրոնը յարձակեցաւ: Գիօյի հեծելագունը չուտով Հէ
Սէնթի վրայ դրկեց, և Նէյ զօրապետն ալ գաղղիական
բանակին աջ թեւը անգլիականին ձախ թեւին դէմ մը-
ղեց որ Բաբրօթի վրայ կը կրթնէր:

Ուկոմօնի վրայ յարձակումը կեղծ էր և մասնաւոր
նպատակ մը ունէր, որ էր հոն բերել Ուէլինկթընը և
դէպի ձախ կողմը մօտեցնել: Այս նպատակը կրնար գոր-
ծադրուիլ եթէ անգլիական պահակներու չորս խումբե-
րը ու Բէրրօնչէրի բաժնին քաջ Պելճիգացիները ան-
խախտ մնալով պահած չըլլային իրենց դիրքը. հետե-
ւաբար Ուէլինկթըն փոխանակ Ուկոմօնի մէջ համախմ-
բուելու, օգնութեան համար պահակներու չորս խումբը
դրկեց հոն, նաև Պրինսփիքի զօրքէն գունդ մը:

Գաղղիական աջ թեւին Բաբրօթի վրայ յարձա-
կումը հիմնական նպատակ ունէր. անգլիական ձախ
թեւը տապալել, Պրինսփիք ձամբան կտրել, չթողուլ
որ անցնին Բրուսիացիք, որոնք հաւանօրէն կրնային

դալ. Մօն-Սէն-Ժանի վրայ յարձակելով տիրել, Ուէ-լինկթընը ետ և դէպի Ուկոմօն, Ուկոմօնէն դէպի Պրէն-լ'Ալէօ, անկից ալ դէպի Հալ մղել. ճիշդ այս էր ահա յարձակումին նպատակը: Քանի մը դիպումներ եթէ ի բաց առնելու ըլլանք, այս յարձակումը յաջող ելք ունեցաւ: Բարբլօթ գրաւուեցաւ: Հէ-Սէնթն ալ առնուեցաւ:

Մասնաւոր պարագայ մը կայ զոր կ'ուզենք նշանակել: Անգլիական հետեւադ զօրաց, նամանաւանդ Քէմքթի հեծելագունդին մեծ մասը նորեկ զինուորներէ կը բաղկանար: Այս նորատի զինուորները քաջօրէն կռուեցան մեր ահարկու հետեւադ զօրաց հետ. մանաւանդ թէ պատուական գործ տեսան իբր յառաջամարտը: Յառաջամարտ զինուորը երբ քիչ մը ինքնօրէն կը կռուի, կրնայ ըսուիլ թէ ինքն իր զօրապետը կ'ըլլայ. այս նորեկ զինուորները գաղղիական հնարիմացութեան և անզսպելի քաջութեան նման բան մը ունեցան: Աւելնով կռուեցան այս նորընծայ հետեւադ զինուորները: Ուէլինկթըն չախորժեցաւ այս աւերէնէն:

Հէ-Սէնթ առնուելէն ետք պատերազմը անորոշ վիճակ մը առաւ:

Այն օրը մուրթ անջրպետ մը ունի, որ է կէսօրէն մինչեւ ժամը չորս. գրեթէ անորոշ և կռիւին մթուրեանը պէս մուրթ է պատերազմին այս միջոցը, ուր վերջալուծական մշուշ մը կը տիրէ:

Այս մշուշին մէջ կը նշմարուին լայնատարած շարժումներ, ահատեսիլ կրկնեցողութ մը, այն ժամանակուշան պատերազմի իրերը որ այսօր գրեթէ անծանօթ են հունգարաձև հեծելագունդերու բրգաձև և գրօշաւոր գդակները, ուսերի ծփուն գրպանները, խաչաձև կաշեկապները, հրալի գնդակներու փամբուշտները, օդնալնները, կարմիր կօյիկները որոնք անթիւ ծալքեր ունին,

ոլորաձև աղբներով զարգարուն ռազմական ծանր գրխարկերը, Անգլիայի ծիրանեզոյն հեծելագործներու հետ խառնուած Պրիւսիկքի գրեթէ սեւազգեստ հետեւադները, անգլիական հաստ և մանեկաձէ սպիտակ բարձերը զոր ուսադրի տեղ կը կրէին, հանովրեան թեթեւագէն հեծելագործք՝ իրենց կաշիէ երկայնաձէ տաղաւարներով որոնք պղնձեայ ժապաւէններ կարմիր մազէ հիւսուած բաշեր ունէին, սկստիագիները՝ իրենց մերկ ծունկերով և աղիւսաւոր վերաբեկումներով մեր կրակի ճիւղներուն (գնդաձիգ զինուոր) ճերմակ և մեծ կօշիկները, ահա ասոնք են նշմարուած իրերը, այսինքն պատկերները և ոչ թէ ռազմային ճակատներ, ինչ որ Սալվաթօր Րօզայի պէտք է, և ոչ թէ կրիպովալի պէտք եղածը:

Պատերազմի մը հետ փոքր ի չատէ փոթորիկ մը կը խառնուի: Ամէն մէկ պատմիչ պատերազմի այս խառն ի խուռն երեւոյթներէն ծրագիր մը հաւնի և կը գծագրէ սակաւ ինչ: Զօրապետներուն կարգադրութիւնը ինչ կուզէ թող լլայ, զինուոր բազմութեանց բնդհարումը անհաշուելի տեղատուութիւններ ունի, կռիւին ժամանակ երկու զօրապետներու երկու յատակագիծը իրարու հետ կը խառնուի և մին միւսէն կ'աւրուի: Բանակին ճակատը թելի մը պէս կը ճօճի և օձապտոյտ շարժումներ կստանայ, արեան շաւիղները անկանոն վտակներ կը դառնան, բանակներուն ճակատները ալիքի մը պէս կը ծփան, մտնող և ելնող գունդերը տարաւանդներ կամ խորշեր կը կազմեն, այս ամէն ժայռերը շարունակ կը շարժին իրօրու առջև, թնդանօթներ կուգան ուր որ հետեւադ զօրք կար, հեծելագորաց խումբեր կը հասնին ուր որ թնդանօթաձիգ զօրք կար, վաշտերը մուխի պէս են: Այս կամ այն տեղ բան մը կար քիչ մը առաջ, հիմա փնտռէ՛, ալ աներեւոյթ եղաւ

այն վաշտերը որոնց թիւը նուազած է, կը փոխադրուին տխուր ծալքերը կը յառաջանան և կ'ընկրկին, մահաշունչ հով մը այս աղէտաւոր բազմութիւնները կը մղէ, կը հրէ, կ'ուռեցնէ և կը ցրուէ: Ի՞նչ է կոխ մը, երեւում մը: Մաթեմատիկական յատակագծի մը անշարժութիւնը մանրերկրորդ մը կը տեսէ և ոչ թէ ամբողջօր մը: Պատերազմ մը նկարելու համար պէտք է ըլլալ այն մեծ նկարիչներէն մին որոնց վրձինը քառսր անգամ կը նկարէ, ի՞նչպիսիք աւելի արժէք ունի քան թէ վան Տըր Մէօլէն: Վան Տըր Մէօլէն կէսօրին ձիւղը կը նկարէ, այլ ժամը երեքին կը ստէ: Երկրաչափութիւնը կը վրիպի, մրրիկը միայն անվրիպելի է: Ահա այս պատճառաւ է որ ֆուլար իրաւունք կ'ունենայ Բօլիպի ներհակ խօսելու: Կը յաւելունք սակայն թէ միշտ կը պատահի վայրկեան մը ուր պատերազմը կոխի կ'այլափոխուի, կը մասնաւորի ցիրուցան կըլլայ անթիւ մասնաւոր եղելութեանց փոխուելով, որոնք ինչպէս կ'ըսէ նոյն իսկ Նաբոլէոն՝ աւելի զօրագունդերու կենսագրութեան քան թէ բանակին պատմութեան կը վերաբերին: Հետեւաբար պատմիչին յայտնապէս իրաւունքն է բովանդակութիւնը պատմել: Միայն կոխին գլխաւոր չըջանակները կրնայ բժրոնել, և պատմիչ մը, որքան ալ խղճահար ըլլայ, չկրնար բացարձակապէս որոշել այն սոսկալի ամպին ձեւը որ կ'անուանուի պատերազմ մը:

Ամէն մեծ պատերազմներու և մասնաւորապէս Վաթերլօի նկատմամբ ճշմարիտ է այս:

Այլ սակայն կէս օրէն ետք պահ մը պատերազմը որոշ կերպարանք մը առաւ:

Գ Ո Ւ Խ Զ.

ԿԵՍ ՕՐԷՆ ՅԵՏՈՅ ԺԱՄԸ ԶՈՐԱ

Ժամը չորսին մօտ անգլիական բանակին վիճակը ծանր էր: Օրանժի եղիւանը կեղերոնին, Հիլ՝ աջ թեւին, և Բիզլթն ձախ թեւին հրամանակաւներն էին:

Օրանժի իշխանը բռնոյն յուզմամբ և արիութեամբ համակուած՝ կը գոչէր Հոլանտացի և Պելժիգացի զօրաց. Նա՛սո, Պրի՛ւնսլիֆ, չընկրկի՛՛ք թնաւ: Հիւ տկարանալով՝ Ուէլինկթընի վրայ կոթնիլ սկսաւ, Բիզլթն մեռած էր: Զիշդ այս պահուն ուր Անգլիացիք գաղղիական զօրաց 105րդ գունդին դրօշակը աւեր էին, Գաղղիացիք ալ Անգլիացւոց Բիզլթն զօրապետը մեռցուցած էին հրացանի գնդակով մը՝ որ անոր գլուխին մէջէն անցած էր: Ուէլինկթընի համար պատերազմն երկու յենարան ունէր. Ուկոմօն և Հէ-Սէնթ. Ուկոմօն դեռ կը դիմանար, բայց կայրէր. իսկ Հէ-Սէնթ առնուած էր: Միայն քառասունը երկու հոգի մնացած էր Հէ-Սէնթը պաշտպանող գերմանացի վաշտէն, որու բոլոր պաշտօնատարները, բա՛րի հինգ հոգիէ, մեռած կամ գերի բռնուած էին:

Այս հիւղին մէջ երեք հազար մարդիկ կտրուեցան: Գաղղիացի պզտիկ թմբկահար մը անգլիական պահակներու յիւնապետ մը մեռցուցած էր, որ Անգլիոյ առաջին կոփամարտն էր և զոր անվիրելի կը համարէին իր ընկերները: Պարէն իր տեղէն հալածուած, Ալթէնն ալ

սրէ տնցած էր: Բազմաթիւ դրօշակներ կորսուած էին, որոնց մին Ալթէնի բաժինն էր, և մին ալ Լիւնպուրի վաշտին, Տէօ-Բօն գերզաստանի իշխաններուն մին կը կրէր այս վերջին դրօշակը: Ալ ապրելէ զաղբած էին աղերեկ Սկովտիացիները:

Բօնսրմայի անձնական վիշապազօրքերը յօշուած էին: Այս արի ձիաւորները Պրօյի նիւակաւորներուն և Թրաւէրի գրահակիրներուն առջեւ ընկրկեր էին, հազար երկու հարիւր ձիաւորներուն վեց հարիւնը կենդանի մնացած էր, երեք տեղակալ հազարա գետներու երկուքը դեախնը փռուած էր. մին էր Համիլթըն որ վիրաւոր ինկած էր, միւսն ալ Մէթըր որ մեռած էր: Բօնսրմայի եօթը անգամ նիւակով վիրաւորուելով ինկած էր, Կորտըն մեռած էր, Մարշ մեռած էր: Երկու բաժին, այսօրինքն հինգերորդ և վեցերորդ բաժինները ջնջուած էին:

Ուկոմօն անուելու մօտ և Հէ-Սէնթն ալ արդէն անուած ըլլալով, ալ միայն մէկ արգել կար, որ էր անգլիական բանակին կեդրոնը: Այս արգելը շարունակ կը դիմանար: Ուէլինկթըն ամրապնդեց կեդրոնը՝ հոն բերելով Հիլը որ Մէրալ Պրէն կը գտնուէր, և Շասէն որ Պրէն-լ'Ալնօյի մէջն էր:

Անգլիական բանակին կեդրոնը՝ որ քիչ մը գողաձեւ, խիտ և խիստ սերտ էր՝ զօրաւոր դիմք մը ունէր: Գրաւած էր Մօն Սէն Ժանի լեռնադաշտը, որու ետեւը դիւղը կար, առջեւն ալ զառիվայրը որ այն ժամանակ բաւական դերքուկ էր: Կեդրոնը կը կռթնէր այն ամբողջն և քարուկիր տունին որ այն ժամանակ Նիվելի հասարակային կալուած մըն էր և որ ճամբաներու հասակէտը կը նշանակէ, այս տունը ԺՁ. դարու չէնք մըն է և այնքան ամուր որ գնդակներն անոր վրայ կ'ոստոտէին առանց ծակելու զայն: Անգլիացիք լեռնադաշտին բօլորտիքին ցանկերը կտրած, սպիտակ դմբիլներ

րու մէջէն ծակեր բացած, երկու ոստի մէջ թնդանօթ մը դրած, և խռիւները ժայռերու նմանեցուցած էին: Իրենց թնդանօթները մացառներուն տակ դարանը մտած էին: Պատերազմի մէջ որոգայթ յարելը ներելի ըլլալով, անտարակոյս ներելի էր նաև Անգլիացիաց այս փիւնիկեան ամրութիւնը, ապիկա այնքան յաւ կերպով կարգադրուած էր որ Հաքսօ, զոր թշնամիին թրնդանօթներուն ուր ըլլալը հասկնալու համար առտու մը ժամը իննին կայսրը զրկած էր, բան մը չտեսնելով ետ դարձած և ըսած էր Նաբոլէոնի Թէ արգել չկար՝ երկու պատնէշներէն ի զատ որոնք Նիվելի և Ժընարի ճամբաները կը խափանէին: Այս ժամանակները հունձքերը բարձրացեր էին, արդ Բէմթի հեծելազունդէն վաշտ մը զօրք, որ Գորդ վաշտն էր և զարապիմաներով զինուած, լեռնադաշտի սահմանին քով մեծ ցորէններու մէջ պառկած և պահուած էին:

Անգլո-հոլանտական բանակին կեդրոնը այսպէս ամրոցներու ետեւ պատսպարուելով և ապահովուելով լաւ դիրք մը ունէր:

Այս դիրքին վտանգը Սուաքի անտառն էր, որ այն ատեն պատերազմի դաշտին կից էր և զոր Կրօնէնտաէլի և Պուաֆօրի լճակները կը կտրէին: Բանակ մը չէր կրնար այս անտառէն խոյս տալ առանց լուծուելու, զուեղերը անմիջապէս կը ցրուէին հոն: Թնդանօթները ճահճներուն մէջ կը կորսուէին: Շատ ռազմադէտ անձերու կարծիքին նայելով, կարծիք մը որ հակառակորդներ ալ ունի, բանակ մը չէ թէ կանոնաւոր կերպով նահանջել անկէ, այլ կրցողը պիտի փութար փախչելու որ ազատի:

Ուէլինկթըն իր բանակին աջ թեւէն Շասէն հեծելազունդը, ձախ թեւէն ալ Ուէնթի հեծելազունդը զատեց, և Գլինթընի բաժինն ալ անուելով՝ ամէնն ալ

կեղբորնական զօրաց հետ միացուց : Պրիւնսովիքի հետե-
ւորները, Նաթոյի բաժինը, Քիէլմոնսէկի Հանովրացիներ-
ը և Օմբթէտայի Գերմանացիները իբր հողաբլուր եւ
իբր ամրոց էր Անգլիացիներուն, Հալքէթի գունդերուն,
Միշելի հեծեղազունդին, և Մէյթլընտի պահակներուն
տուաւ : Այս կերպով քսանըվեց վաշտ ունեցաւ իր քով :
Շացայի բաժին պէս աջ թեւը կեղբորնին ետեւը տե-
ղաւորուեցաւ :

Ահադին մարտկոց մը հողով լի տողաբլներու ե-
տեւ պահուած էր ճիշդ այն տեղը ուր է այսօր ինչ որ
«Վաթերլոյի մուսարանը» կ'անուանուի : Ուէ'լինկթըն
բլրակի մը ետեւ նաեւ Սըմըրսէթի պահակ զօրավիշապ-
ներ ունէր, որոնք հազար չորս հարիւր ձիաւոր էին :
Ասոնք այն անգլիական ձիաւորներու կէսն էին, որոնք
իրաւամբ երեւելի հանդիսացած էին : Բնսօնպի ջնջուած
էր, բայց Սըմըրսէթ կը կենար :

Մարտկոցը՝ որ եթէ լմնցած ըլլար, գրեթէ պզտիկ
բերդ մը կ'ըլլար պարտէզի խիստ ցած պատի մը ետեւը
չինտ ած աւազի դէզով ծածկուած և առջեւն ալ հողով
լայն զառիթափ մը կաղմուած էր : Այս ամրոցը անկա-
տար մնացած էր, վասն զի չորս կողմը պատնէշ կանգ-
նելու ժամանակ եղած չէր :

Ուէ'լինկթըն եր անհանդարտ այլ մռայլ կ'երեւէր՝
ձի նստած էր, Մօն-Սէն-Ժանի հին աղօրիքէն քիչ մը
առաջ՝ որ դեռ կը կենայ՝ բոլոր օրը միեւնոյն դերքով
ձիուն վրայ կեցաւ կնձնի մը ներքեւ զոր Անգլիացի
մը, աշխարհաւեր մոլի մը երկու հարիւր ֆրանք ծախու
առաւ, սղոցել տուաւ և տարաւ, Ուէ'լինկթըն հոն
աներկիւղ դիւցազնութիւն ցոյց տուաւ : Գնդակները կը
տեղային, բանակի օգնական Կօրտըն անոր քով գետինն
հնկաւ վիրաւոր : Լորտ Հիլ ոռւմբ մը ցուցուց որ կը
պայթէր և ըսաւ անոր. Միւրտ, ի՞նչ հրահանգ պիտի

տաք և և ի՞նչ հրամաններ պիտի թողուք մեզ եթէ
մեռնիք : Ինծի պէս մեռնիլ, պատասխանեց Ուէ'լինկ-
թըն : Գլխքթընի ալ ըսաւ լակոնական կերպով. — Միև-
ջեւ մեկ զինուոր մնայր պէ՛տ է դիմանալ հոս :

Յայտնապէս կ'երեւար թէ օրը ձախորդ օր մը ըլ-
լալու վրայ էր : Տղա՛ք, միթէ կարելի՞ է կծկր դնել մը-
սածել. յիշեցէ՛ք հինաւուրց Անգլիան, կ'ըսէր Ուէ'լինկթըն
իր այն ընկերներուն որոնք իրեն հետ կը կռուէին Թա-
լավերայի, Վիթթօրիայի և Սալմանդի պատերազմներուն
մէջ :

Ժամը չորսի ժամանակ անգլիական բանակին ճա-
կատը ետ քաշուեցաւ : Յանկարծ լեռնադաշտին կատա-
րին վրայ թնդանօթները և յառաջամարտները տես-
նուեցան միայն մնացածը աներեւոյթ եղաւ, գունդերը
Գաղղիացւոց ոռւմբերէն և գնդակներէն հալածուելով
ետ ընկրկեցան գէպի այն տեղ զոր մինչեւ այսօր կը
կտրէ Մօն-Սէն-Ժանի ագարակին երթեւեկութեան ճամ-
բան յետախուզաց չա ժու՛մ մը եղաւ, անգլիական ճա-
կատը խոյս տուաւ, Ուէ'լինկթըն ետ դարձաւ. — Թըշ-
նամին նահանջել կը սկսի, աղաղակեց Նարոյէն :

Գ Լ Ո Ւ Խ Է .

ՆԱԲՈԼԷՈՆԻ ԶՈՒԱՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

Այն օրը կայսրը ամէն օրէ աւելի զուարթ էր. թէեւ հիւանդ էր և ձիուն վրայ նեղութիւն կը զգար տեղական ցաւ մը կրելուն համար: Առաւօտէն ի վեր կը ժպտէր իր անթափանցելի կերպարանքը: 1815 յու- նիս 18ին կուրօթէն կը զուարթանար այս խորունկ սիրտը որ մարմարեայ դիմակ մը ունէր: Այն մարդը՝ որ տխուր էր Աւստերլիցի մէջ՝ զուարթ եղաւ Վաթէրլոյի մէջ: Ճակատագրային ամենէն մեծ մարդերն այսպիսի հակառակ կերպեր կ'ունենան: Մեր ուրախութիւնները մթութիւն են: Յետին ժպտող Աստուծոյ կը վերաբերի:

Կեսար կը խնդայ, Պոմպէոս կուլայ, Կ'ըսէին Ֆիւլմինաթրիքսի լէգէոնին մարտիկները: Այս անգամ Պոմպէոս չպիտի լար, բայց ստոյգ է թէ Կեսար կը խնդար:

Նաբոլէոն առջի օր գիշերը ժամը 1ին ձի նստելով եւ փոթորիկն ու անձրեւը հոգ չընելով Պերթրանի հետ Րօսօմի մօտակայ բլուրները քննած, և տեսնելով որ անգլիական կրակներուն երկայնաձիգ գիծը Ֆրիշմօնէն դէպի Պրէն-լ'Ալէօ բոլոր հորիզոնը կը լուսաւորէ, զո՞ն եղած և կարծած էր թէ ճակատագիրը իր կամքին հա- մեմատ ճիշդ սրոյ օր մը Վաթէրլոյի դաշտը եկած էր իրեն ձեռնառու ըլլալու համար. կեցուցած էր իր երի- վարը, և պահ մը անչարժ կեցած էր փայլակներուն նայելով, որոտման միտ դնելով և լսող կայ թէ այս ճակատագրային մարդը մթութեան մէջ յետագայ անի-

մանալի խօսքը նետած. «Համամիտ ենք»: Նաբոլէոն կը սխալէր, վառնդի ալ համամիտ չէին:

Վայրկեան մը անգամ քնացած չէր. այն գիշեր- ւան ամէն մէկ վայրկեանը մէյմէկ ուրախութեամբ ան- ցուցած էր: Մեծ պահակներու բոլոր կարգը վերէն վար աչքէ անցուցած, և հոն հոս կանգ առած էր ձիաւոր պահապաններու հետ խօսելու հաճար: Ժամը Չուկէսին Ուկոմօնի անտառին քով գունդ մը զօրաց քալելը լսե- լով պահ մը կարծած էր թէ Ուէլինկթըն ետ կը քաշ- ուի: Պերթրանին ըսած էր. Անգլիական քիկնապախներն են անոնք որ կը շարժին քանակեղէն խոշո սալու հա- վար: Գերի պիտի բռնեն այս վեց հազար Անգլիացիները, որոնք Օսթենս կիսն քիչ մը առաջ: Ծառ զուարթու- թեամբ կը խօսակցէր. նորէն համակուած էր այն ա- լիւնով, որ իր վրայ կը նշմարուէր երբ մարտի բկիզբը Ժիւանի ծովածոցէն Ֆրանսա ոռք կօխեց, և որով՝ հոն գտնուող և իր վրայ հիացող գեղացիին մեծ մարեշալին ցոյց տալով՝ աղաղակեց. կը տեսնէ՞ս Պերթրան, ահա այժմեւ ձեռնեսու ունիւն: Յունիսի 17ին գիշերը Նաբո- լէոն Ուէլինկթընը կը ծաղրէր. — Սա պզօիկ անգլիացի՛ն դաւի մը պիտի ունի, Կ'ըսէր: Անձրեւը հետզհետէ կը սաստկանար. ամպերը կ'որոտային մինչդեռ կայսրը կը խօսէր:

Առտուն ժամը երեքուկէսին իր երեւակայական ուղղախութեանց մին կորսուած էր. քանի մը պաշտօ- նակալներ որոնք տեղեկութիւն առնելու զրկուած էին, ետ դառնալով իմաց տուեր էին անոր թէ թշնամին ա- մենեւին չարժուծ չէր ըներ: Բան մը չէր չարժեք. գի- շերապահներուն և ոչ մէկուն կրակը մարած էր: Անգ- լիական բանակը կը քնէր: Խորին լուռութիւն մը կը տի- րէր երկրիս վրայ, միայն երկինքը ձայն կար: Սուր- հանդակները ժամը չորսին գիւղացի մը բերած էին կայ-

մէն քալել սկսան. առջեւէն երաժիշտները կը նուագէին, թմբուկները կը զարնէին և փողերը կը հնչէին ձայն տալու համար թէ ժամ էր արդ յառաջ քալելու. կայսրը տեսնելով այս գործարար, յայնապարհ և ուրախութեամբ համակուած բանակը՝ որ հորիզոնին վրայ սաղաւարտներու, թուրերու և սուրններու ծով մը կը կազմէր, յուզուած և երկու անգամ աղաղակած էր. Սքանչելի՛ է, սքանչելի՛ է:

Ժամը իննէն մինչեւ տասնուկէս բոլոր բանակը, — թէեւ անհաւատալի կը թուէր այս, — տեղադրուած և զէնք կազմով շարուած էր «վեց Vի պատկերը կազմելով», ինչպէս կ'ըսէ կայսրը: Պատերազմին ճակատը կազմուելէն յաւեր մը վայրկեան ետքը, և փոթորիկի սկզբնաւորութեան այն խորին լուսթեան մէջ որ ամենուն վրայ կը տիրէ կռիւներուն սկսելէն առաջ, կայսրը տեսաւ որ կարգաւ կ'անցնէին տասներկու քնոց թնդանօթներէ բաղկացող երեք մարտկոցները: Այս մարտկոցները իր հրամանաւը էրլօնի, Րէյլի և Լրպոյի գումարտակներէն զատուած և սահմանուած էին կռիւ սկսելու՝ Մօն-Սէն-Ժանը ոմբակոծելով, ուր Նիվէյի և Ժընարի ճամբաները զիրար կը կտրեն. կայսրը այս մարտկոցներուն անցի իր տեսնելով Հաքսոյին ուսին զարկած էր՝ բերելով. Զօ'րապետ, ահաւասիկ ֆաւորիտը գեղեցիկ աղջիկ:

Նաբոլէոն երբ առաջին գումարտակի խրամահատներու բաժնին առջեւէն անցաւ, որոնք Մօն-Սէն-Ժանի մէջ ամրանալու և զայն պաշտպանելու պաշտօն ունէին՝ զիւրդ առնուելէն ետք, ժպիտով մը խրախոյս տուած էր անոնց՝ ապահով ըլլալով թէ յարձակուիլ յաջող վախճան պիտի ունենար: Այսպէս բոլորովին զուարթութեամբ համակուած ժամանակ՝ մարդկային կարեկցութեան խօսք մը միայն ելած էր բերնէն. տեսնելով

թէ իր ձախ կողմը, տեղ մը ուր այսօր մեծ գերեզման մը կայ, իրենց պատուական ձիերովը դէպ մը կը կազմէին այն հիանալի աղբբեկ Սկովտիացիները, որոնք մեռած էին, Նաբոլէոն ըսած էր. Մե'ղի:

Յետոյ ձի նստելով դէպի Րօսմի առջեւ կողմը գացած և դիտարան ընտրած էր իրեն դալարագեղ և նեղ լեռնագլուխ մը, որ Ժընարէն Պրիւսէլ աւանդ ճամբուն աջ կողմը կ'իյնայ: Ասիկայ պատերազմին ժամանակ իր ընտրած կայաններուն երկրորդն էր. երրորդ կայանը, այն՝ զոր իրիկուան ժամը եօթին Պէլ-Ալիանսի և Հէ-Սէնթի մէջտեղ ընտրած էր, անարկու տեղ մըն էր. բաւական բարձր բլուր մըն է այն որ դեռ այսօր կը կենայ և որու ետեւ զառիթափի մը վրայ գումարուած էին պահակները: Այս բլուրին բոլորովին թշնամիին կողմէն գնդակներ կը տեղային և սալայատակին քարայատակին վրայ մինչև Նաբոլէոնին քով կ'ոտտոտէին: Գնդակները և ուղեքներ իր գլուխին վերեւ կը սուլէին ինչպէս սուլեր էին Պրնէնի մէջ: Իր ձիուն կանգ առած տեղէն որդնահար գնդակներ, թուրի հին երկաթներ և տձև ուղեքներ գտնուեցան, զոր ժանգը մաշած էր: Ասկէ քանի մը տարի առաջ նոյն տեղի հողին մէջէն վաթսուներեք և դեռ լեցուն ուղեք մը հանուեցաւ, որուն փամփուշտը ուղեքին հարթութեամբը կտրուած էր: Կայսրը այս վերջին կայանը կեցած ժամանակ, «Անօ'ր ֆեզ, աւագաւ, եթե սաւանկ շարունակես, կոնակիդ զարնուելով պիտի մեռնիս ըսած էր Լագուդ անուն թշնամի և հաբեկ գիւղացիի մը որ իր ուղեցոյցն էր և որ հունգարեան ձիաւորի մը համետին կապուած ըլլալով, ամէն անգամ որ թնդանօթներէ արձակուած երկաթի բեկորներ կըսողային, կը դառնար և կը ջանար Նաբոլէոնին ետեւը պահուելու:

Այս տողերը գրողը ինքն անձամբ այն բլուրին դիւ-

րափշիւր զառիթափին վրան հողը փորելով սումբի մը պարանոցին քառասունը վեց տարուան ժանգէն լուծուած մնացորդը դտաւ, ինչպէս նաեւ հին երկաթի բեկորներ զոր մատերովը՝ թանթրուենիի ցուպ մը կտրելու պէս՝ կը կտրէր:

Ամէն մարդ գիտէ որ դաշտերուն այն ալեւմտեան բլրակները որոնք զանազան էջեր ունէին և ուր Նաբոլէոն և Ուէլինկթըն իրարու հանդիպեցան. ա՛յ այսօր չեն ինչ որ էին 1815 յունիսի 18ին. այս սգալի դաշտէն իրեն յիշատակարան մը կանգնելու համար պէտք եղածը տոննուելով իր իրական փառքը վերցաւ, և պատմութիւնը շփոթուելով ո՛ւր գտնուելը չգիտեր այն դաշտին մէջ: Իր կերպարանք փոխուեցաւ փառաւորուելու նպատակով: Ուէլինկթըն երկու տարի ետք Վաթերլոն տեսնելով՝ գոչեց. Պասերազմի դաշտ փոխուեալ է: Այն մեծ հողաբուրգին տեղ որ հմմա վրան առիւծ ունի, հողակոյտ մը կար. հողակոյտը Նիվելի ճամբուն կողմէն դարուվար մը ունէր ուրկէ կարելի էր ելեւէջել, մինչդեռ ժընարի սալարկին կողմէն գրեթէ անմատչելի զառիթափ մըն էր. ժընարէն Պրիւսէլ տանող ճամբուն երկու կողմը երկու մեծ գերեզման կայ, մին անգլիական, միւսը գերմանական. այս գերեզմաններուն երկու բարձրաւանդակներուն բարձրութեամբն ալ կրնայ չափուիլ այն հողակոյտի զառիթափին բարձրութիւնը: Գաղղիական գերեզման ամենեւին չկայ: Վաթերլոյի բոլոր դաշտը գերեզման է Ծրանսայի համար: Հարիւր յիսուն ոտք բարձրութիւն և կէս մղոն չըջան ունեցող հողաբլուրին համար սալերով այնքան հող տոնուեցաւ Մօն-Սէն-Ժանի լեռնադաշտէն որ այսօր դիւրամատչելի դարուվար մի եղած է այն լեռնադաշտը մինչդեռ, պատերազմին օրը, մանաւանդ Հէ-Սէնթի կողմէն դերբուկ և դժուարամատոյց էր այն: Լեռնադաշ-

տին ստորոտը այնքան ծռուած էր որ անգլիական թնդանօթներ չէին կրնար նշան առնել իրենց ներքեւ և դէպ ի ձորին մէջ գտնուած ագարակը որ կռիւին կեդրոնն էր: 1815 յունիս 18ին անձրեւները եւս աւելի հեղեղատներ կազմեր էին այս դերբուկ դարուվարին վրայ. տիղմը աւելի կը դժուարացնէր ելքը, և անոնք որ կը մագլցէին, միանգամայն տիղմով կը շաղախուէին: Լեռնադաշտին գագաթին երկայնութեամբը խրամ մը կար. հեռուէն դիտող մը անկարելի էր որ նշմարէր դայն:

Բացատրենք թէ ի՞նչ էր այս խրամը: Պրէն-լ'Ալէօ Պէլժիգայի գիւղ մըն է: Օհէն նոյնպէս գիւղ մըն է: Այս գիւղերը՝ որոնց երկուքն ալ կորածեւ տեղերու մէջ պահուած են՝ կը միանան մէկուկէս մղոնի չափ երկայնութիւն ունեցող ճամբով մը: Այս ճամբան կ'անցնի դաշտէ մը որուն երեսը այնքան է, և ակօսի մը պէս շատ անգամ բլուրներու մէջ կը մտնէ և կ'ընկղմի այս պատճառաւ տեղ տեղ խոռոչ մը կ'ըլլայ: 1815ին, ինչպէս նաեւ հիմա ժընարի և Նիվելի երկու սալարկներուն մէջտեղէն և Մօն-Սէն-Ժանի լեռնադաշտին գագաթէն կ'անցնէր այն: Սակայն այս ճամբան՝ որ այն ատեն խոռոչ էր՝ հիմա դաշտին հարդութիւնը ունի, վասն զի իր երկու զառիթափները տոնուեցան իբր յիշատակարան կանգնուած հողաբլուրին համար:

Այս ճամբուն խիստ մեծագոյն մասը խոռոչ մըն էր և տակաւին տեղ տեղ մինչեւ տասներկու ոտք խորութիւն ունի և իր սեպածեւ զառիթափները հօն հոս, մանաւանդ ձմեռը տեղատարափ անձրեւներէն կը փլչէին: Շատ անգամ վտանգներ տեղի կ'ունենային անոր մէջ: Պրէն-լ'Ալէօյի դրան առջեւ այնչափ նեղ էր ճամբան որ ճամբորդ մը սալի մը տակ մնալով ճմլուած էր, ինչպէս որ գերեզմանոցին մէջ կանգնուած քարէ խաչ մըն:

ալ կը հաստատէ մեր ըսածը՝ մեռնողին անունը տալով որ է Պարոն Պերկար Տըպրայ, վաճառական ի Պրիսեզ, նաև վտանգին թուականը կը յայտնէ որ է Փետրուար 1637:

Այս ճամբուն լեռնադաշտին վրայի մասը այնքան խորունկ էր որ զառիթափին մէկ մասը 1783 Մաթիօ Նիգէզ անուն գիւղացիի մը վրան փլած և զայն ջախջախած էր, ինչպէս ուրիշ խաչ մըն ալ կը հաստատէ այս գէպքը, այս խաչին վերի մասը երկիրը հերկուելու առթիւ անհրեւոյթ եղած է, այլ յենակը որ գլխիվայր ինկած է՝ դեռ այսօր կ'երեւի այն զալարաշէն դարու վարին վրայ, որ Հէ-Սէնթի և Մօն-Սէն-Ժանի ագարակին մէջէն անցնող սալարկին ձախ կողմն է: Այս խորունկ ճամբան, որուն էութեան նշան մը չէր երևար հեռուէն և որ Մօն-Սէն-Ժանի գաղաթին քովէն կ'անցնէր, այս խորունկ ճամբան, կ'ըսենք, որ զառիթափին կատարը խրամ, և հողերուն ներքև ծածկուած հետք մըն էր, պատերազմի օր մը աներեւոյթ, այսինքն սոսկալի էր:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը.

ԿՈՅՄԸ ՈՒՂԵՅՈՅՅ ԼԱԿՕՍԹԻՆ ՀԱՐՑՈՒՄ ՄԸ Կ'ԸՆԷ

Ինչպէս ըսինք, վաթերլոյի պատերազմին օրը առաւօտուն Նաբոլէոն գոհ էր:

Իրաւունք ունէր յոհ ըլլալու, հաստատեցինք արդէն թէ իրօք զարմանալի էր պատերազմին կարգադրութիւնը զոր ինք խորհած էր:

Ինչպէս գիտենք, պատերազմը անգամ մը սկսելէն հոք յանկարծական փոփոխումներ տեղի ունեցան, Ուկոմօն դիմադրեց: Հէ-Սէնթ գիմացաւ, Պատիւէն մեռաւ, Ֆոյ վերաւոր ինկաւ, անակնկալ պատ մը երեւան ելաւ որու առջև Ույի հեծելագունը խորտակուած էր: Կէյլ-մինօ աղետալի անխօհեմութիւն մը բրաւ ոչ փլուզիչ հրանօթ և ոչ վառօդ ունենալով, մարտկոցները ցելիսն մէջ մնացին: Ըքսպրիճ խոր ճամբու մը մէջ տասնընինգ թընդանօթ տապալեց. որոնք պահնորդ ուղեկից չունէին, ուսմբերը մինչեւ անգլիական զօրաց շարքին վրայ տեղացին առանց մեծ գործ մը տեսնելու, անձրեւէն թրջուած հողին մէջ մխուելով և տղմային հրալեռներ կազմելէ ի զառ հետեւութիւն չունենալով, այնպէս որ ուսմբերը ցելի կը ցայտեցնէին միայն, Բիրէն պարապ տեղը Պրէնլ'Ալէոյի վրայ ցոյց ըրաւ, իր բոլոր ձիաւորները որոնք տասնընինգ վաչտ էին գրեթէ ջրնջուեցան, անգլիական բանակին աջ թեւը պետք եղածին չափ չհեղուեցաւ, ձախ թեւը լաւ յարձակում չկրեց, Նէյ զարմանալի գիւրիմացութեամբ մը առաջին դումարտակին չորս բաժինները փոխանակ աստիճան աստիճան բաժնելու ամէնը մէկ տեղ գումարեց, քսանընօթը դաս զինուորներ խիտ քա խիտ միանալով և երկու հարիւր մարդէ բաղկացող ճակատներ կազմուելով թշնամին ուսմբերուն յանձնուեցան, և սոսկալի ջարդ կերան գնդակներէն, յարձակելու համար սիւներ կազմող զօրաց միութիւնը խզուեցաւ, մարտկոց մը յանկարծ երեւան ելնելով անոնց կուշար ուժակոծեց՝ Պուրժուա, Տօնըլլօ և Տիւրիւթ վտանգեցան, Գիօ հտ մղուեցաւ, տեղակալ Վիէօ, որ բազմարուեստեան դրպրոցէն ելած Հերքիւլէս մըն էր, վիրաւորուեցաւ երբ տապարով Հէ-Սէնթի դուռը կը խորտակէր առանց հոգ ընելու անգլիական պատնէշէն արձակուած ուսմբերը,

այս պատճառով ժընարէն Պրիւսէլ տանող ճամբուն անկիւնը գոցած էր. Մարգօնէի բաժինը հետեւակ և ձիաւոր զօրքէ պաշարուելով՝ ցորէններուն մէջ Պէտրի և Բագի հրացաններէն և Բօնսրմպէյի սուրերէն ջարդուեցաւ և կոտորեցաւ, և իր մարտկոցի ետքը թնդանօթներն ալ բեւեռեցան. Սաքս Վէյմարի իշխանը Տէրլօն կոմսին յարձակումները վանելով Ֆրիշմօն ու Սմօնէնը բռնեց և պահեց. 105րդ և 45րդ գունդերուն զօջակները առնուեցան, բրուսիացի սեւադէմ ձիաւոր մը բերուեցաւ զօր թշնամիին շարժումները դիտելու համար Վալդրի և Բլանսընուայի մէջտեղերը շրջող երեք հարիւր հողի մէկ ժամէ աւելի նուազ ժամանակի մը մէջ Ուկոմօնի մրգաստանին մէջ մեռան. հազար ութ հարիւր հողի ալ նոյնպէս քանի մը քառորդի մէջ Հէ-Աէնթ բուրտիքը տապալեցան և մեռան, ասոնք են ահա այն մարկայի դէպքերը, որոնք պատերազմի իբր մարկայի ամպեր Նաբոլէոնի առջեւէն անցան՝ հազիւ հազ անոր նայուածքը խռովելով, բայց առանց տրամեցնելու անոր կայսերական դէմքը որ վստահութեամբ համակուած էր։ Նաբոլէոն սովորութիւն րրած էր առանց շարժելու նախի պատերազմին, մասնաւոր կէտերը թիւ առ թիւ գումարելու կսկիծը չէր զգար, թիւերուն մեծ կարեւորութիւն չէր տար, իր ուզած էր ամբողջ գումարը, որ է Յաղթութիւն, սկիզբներուն շեղումէն չէր վրդովէր վասն զի կը կարծէր թէ ինք պիտի ըլլար վախճանին տէրը, ինքզինքը խնդրէն դուրս ենթադրելով համբերել զիտէր, և ճակատագրին հետ իբր անոր հաւասարակիցը կը վարուէր։ Կարծես թէ բաղդին կ'ըսէր. Չես համարձակիր։

Նաբոլէոն կիսովին լոյս և կիսովին մութ ըլլալով, կը զգար թէ բարութեան մէջ պաշտպանութիւն և չարութեան մէջ թոյլտուութիւն կը գտնէ, Նաբոլէոն գի-

տէր, կամ այնպէս կը կարծէր թէ դէպքերը իր ընթացքը չտեսնել կը ձեւացնէին, կրնայ անգամ բսուիլ թէ իրեն յանցակիցներն էին անոնք, և այսպիսի յանցակից մը ունենալը հին Ժամանակի մարդերու պէս անվիրելի ըլլալ է։

Այլ սակայն մարդ երբ իր ետեւը Պերէզինա, Լիյըսք և Ֆօնդէնպլօ կ'ունենայ, կարծես թէ ներքի է չը վստահիլ Վաթերլոյի երկնից վերեւը յոնքերու խորհրդաւոր պոստում մը կը տեսնուի։

Երբ Ուէլինկթըն ետ քաշուեցաւ, Նաբոլէոն սարսուռ մը զգաց։ Տեսաւ որ զօրքերը յանկարծ Մօն-Աէն-Ժանի լեռնաղաշտին վրայէն հեռացան և անգլիական բանակին ճակատը աներեւութացաւ։ Անգլիացիները նորէն մէկ տեղ կը ժողովուէին, բայց խոյս կուտային։

Կայսրը ձիուն ապաստարաններուն վրայ կանգնեցաւ կէս մը։ Աչերուն մէջ յաղթութեան փայլակը երեւցաւ։

Ուէլինկթըն Սուանի անտառին մէջ փակուելով և կործանելով, Անգլիան վերջնական կերպով Ֆրանսայէն տապալուած կ'ըլլար. Գրէսի, Բուաթիէի, Մալբլադէի և Բամիլլեի վրէժը առնուած կ'ըլլար։ Մարէնկոյի մարդը Ազէնգուրը կը ջնջէր։

Այն ատեն Նաբոլէոն՝ մտածելով բաղդին յանկարծական և անեղ փոփոխումին վրայ, ակնոցովը վերջին անգամ մըն ալ դիտեց պատերազմի դաշտին ամէն կողմը։ Իր պահակները ետեւը կեցած և իրենց զէնքը վար առած՝ կրօնական երկիւղածութեամբ մը անոր կը նայէին վարէն։ Կայսրը կը մտածէր, դարուվերները կը քննէր, դարուվարները կ'ոչանակէր. ծառերու խուրձը, հաճարներու աճուն և արահետը կը գննէր ուշադիր կարծես թէ ամէն մէկ խութը կը համբէր։ Անշարժ կերպով մը երկու սալարկներուն վրայ կանգնած անգլիա-

կան պատնէշներուն նայեցաւ, որոնք ծառերու երկու
ընդարձակ կոյտեր էին, մին ժընարի սալարկին պատ-
նէշը՝ որ Հէ-Սէնթի վերեւն էր և երկու թնդանօթ ու-
նէր, անգլիացոց բոլոր թնդանօթներէն այն երկուքը
միայն դէպ ի պատերազմի դաշտին մէջտեղ կը նայէին,
և միւսն ալ Նիվելի սալարկին պատնէշն էր ուր Շասէյի
հեծելագունտին հօլանտական սուխները կը փողփո-
ղէին:

Այս Նիէալի սալարկին վրայ շինուած պատնէշին
քով Սէն-Նիգօլայի հին մատուռը տեսաւ որ ճերմակ
դոյնով ներկուած է և որ դէպի Պրէն լ'Սիէ տանող
կարճ ճամբուն անկիւնին քովն է: Ծռեցաւ և կէս ձայ-
նով բան մը հարցոց ուղեցոյց լազօսթին: Ուղեցոյցը
ի նշան բաղասութեան գլուխը շարժեց. հաւանականա-
բար նենգալի էր այս անբարբառ պատասխանը:

Կայսրը կանգնեցաւ, և ամփոփ մտքով մտածեց:

Ուշիկներն նահանջած էր:

Ա՛լ կը մնար անդամ մը ևս յարձակիլ և բռնորո-
վին կործանել անգլիացիները:

Նաբոլէոն յանկարծ ետեւը դառնալով արագընթաց
սուրհանդակ մը դրկեց Բարիզ՝ յաղթութիւն աւետելու
համար:

Նաբոլէոն այն հանճարներէն մին էր, որոնցմէ
շանթ կ'արձակուի:

Գտած էր արդ իր շանթը:

Հրաման տուաւ Միլօյի զրահակիրներուն որ Մօն-
Սէն-Ժանի լեռնադաշտին տիրեն:

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ.

Ա Ն Ա Կ Ն Կ Ա Լ Ը

Երեք հազար հինգ հարիւր հոգի էին այս զրահա-
կիրները, և մղոնի մը քառորդին տարածութեամբ ճա-
կատ մը կը կազմէին: Հսկայանման ձիերու վրայ նըս-
տած ախտանեան մարդեր էին անոնք: Քսանրվեց վաշտ
էին, և իրենց ետեւէն ձեռնառու ունէին Լըֆէպըր Տէ-
նուէթի բաժինը, հարիւր վեց ձիաւոր ընտիր թիկնա-
պահները պահակներու որսորդները որոնք հազար հա-
րիւր իննսուներօթ հոգի էին, նաև պահակներու նիզա-
կաւորները որ ութը հարիւր ութսուն նիզակ էին:
Անբարչ սաղաւարտ և թիթեղաձեւ երկաթէ զրահ զրո-
ւած էին, եւ իւրաքանչիւրը երկայն սուսեր, եւ թամ-
բի խորչերուն մէջ ատրճանակներ ունէր: Առտուն բո-
լոր բանակը հիացած էր անոնց վրայ, երբ ժամը ին-
նին, մինչդեռ փողերը կը հնչէին եւ բոլոր երաժիշտնե-
րը Հսկեմի կայսրութեան փրկութեան երգը կը նուագէին
անոնք թանձրախիտ սիւն մը կազմելով, եւ մարտկոց-
ներէն մին իրենց մէկ կուշտը՝ միւսն ալ իրենց մէջտե-
ղը ունենալով, եկած, ժընարի սալարկին եւ Ֆրէրլիմօ-
նի մէջ երկու կարգի բաժնուելով տարածուած, եւ
պատերազմելու համար տեղաւորուած էին այն երկ-
րորդ զօրաւոր կարգին մէջ զոր նաբոլէոն այնքան հըմ-
տապէս կազմած էր եւ որ՝ իր ձախ կողմին ծայրը Քէլ-
լէրմանի զրահակիրները՝ եւ ալ կողմի ծայրն ալ Միլօ-

յի զրահակիրները ունենալով՝ կարծես թէ երկու երկաթեայ թեւ ունէր :

Կայսեր հրամանը Միւսյի զրահակիրներուն տուաւ Պէրնար որ Նաբոլէոնի աջակիցն էր : Նէյ սուրը քաշեց եւ առջեւ անցաւ : Զիաւորաց ահագին վաշտերը սկսան դղրղումով շարժիլ :

Այն ատեն զարհուրելի տեսարան մը տեսնուեցաւ :

Այս ամէն ձիաւորները իրենց դուրերը քաշելով, դրօշակ պարզելով եւ փողեր հնչեցնելով զատ զատ սիւներ կազմեցին, եւ միեւնոյն շարժումով եւ մէկ մարդու պէս Պէլ-Ալիանսի բլուրէն վար իջան՝ պատ մը ծակող պղնձեայ մեքենայի մը պէս ճշգրտեամբ յառաջանալով, ընկղմեցան դէպի այն սոսկալի խորը ուր արդէն անթիւ մարդ ինկած էր. հոն մուխէն պաշարուելով աներեւոյթ եղան, յետոյ այս մթապատ տեղէն ելնելով ձորին միւս կողմը երեւցան՝ առանց, խանգարելու իրենց հոծութիւնը, եւ իրենց վրայ տեղացող բիւրաւոր ոռոմբերուն մէջէն սրարշաւ յառաջանալով սկսան Մոն-Սէն-Ժանի տղամային եւ սոսկալի զառիթափէն վեր ելնել : Ծանր, սպառնալի եւ անխափ կերպով իրենց ժամանակ առ ժամանակ երբ հրացանները եւ թնդանօթները նորէն լեցուելու համար գոռալէ կը դադրէին, այն տիտանեան ձիերուն ռաքերուն դիրքաւորը կը լսուէր : Երկու բաժին էին, եւ երկու սիւն կը կազմէին. վաթիւնյի բաժինն աջ կողմը, իսկ Տրլօրի բաժինը ձախ կողմն էր : Հեռուէն տեսնողը կը կարծէր թէ դէպի լեռնադաշտին գագաթը երկու ահագին պողպատեայ օձ երկնցած էր : Ահա այսպէս անցան անոնք պատերազմին մէջէն, անցք մը որ կարծես սքանչելիք մըն էր :

Այսպիսի բան մը տակաւին տեսնուած չէր այն ձիաւոր մարտիկներու վաշտերէն ետք որոնք Մոն-Քուայի մեծ բերդը առին. Միւրա կը պակսէր, բայց իր տեղ Նէյ կար : Կարծես թէ այս ձիաւորներու բազմութիւնը հրէշ մը եղած էր եւ մէկ հոգի ունէր միայն : Մէն մի վաշտ կը տատանէր եւ պոլիպաթի (ըխտարօթ) օղակի մը պէս կ'ուռէր : Այս եւ այն կողմէն պատահած լայնածաւալ մուխի մը մէջէն կը նշմարուէին : Սաղաւարտները, աղաղակները, սուսերները իրարու կը խառնուէին, ձիերու գաւակները թնդանօթներուն ձայնէն եւ փողերուն եղանակէն մրկաբար կը ցայտէին, կանոնաւոր եւ սոսկալի աղմուկ կը կազմէին, եւ անոնց վրայի զրահները կը նշմարուէին հիգրային վրայ փալփրող թեփերուն պէս :

Այս վիպային իրերը կարծես թէ ուրիշ ժամանակներու կը վերաբերին. անշուշտ այս երեւոյթին նման բան մը կ'երեւար որփէական հին վիպասանութեանց մէջ, որոնք մարդ-երկրորդները, հին ձիամարդերը կը նկարագրեն, այսինքն այն մարդադէմ եւ ձիալանջ տիտանները որոնք դէպի Ուիմպոս արշաւեցին, եւ որոնք սոսկալի, անվիրելի եւ վսեմ, այսինքն աստուածներ եւ գագաններ էին :

Թուային զարմանալի համադրութեամբ մը այս քսան եւ վեց վաշտ ձիաւորաց դէմ պիտի կոռէին ճիշդ քսանվեց վաշտ հետեւակ զօրքեր : Անդրիական հետեւակները, տասներեք գումարտակ կազմելով՝ որուն ամէն մէկը երկու վաշտէ կը բաղկանար՝ երկու կարգով շարուած էին՝ եօթը գումարտակը առաջին, եւ վեց գումարտակն ալ երկրորդ կարգը կազմելով, եւ իւրօքան չիւր զինուոր հրացանին բունը ուսը դրած, դէմը ելնողը գնդաման գետինը պտրելու պատրաստ, ամէնքն ալ հանդարտօրէն, անմոռնչ եւ անշարժ կը սպասէին

լեռնադաշտին գագաթին ետեւը և թագուն մարտկոցի մը պաշտպանութեան ներքեւ: Չէին տեսներ զրահակիրները, զրահակիրներն ալ զանոնք չէին տեսներ, անգլիական վաշտերը այս մարդերու մակընթացութեան բարձրանալը կը լսէին: Կը լսէին երեք հազար ձիերու ձայնը որ հեռոգնեալ կը շատնար, արշաւասոյր յառաջացող սմբակներուն փոփոխակի և համաչափական հարւածը, զրահներուն ճնշումը, ուսերներուն շառաչիւնը և վայրենական մեծ շունչի մը նման հնչիւն մը: Սոսկալի լուսթիւն մը տիրեց նախ, յետոյ յանկարծ գագաթին վրայ թեւերու երկայն շարք մը երեւցաւ, որոնք վեր ելնելով սուսերներ կը շողացնէին, և ահա «կեցցէ՛ կայսրը» աղաղակեցին միահամուռ սաղաւարտները, փողերը ու դրօշակները, և երեք հազար ձիաւորները որոնք աղերեկ պէսեր ունէին: Այս ամէն ձիաւորները լեռնադաշտին վրայ եկան տարածուեցան, կարծես թէ երկրաշարժ մըն էր եկողը:

Յանկարծ զրահակիրներուն սրունին առջեւի ձիերը զարհուրելի աղմուկով մը կանգնեցան անգլիացւոց ձախ կողմը որ մեր աջ կողմն էր. ի՛նչ աղետալի բան: Զրահակիրները անգլիական գումարտակները և ոմբաձիգները ջարդելու, կործանելու համար անդուսպ արիւնթեամբ և սանձարձակ ընթացքով առաջանալով երբ գագաթին ամենէն բարձր տեղը հասան, իրենց և անգլիացւոց մէջ խրամ մը, փոս մը նշմարեցին: Օհէնի խորունկ ճամբան էր այս խրամը:

Ահարկու եղաւ այն վայրկեանը ու յանկարծ երեւան ելաւ այս հեղեղատը, սր վերուստ ի վար և բաց կը կենար ձիերուն ոտքերուն ներքեւ և որուն երկու դարովարները երեք կանգունի չափ բարձր էին: Առաջին կարգը երկրորդէն և երկրորդը երրորդէն մղուելով հեղեղատին մէջ տապալեցաւ. ձիերը կը կանգ-

նէին, ետ ետ կը նետուէին, գաւալի վրայ գետինը կ'իյնային, իրենց չորս ոտքը օդին մէջ կը սպրդէին՝ ձիաւորները կոխկրտելով, ճգմելով և տապալելով. նահանջելը անհնարին էր. զրահակիրներուն ամբողջ սիւնը ոռմբ մըն էր ալ. Անգլիացիները խորտակելու համար ստացուած ոյժէն Գաղղիացիները խորտակուեցան. անողոքելի հեղեղատը լեցուելով միայն կրնար նուաճուիլ. ձիաւորներն ու ձիերը խառն ի խուռն հեղեղատը գահավիժեցան, զիրար ճնշեցին, փչեցին եւ այն վնին մէջ ամէնը մէկ խմորուեցան, և երբ այս փոսը կենդանի մարդերով լեցուեցաւ, մնացորդ ձիաւորները վրայէն քալեցին և անցան: Տիպուայի գունդին գրեթէ մէկ երկրորդը այս անդունդը գահավիժեցաւ:

Այս եղաւ պարտութեան սկիզբը:

Տեղական աւանդութիւն մը՝ անշուշտ չափազանցութեամբ՝ կ'ըսէ թէ Օհէնի խորունկ ճամբուն մէջ երկու հազար ձի և հազար հինգ հարիւր մարդ թաղուեցան: Հաւանական է թէ այս թիւին մէջն են նաեւ այն զիակները որոնք այս հեղեղատը նետուեցան պատերազմին երկրորդ օրը:

Նարուէտն Միլոյի զրահակիրներուն այս յարձակումը հրամայելէն առաջ գետինը զննած, բայց չէր կրցած տեսնել այս խորունկ ճամբան, որ լեռնադաշտին մակերեւոյթին վրայ և ոչ իսկ փոթ մը կը կազմէր: Սակայն երբ նշմարած էր պզտիկ և սպիտակ մատուռ որ այն ճամբուն դէպի Նիվէլի սալարիւր դարձող անկիւնը ցոյց կուտայ, ուշաբերեք էր, և ենթադրելով թէ կրնայ հոն արգելք մը երեւան ելնել, ուղեցոյց կազմեցին հարցում ըրած էր: Ուղեցոյցը գլուխովը բացասական շարժում մը ըրած էր: Կրնայ ըսուիլ թէ

գիւղացիի մը այս շարժումէն հետեւեցաւ Նաբոլէոնին աղէտալի պարտութիւնը :

Ուրիշ աղէտալի դիպուածներ ալ պիտի պատահէին : Նաբոլէոնին այս պատերազմին մէջ յաղթելը միթէ՞ հնարին էր . Ոչ , կը պատասխանենք մենք : Ինչո՞ւ . միթէ՞ Ուէլինկթընի պատճառաւ . միթէ՞ Պիւլսէրի պատճառաւ : — Ոչ , այլ Աստուծոյ պատճառաւ :

Տասնըիններորդ դարու օրէնքը ա՛լ չէր կրնար ներել որ Պօնաբարդ Վաթէրլոյի մէջ յաղթէ : Դէպքերու ուրիշ շարք մը կը պատրաստուէր , որուն մէջ ա՛լ Նաբոլէոն տեղ չունէր : Երկար ժամանակէ ի վեր իմացուած էր թէ՛ ա՛լ պատասարները հաշտ աչօք չէին նայէր անոր :

Այս ահագին մարդուն անկման ժամակը ա՛լ եկած էր :

Մարդկային ճակատագրին վրայ կշռող այս մարդուն ծայրայեղ ծանրութեան պատճառաւ հաւասարակըշուօթիւնը կը խանգարուէր : Այս անհատը միայն ինքը աւելի շատ էր քան թէ բոլոր տիեզերքիս մարդիկը : Բոլոր մարդկային կենդանութեան յորդառատ արիւններուն այսպէս միայն զուլի մը մէջ ամփոփուելը , աշխարհիս միայն դէպի մէկ մարդու ուղեղը վերանալը կրնար քաղաքակրթութեան հասար մահառիթ ըլլալ , եթէ տեւէր : Եկած էր ժամանակը որ պէտք էր որ ա՛լ խորհէր գերագոյն և անապականելի արդատէր որ ա՛լ խորհէր գերագոյն և անապականելի արդատէր : Հաւանական է թէ կը գանգատէին այն բութիւնը : Հաւանական է թէ կը գանգատէին այն սկիզբներն ու տարրերը , որոնցմէ կախում ունին բաբոյական աշխարհս ինչպէս նաեւ նիւթական աշխարհս կառավարող ձգողական կանոնաւոր օրէնքները : Ծխող արիւնը , դիակներով լի դերեզմանոցները , լացող մայրերը անարկու ամբաստանութիւններ են : Երբ երկիրս աւելորդ բեռի մը ներքեւ կը տառապի , մթութեան

մէջէն դադտնի հառաչումներ կ'ելնեն , զոր անդունդը լսէ :

Նաբոլէոն անսահմանութեան առջեւ ամբաստանւած , և իր անկումը վճռուած էր :

Նաբոլէոն կը նեղէր զԱստուծոյ :

Վաթէրլոն ամենեւին պատերազմ մը չէ , տիեզերաց կերպարանափոխութիւնն է այն :

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ .

ՄՕՆ-ՍԷՆ-ԺԱՆԻ ԼԵՌՆԱԴԱՇՏԸ

Հեղեղատին հետ միանգամայն երեւան ելած էր անգլիական մարտկոցը :

Վաթսուն թնդանօթ և տասներեք զուամարտակները մօտէն կրան և ռումբ տեղացին զրահակիրներուն վրայ : Տըլօր քաջասիրտ զօրապետը անգլիական մարտկոցին ռազմական բարեւը տուաւ :

Անգլիական բոլոր շարժուն թնդանօթներն արշաւակի եկած և զուամարտակներուն մէջ մօտ էին : Զրահակիրները և ոչ իսկ պահ մը սպասեցին : Խորունկ ճամբէն մեծ կորուստ կրած բայց վհատած չէին : Ասոնք այնպիսի մարդեր էին որոնք երբ թիւով կը նուազին , սիրտով կ'աճին :

Միայն Վաթիէյի սինարաժինը կորուստ կրած էր այն աղէտքէն . իսկ Տըլօրի սինարաժինը անվնաս հասած էր . վասնզի Նէյ՝ կարծես դարանը նախադգալով և ձախ կողմը միտելով յառաջացած էր :

Ջրահակիրներն անգլիական գումարտակներուն վրայ խուժելով յարձակեցան :

Յարձակեցան անհնարին արագութեամբ, սանձարձակ, թուր ի բերան և հրացանակ ի ձեռին :

Պատերազմներու մէջ կան վայրկեաններ ուր սիրտն այն աստիճան կը կարծրէ մարդս որ մինչեւ անգամ զինուորնեղը արձանի կը փոխուի, և մարմինները կը րանիթ կ'ըլլան : Անգլիական վաշտերը անհնարին կերպով զարնուեցան, բայց և այնպէս անխախտ մնացին :

Այն ատեն կռիւը անեղ կերպարանք մը առաւ :

Ջրահակիրները անգլիական գումարտակներուն բոլորին վրայ յարձակեցան : Մոլեգնաբար յուզուող յորձանքէ մը պաշարուեցան բրիտանական հետեւակները : Այս անհող զինուորները անզգայաբար իրենց տեղէն չշարժեցան : Առաջին կարգը ծունկը գետինը դրած սուրներով կ'ընդունէր զրահակիրները, երկրորդ կարգն ալ հրացանի կը բռնէր զանոնք. երկրորդ կարգին ետեւն ալ գնդացիները թնդանօթները կը լեցնէին, գումարտակին ճակատը կը բացուէր, կը թողուր որ որմբային հրատարափ մը անցնի, և յետոյ նորէն կը գոցուէր : Ջրահակիրները փոխադարձաբար կը ջախջախէին զանոնք : Իրենց հակայաձեւ ձիերը կը կանգնէին անգլիական զօրաց չարքերուն վրայէն կ'անցնէին, սուրներուն վրայէն կ'ոստէին և հակայաբար այն չորս կենդանի պատերուն մէջտեղը կ'իյնային : Գունտերը զրահակիրներուն վաշտերը ճեղքելով կ'անցնէին, զրահակիրներն ալ գումարտակներուն վրայ խրամատներ կը բանային : Մարդերու չարքերը ձիերուն ներքեւ կօխկրտուելով աներեւոյթ կ'ըլլային : Սուրները այս յուշկապարիկներուն փորերը կը մխուէին : Ասկէ հետեւած է վէրքի այն տձեւութիւնը որ գուցէ ուրիշ կռիւներու մէջ տեսնուած չէ : Գումարտակները այս

կատաղի ձիաւորներէն կրճուելով կը նեղնային առանց գայթելու : Անսպասելի էին անոնց ուժերը որոնք յարձակողներուն մէջ կը պայթէին : Այս կռիւին կերպարանք հռէշային էր : Այն գումարտակները չէ թէ վաշտեր ալ հրալեռի խառնարաններ էին. զրահակիրներն ալ չէ թէ ձիաւորներ ալ փոթորիկ մըն էին : Մէն մի գումարտակ հրաբուխ մըն էր որուն վրայ կը յարձակէր մրրկածին ամպ մը : Լալլան շանթին հետ կը պատերազմէր :

Աջակողմեան ծայրի գումարտակը՝ որ նպաստաւոր դիրք չունենալուն համար ամէն գումարտակներէն աւելի վտանգի ենթարկուած էր՝ առաջին անգամ զարնուելուն գրեթէ բոլորովին հետաջինց եղաւ : Հայրանքըներու (սկովտիական զօրագունք) 75րդ գունդով կը բաղկանար այն : Մէջտեղը կենալով հովուատիկ հնչեցընողը՝ մինչդեռ իր բոլորաթիւն ամէն մարդ կը ջարդուէր՝ խորին անուշադրութեամբ կը համակէր իր տրամալի նայուածքը որուն վրայ անտառներու և լճերու շուքը կը ցոլանար, և թմբուկի մը վրայ նստած, իր սկովտիական հովուատիկն ալ թեւին տակն առած լեռնային եղանակներ կը նուագէր : Այս Սկովտիացիները Պէն Լօթիանը յիշելով կը մեռնէին՝ Արգոսը յիշող Յոյներուն պէս : Ջրահաւորի մը թուրը հովուատիկը և զայն բռնող թեւը կտրեց, և երգը գաղբեցուց՝ երգիչը մեղցընելով :

Ջրահակիրները որոնք համեմատաբար սակաւաթիւ նաև հեղեղատին աղէտալի դէպքէն նուազեր էին, գրեթէ բոլոր անգլիական բանակին առջեւ կը գտնուէին, բայց կը բազմապատուէին, վասնզի ամէն մէկը աասը մարդ կ'արժէր : Սակայն քանի մը հանովրեան վաշտեր ետ քաշուեցան : Ուէլինկթըն տեսաւ անոնց ընկրկուած և որոշեց դիմել իր ձիաւորներուն : Եթէ Նաբուէոն

ալ նոյն պահուն իր հետեւակ զօրաց դիմէր, յաղթու-
թիւնը վաստակած կ'ըլլար: Բայց մոռցաւ, և այս մո-
ռացումը եղաւ իր աղէտաւոր մեծ սխալը:

Զրահակիրները մինչդեռ կը յարձակէին, յանկարծ
զգացին թէ իրենց վրայ ալ յարձակում մը կ'սկսէր:
Իրօք անգլիական ձիաւորները անոնց հետեւն էին: Առ-
ջեւէն գումարտակները, հետեւէն ալ Սըմըրսէթի ձեռն-
տու կ'ըլլար աջ կողմէն Տօրնպէրկ՝ գերմանական թե-
թեւագէն ձիաւորներուն հետ, ձախ կողմէն Թրիբ-
գարապինաչիր Պելթիզացիներուն հետ. հետեւակներն
ու ձիաւորները կուշտէն և գլուխէն, առջեւէն և ե-
տեւէն յարձակեցաւ զրահակիրներուն վրայ որոնք պար-
տաւորեցան ամէն կողմէն ալ կռուելով դիմակալել:
Միթէ անոնց հոգն էր այսպիսի յարձակում մը. մըրիկ
մըն էին, և անմեկնելի քաջութեամբ պատերազմեցան:

Անոնց հետեւն էր նաև անգլիական մարտկոցը որ
միշտ կը գոռար. վասնզի մարտկոց մը միայն կրնար
այս մարդերը հետեւէն վիրաւորել: Վաթէրլոյի միւզէին
մէջն է անոնց զրահներէն մին զոր գնդակ մը ձախ ու-
սոսկրին կողմէն ծակած է:

Այսպիսի գաղղիացիներու համար այսպիսի անգ-
լիացիներ պէտք էր:

Այլ կոիւր կոիւ մը ըլլալէ զազրեցաւ, և եղաւ
մթութիւն մը, կատաղութիւն մը սրտերու և քաջու-
թիւններու անհղատեսիլ բարկութիւն մը, փալիփուռ
սուրերու սոսկալի փոթորիկ մը: Մէկ բոպէի մէջ հա-
զար չորս հարիւր զօրավիշապներուն վեց հարիւրը ին-
կաւ մեռնելով կամ վիրաւորուելով. մեռնելով ինկաւ
նաև Զիւլլէր, որ անոնց տեղակալ գնդապետն էր:
Նէյ-Լըֆէպըը Տէնուէթի նիզակաւորներուն և օրսորդ-
ներուն հետ վազեց եկաւ: Մօն-Սէն-Ժանի լեռնադաշ-
տը առնուեցաւ, կրկին առնուեցաւ, նորէն առնուե-

ցաւ: Զրահակիրները ձիաւորներուն թոյլ կուտային
հետեւակներուն վրայ յարձակելու համար, կամ լաւ
ևս է ըսել, այս անգին ամբողջ իրարու հետ կը կապ-
ուէր՝ առանց մին միւսը թողուլ: Գումարտակները
չարունակ կը դիմանային: Տասներկու յարձակում ե-
ղաւ: Նէյին ներքեւ չորս ձի մեռաւ: Զրահակիրներուն
կէսը լեռնադաշտին վրայ մնաց: Երկու ժամ տեւեց այս
կռիւր որ մեծապէս խախտեց անգլիական բանակը: Ան-
շուշտ զրահակիրները պիտի կրնային բանակին կեդրո-
նը տապալել և յաղթութիւնը որոշել եթէ Օհէնի ճամ-
բուն աղէտքէն նուազած չըլլար իրենց թիւը: Այս տա-
րօրինակ ձիաւորները արմանք զարմանք տուին Գլին-
թընի որ Թալալէրան և Պատախօզը տեսած էր: Ուէ-
լինկթըն որ չորսին երեք յաղթուած էր, դիւցազնա-
բար կը զարմանար և, «սքանչելի՛ է» կ'ըսէր կա-
մաց մը:

Զրահակիրները տասներեք գումարտակներուն վե-
ցը հետաջինջ ըրին, վաթսուն թնդանօթ առին կամ
բեւեռեցին, և անգլիական գունդերէն ալ վեց դրօշակ
առին. պահակներէն երեք զրահակիր և երեք օրսորդ
այս դրօշակները տարին կայսեր մատուցին որ Պել-Ա-
լիանսի ազարակին առջեւն էր: Ուէլինկթընի վիճակը
յոռի էր: Այս տարօրինակ պատերազմը կարծես մե-
նամարտ մըն էր երկու կատաղի վիրաւորներու մէջ,
որոնց ամէն մէկը կռուելով և միշտ դիմադրելով իր
բոլոր արիւնը կը թափէ: Երկուքէն ո՞րը առաջ պիտի
իյնայ:

Լեռնադաշտին կոիւր կը շարունակուէր:

Մինչեւ ո՞ր գացին զրահակիրները. ոչ ոք կրնայ
գիտնալ: Ստուգուած է սակայն թէ պատերազմին հե-
տեւեալ օրը զրահակիր մը և իր ձին մեռած գտնուե-
ցան կառքերու կռոցին բառնալիին տախտակին վրայ,

Մօն-Սէն-Ժանի ճիշդ այն տեղը ուր Նիվէլի, Ժընարի, Հիւրի և Պրիսէլի ճամբաները իրարու կը հանդիպին և զիրար կը կտրեն: Եյս ձիաւորը անգլիական կարգերը ձեղքելով անցած էր: Դեռ Մօն-Սէն-Ժանի մէջ կ'ապրի այս դիակը վերցնող մարդերէն մին, որու անունն էր Տրհազ: Այն ժամանակ տասներութր տարեկան էր այս մարդը:

Ուէլինկթըն ընկրկիլ կը զգար: Տաղնապելի ժամը կը մօտենար:

Զրահակիրներուն յարձակումը յաջողած չէր, վասն զի տապալած էին թշնամիին բանակին կեդրոնը: Ամէն մարդ լեռնադաշտին տիրած ըլլալով ոչ ոք տիրած էր, և ի վերջոյ անոր մեծագոյն մասը անգլիական բանակին ձեռքը կը մնար: Ուէլինկթընի ձեռքն էին գիւղը և դաշտավայրին ամենէն բարձր կողմը. Նէյի ձեռքն էին միայն գագաթն և դարձավարը: Երկու կողմն ալ կարծես թէ արմատ ձգած էր այս աղէտալի գեանին վրայ:

Բայց անգլիացւոց տկարութիւնը անդարմանելի կ'երեւար: Այս բանակէն սոսկալի արիւն վաղած էր: Քէմթ որ աջ թեւն էր, ձեռնառ զօրք կ'ուզէր.— Զըկայ, թող մինչեւ մեռնիլը կռուի, կը պատասխանէր Ուէլինկթըն: Գրեթէ միեւնոյն պահուն, տարօրինակ համադրիպութիւն որ երկու բանակներուն մաշուիլը կը յայտնէ,— Նէյ ալ Եաթլէոնէն հետեւակ զօրք կ'ուզէր, և Նարոլէոն՝ Հեսեւակ զօրք ռօրկե գսնեմ. միքե՞ կ'ուզէ որ շինեմ, կ'աղաղակէր:

Սակայն անգլիական բանակը ամենէն աւելի հիւանդ էր: Երկաթեայ զրահներով և պողպատեայ կուրծքով սպառազէն այս ձիաւոր վաշտերուն կատաղի յարձակումները անգլիական հետեւակները փշրած էին: Դրօշի մը բշտորտիքը հաւաքուած քանի մը մարդիկ

գունդի մը տեղը ցոյց կուտային. այսինչ վաշտին ա'լ գնդապետ կամ տեղակալ մը կը հրամայէր. Ալթէնի բաժինը՝ որ մեծ ջարդ կերած էր Հէ-Սէնթի մէջ՝ գրեթէ քուրորովին բնաջինջ եղած էր. Վան Գիւլի հեծելա-գունդին աներկիւղ Պելժիգացիները Նիվելի ճամբուն երկայնքը հաճարներուն վրայ տարածուեր էին. գրեթէ մարդ մնացած չէր այն հռանտական կըրնատիէներէն որոնք՝ 1811ին՝ Սպանիոյ մէջ մեր զօրաց կարգերուն հետ խառնուելով Ուէլինկթընի դէմ կը պատերազմէին, և որոնք 1815ին անգլիացւոց հետ զաշնաւորելով Նաթոլէոնի դէմ կը կռուէին: Սպաներու մասին մեծ էր կորուստը: Լորտ Ըքսպրիճի ծունկը խորտակուած էր, և հետեւեալ օրը իր ռաքը թաղել տուաւ: Այս գրահակիրներուն կռիւն մէջ գաղղիացւոց կողմէն Տըլօր, Լէքիթիէ, Գուպէր, Տնօ, Թրապէր և Պլանգար եթէ վիրամահ ինկած էին, անգլիացւոց կողմէն ալ Էլթէն վիրաւորուած, Պարն վիրաւորուած, Տըլանսէյ մեռած, Վան Միրն մեռած, Օմթեետա մեռած, Ուէլինկթընի սպաններուն տասնին մէկը մեռած էր, և այս արիւնաբոյր հաւաքարակչուութեան մէջ ամենէն գէշ մասը Անգլիոյ ինկած էր:

Հետեւակ պահակներուն Զրդ գունդը հինգ տեղակալ-գնդապետ, չորս հարիւրապետ և երեք դրօշակիր կորուսած էր. հետեւակ զօրաց 30րդ գունդին ռաշին վաշտը քսանըչորս պաշտօնակալ և հարիւր տասներկու զինուոր կորուսած էր. 79րդի լեռնականներէն քսանըչորս պաշտօնակալ վիրաւորուած, տասներութր պաշտօնակալ և 450 զինուոր մեռած էին: Գիւմպէրլանտի հանովրեան ձիաւորները, ամբողջ գունդ մը, առաջնորդութեամբ իրենց գնդապետին որ ետքէն դատուեցաւ և պաշտօնէն նետուեցաւ, կռիւն սաստիկ ժամանակը կռնակ դարձնելով Սուանի անտառէն խոյս

կուտային՝ մինչեւ Պրիւսէլ լեղապատառ փախստական-ներ ափսելով: Թնդանօթներու, ուղղամթերքի և վերաւորներու սայլերը տեսնելով որ գաղիացիք յաղթելով կը յառաջանան և անտառին կը մօտենան, իրենք ալ մեծ շտապաւ դէպի անտառը կը խուժէին. գաղղիական ձիաւորները թրէ կ'անցունէին Հօլանտացիները որոնք ահուդողով համակուած, ի դէմ կ'աղաղակէին:

Քանի մը վկաներու ըսածին նայելով՝ որոնք դեռ կենդանի են՝ Վէր-Գուդուէն մինչեւ Կրօնէնտաէլ, այսինքն դէպի Պրիւսէլ ուղղուող զրեթէ երկու մղոն երկայնութեան մը վրայ փախստականներ կը վխտային: Այս պանական երկիւղը այն աստիճան տարածուեցաւ որ Մալինի մէջ Գօնտէի իշխանը և Կանի մէջ Լուի ժ.Լ. անգամ սկզբան վրդովի: Ուէլինկթըն ալ հեծելազօրք չունէր բացի սակաւաթիւ պահեստի զօրքէ որոնք Մօն-Սէլ-Ժանի ագարակին մէջ բանակի հիւանդարանին ետեւը աստիճանօրէն տեղաւորուած էին, և Վիգիանի և Վանտըլէօրի հեծելազունդէն որ բանակին ձախ թեւը կը պաշտպանէր: Անթի-մարտկոցներ քակուած և գետինը նետուած էին: Սիպուրն կը հաստատէ այս իրողութիւնները, և Բրէնկլը՝ այս աղէտը չափազանցելով մինչեւ անգամ կ'ըսէ թէ անկլօ-հօլանտական բանակէն երեսունը չորս հազար հօգի մնացած էր: Երկաթի դուքսը անխռով կը կենար, բայց շուրթները տփուկներ էին: Աւստրիական պատուիրակը՝ Վէնսան, և սպանիական պատուիրակը՝ Ալալա, որ անդիական պաշտօնակալներուն հետ պատերազմին ներկայ էին, կը կարծէին թէ դուքսը կորսուած է:

Ուէլինկթըն ժամը հինգին ժամացոյցը հանեց, և մըմռաց այս տխուր խօսքը. Պիլիսէր, կամ գիշեր:

Նոյն պահուն Ծրիչմօնի կողմի բլուրներուն վրայ սուրիններու հեռաւօր շարք մը փողփողեցաւ:

Հոս կը սկսի ահա այս տիտանեան տրամին յանկարծական յետին տեսարանը:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՆԱԲՈՒԷՈՆԻ ՈՒՂԵՑՈՅՑԸ ՅՈՌԻ, ԻՍԿ ՊԻԼՈՎԻՆԸ ԼԻԻԷ

Արդէն գիտենք Նարոլէոնի կսկծայի սխալանքը. Կրուշիի կը սպասէր. բայց Պիլիսէր եկաւ, այսինքն մահը հասաւ փոխանակ կենաց:

Ճակատագիրը ահա այսպիսի չրջաններ ունի. աշխարհիս գահը բազմիւ կը յուսայիր, և ահա Սէնթ-Էլէնը կը նշմարես:

Այն պզտիկ հովիւր՝ որ Պիլիսէրի տեղակալ Պիլլովի ուղեցոյցն էր՝ եթէ ըսած ըլլար՝ անոր որ անտառէն ելնելով Ծրիչմօնի վերի կողմէն անցնի և ոչ թէ Բլանսընուայի վարի կողմէն իթ. դարու ձեւը գուցէ տարբեր պիտի ըլլար, վասն զի Նարոլէոն պատերազմը վաստկած կ'ըլլար: Բրուսիական բանակը Բլանսընուայի վարի ճամբէն ի գատ ո'ր կողմէն որ երթար, պիտի գար հեղեղատի մը առջեւ ուրկէ թնդանօթները չէին կրնար անցնիլ. և Պիլլով չէր հասներ:

Արդ եթէ ժամ մը ուշացած ըլլար բրուսիական բանակը, նոյն իսկ բրուսիացի Միլֆլէնկ զօրապետին վկայութեան նայելով՝ Պիլիսէր կանգուն չպիտի գտնէր Ուէլինկթընը, Նարոլէոն յաղթած պիտի ըլլար:

Ինչպէս կը տեսնուի, Պիլլովի հասնելուն ժամանակն ալ եկած էր: Մանաւանդ թէ շատ ուշացած էր: Գի-

չերը Տիօն-ը-Մ'օն անցուցած և արշալոյսի ատեն ճամբայ ելած էր։ Բայց ճամբաները անանցանելի էին, և իր բաժինները ցեղերուն մէջ կոխելով քաւեր էին։ Թնդանօթակիր սայլերուն մինչեւ միջնանիւնները անիւներէ բացուած ակօսներու մէջ կ'ընկղմէին։ Ասկէ ի զատ հարկ եղած էր Վազրի նեղ կամուրջին վրայէն Տիւ գետը անցնիլ։ Գաղղիացիք հրդեհած էին այն փողոցը որ այս կամուրջը կր տանէր։ Թնդանօթի և ռազմամըթերքի սայլերը չկրնալով անցնիլ փողոցէն որու երկու կողմի տունները կ'այրէին՝ ստիպուելով էին սպասել որ հրդեհը մարի։ Կէս օր եղած էր, և զեռ Պիւլօվի յառաջապահները չէին կրցեր հասնիլ մինչեւ Շաբէլ-Սէն-Լամպէր։

Պատերազմը եթէ երկու ժամ առաջ սկսած ըլլար, ժամը չորսին լմնցած կ'ըլլար, և Պիւլօվի պատերազմի դաշտը հասած ժամանակ Նարոլէօն արդէն յաղթութիւնը վաստակած կ'ըլլար։ Ասոնք ահագին պատահարներ են, որոնք մեզի համար անըմբռնելի անսահմանութեան մը հետ կը համեմատուին։

Կէս օրին կայսրն ամենէն առաջ իր հեռագրիտակովը հորիզոնին ծայրը բան մ'նշմարած և ուշադրութեամբ անոր նայած էր. Հեռուէն ամպ մը կը տեսնեմ որ կարծեմ թէ զօրք է, ըսած էր։ Յետոյ Տալմացիայի դուքսին հարցուցած էր։— Սո'ւթ, սա Շաբէլ-Սէն-Լամպէրի քովերը տեսնուածը ի՞նչ է։— Մարէշալը ակնոցովը նայելով պատասխանած էր։— Չորս կամ հինգ հազար մարդ, Վեհափառ Տէր. անշուշտ կրուչին է։ Սակայն մշուշին մէջ անշարժ կը կենար այն երեւցած բանը։ Բոլոր պաշտօնակալները իրենց ակնոցներով նայած էին առնայն զօր կայսրը նշմարած էր։ Ոմանք ըսին թէ սինարաժիններ են անոնք և կը հանդիւն։ Մեծագոյն մասը ըսած էր թէ ծառեր են։ Ստոյգ էր

սակայն թէ ամպը չէր շարժեր։ Կայսրը Տօմօնի թեթեւադէն ձիաւորներու բաժինը զատելով դրկեց որ երթայ և հասկնայ այն մօտ ի՞նչ ըլլալը։

Իրօք Պիւլօվ շարժած չէր։ Իր յառաջապահները խիստ սակաւաթիւ էին և բան մը չէին կրնար ընել։ Կը պարտաւորէր բանակին մեծագոյն մասին գալստեան սպասել։ Եւ հրաման առած էր որ ճակատ կազմելէ առաջ ամփոփուի, բայց Պիւլօվի ժամը հինգին Ուէլինկ-թընի վտանգը տեսնելով հրաման ըրաւ Պիւլօվին որ յարձակի, և սա նշանաւոր խօսքն ըսաւ. «Պէտք է սիրտ տալ անգլիական բանակին»։

Ի՞նչ մը ետքը Լօսթէնի, Հիլլէրի, Հաքի և Րիսէլի բաժինները Լըպոյի զօրախումբին առջեւ կը տարածւէին, Կիյեօմ տը Բրիւս իշխանին ձիաւորները Բարիզի անտառէն ելնելով կուգային, Բլանսընուա կ'այրէր, և բրուսիական զնդակները կը սկսէին տեղալ մինչեւ Նարոլէօնի ետեւը կեցող պահուսնի պահակներուն կարգերուն տեղ։

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Բ .

Պ Ա Շ Ա Կ Ն Ե Ր Ը

Գիտենք թէ ի՞նչ եղաւ վերջը. երրորդ բանակ մը եկաւ և յարձակեցաւ, պատերազմը խախտեցաւ, յանկարծ ութսունըկեց թնդանօթ սկսան գոռալ, Բիրշ, Ա. Պիւլօվի հետ վրայ հասաւ, Պիւլօվի անձամբ Զիլթէնի ձիաւորները բերաւ, Գաղղիացիները ետ մղուեցան, Մարգօնէի Օհէնի լեռնադաշտէն աւլուեցաւ, Տիւրիւթ

Բաբելոնէն արտաքսեցաւ, Տօնգրլօ և Գիօ ետ քաշ-
ւեցան, Լօպօ կուշտին կողմէն պաշարուեցաւ, գիշերի
մթութեան սկսելու ատեն նոր բանակ մը մեր խար-
խուլ գունդերուն վրայ յարձակեցաւ, բոլոր անգլիա-
կան բանակը յարձակելով յառաջ անցաւ, թնդանօթ-
ները դադրիական բանակը ձեղքելով անագին դեր
տուին. անգլիական և բրուսիական ռումբերը ճակա-
տէն և կուշտէն մեր բանակին վրայ տեղալով աղետա-
լի կորուսանք տուին, և այս զարհուրելի աւերակնե-
րուն ներքեւ պահակները ճակատ կազմեցին պատե-
րազմելու համար:

Եւ որովհետեւ կ'զգային պահակները թէ պիտի
մեռնին, կեցցէ՛ կայսրը, աղաղակեցին: Եռանդագին
աղաղակներ հանող այս հոգեվարքին նման սրտաշարժ
բան մը չկայ պատմութեան մէջ:

Երկինքը առաւօտէն մինչեւ իրիկուն ամպերով
ծածկուած էր: Յանկարծ նոյն պահուն, այսինքն երե-
կոյեան ժամը ութին հորիզոնին ամպերը մէկ կողմ
քաշուեցան, և ահա Նիվէլի ճամբուն կնձնիներուն մէ-
ջէն տեսնուեցաւ մարր մտնող արեւին սղէտաւոր կար-
մրութիւնը: Աւստերլիցի մէջ այս արեւին ծագումը
տեսնուած էր:

Պատերազմին այս վերջին ժամերուն մէջ պահակ-
ներուն ամէն մէկ վաշտին զօրապետ մը կը հրամայէր,
Ֆրիան, Միշէլ Րօկէ, Հարլէ, Մալէ, Բօրէ տը Մօրվան
զօրապետները հոն էին: Երբ պահակ կորնատիներուն
բարձր գդակները իրենց արծուենկար լայն շքանշանով,
համաչափութեամբ, կարգով և հանդարտութեամբ ե-
րեւցան այս կոիւին մշուշին մէջ, թշնամին Ֆրանսայէն
պատկառելի զգաց, կարծեց թէ քսան յաղթութիւններ
պատերազմի դաշտին վրայ կ'երեւէին թեւատարած, և
անոնք որ յաղթական էին, յաղթահար սեպուելով, ետ

քաշուեցան. բայց Ուէլինկթըն աղաղակեց. Ոսֆ ելի՛,
պահակներ, եւ միշտ նշան առե՛ք: Անգլիական բանակ-
ներուն կարմրագոյն գունդը որ ցանկերուն ետեւ պառ-
կելով պահուած էր, կանգնեցաւ՝ ռումբերը երամովին
նետուելով ծակ ծակ ըրին եռագոյն դրօշը, որ մեր
արծիւներուն բոլորտիքը կը սարսուէր, ամէնքն ալ ի-
րարու վրայ խուժեցին, և յետին կոտորածը սկսաւ:
Կայսերական պահակները զգացին թէ բանակը իր չորս
կողմէն կծիկը կը դնէ, անագին դղրդուամով խօյս կու-
տայ. լսեցին կեցցէ՛ կայսրը աղաղակողներուն կրցողը
թող ազատ աղաղակելը, և՛ մինչդեռ բանակը ետեւէն
կը փախչէր, իրենք միշտ յառաջացան, հետզհետէ ուժ-
բակոծուելով և ամէն մէկ քայլին ա՛լ աւելի մեռնելով:
Մնոնց մէջ ոչ վարանող և ոչ ալ վեհերոտ գտնուեցաւ:
Զինուորը այս խուժին մէջ զօրապետին պէս դիւցազն
էր: Ոչ ոք ինքնասպանութեան առջեւ ընկրկեցաւ:

Նէյ, մոլեգնութեամբ և մեռնելու որոշումին բոլոր
վսեմութեամբը համակուելով ամէն հարուածներու
կ'ընծայէր իր անձը այս փոթորկին մէջ, ուր իր հին-
գերորդ ձին ալ մեռաւ: Քրտինքով ողողուած էր ան.
աչերը հրաբորբոք, բերանը փրփրալի՝ միազգեստին կո-
ճակները քակուած, ուսադիրներուն մին անգլիական
թիկնապահի մը թուրովը կիսովին կտրուած, իր մեծ-
արծուի շքանշանը գնդակի մը հարուածէն բարձրա-
քանդակի ձեւը առած, արիւնով, տիզմով շաղախուած,
սքանչելի արիութեամբ մը համակուած և ձեռքը խոր-
տակուած սուր մը բռնելով կ'աղաղակէր. «Եկէ՛ք, տե-
սէ՛ք թէ ինչպէս պատերազմի դաշտին վրայ կը մեռնի
Ֆրանսացի մարէշալ մը»: Այլ ի գուր: Նէյ չմեռաւ:
Վայրենիի մը պէս կատղած և զայրացած էր: Տրուէ
տ'Էրլօնին երեսին կ'ըսէր. «Հապաղուն ինչո՞ւ չես մեռ-
նիր, դո՛ւն»: Այն ամէն հրանօթներուն մէջ գտնուե-

լով՝ որոնք ափ մը մարդերը կը ջախջախէին՝ կ'աղաղակէր. — Վերջապէս ինծի համար ա'լ բան մը չկայ. Ո՛հ, կ'ուզէի որ բոլոր այս անգլիական զնդակները փորս մտնէին: — Ո՛հ, անբա՛ղդ դու, վասն զի գաղղիական զնդակներով պիտի մեռնէին ետքը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Գ.

Ա Ղ Ե Տ Ա Լ Ի Վ Ա Խ Զ Ա Ն

Պահակներուն ետեւէն բանակը աղէտալի կերպով խոյս տուաւ.

Գաղիական զօրքերը յանկարծ ամէն կողմէն Ուկոմօնէն, Հէ-Սէնթէն, Բարբլօթէն և Բլանսընուայէն միահամուռ փախան: Մասնաբաժին, աղաղակեցին, եւ յետոյ՝ կ'ըսողը թող ազատ աղաղակը լսուեցաւ: Բանակի մը քայքայումը սառերու հալումին կը նմանի: Ամէն բան կը կքի, կը պատռի, կը ճայթի, կը տատանի, կը գլորի, կ'ընայ, կը դարձուի, կը շտապէ, կը դահալթի: Անլուր քայքայում: Նէյ ձի մը փոխ կ'առնէ, վրան կը ցատկէ, և՛ առանց գլխարկի, առանց փողկապի, առանց սուրի Պրիսէլի սալարկին երկայնութեամբ կը վազէ, Անգլիացիները և միանգամայն Գաղղիացիները կեցնելով: Կ'աշխատի բանակը կեցնել, կը կանչէ, կը նախատէ, փախուստին հետ կը կռուի: Զինուորները չեն կենար, կ'անցնին և կը փախնին. «Ապրի՛ նէյ մարէշալը» աղաղակելով: Տիրիթի երկու թևերէկ գունդերը կարծես մէկ կողմէն միւս կողմը նետուելու պէս կ'երթեւեկէին՝ իւլաններուն թուրերէն

ջարդուելով ու միանգամայն Բէմեթի, Պէսթի, Բաքի և Րիլանտի վաշտերուն հրանօթներէն զնդամահ տալալելով, կռիւներուն յուզողներ փախուստն է. բարեկամները զիրար կը մեռցնեն փախչելու համար. ձիաւորներու վաշտերը հետեւակ զօրաց վաշտերուն հետ զարնուելով կը խորտակուին և կը ցրուուին. կարծես պատերազմին ահագին փրփուրն են անոնք: Մէկ ծայրէն Լօպօ և միւս ծայրէն Րէյլ յորձանքին մէջ կը գլորին: Նարդէոն ընդունայն պատեր կը կանգնէ իր մնացորդ պահակներովը. պարապ տեղը վերջին ընդդիմութեամբ մը կը վատնէ իր մասնաւոր հեծելազօրաց վաշտերը: Գիօ՝ Վիվիանի առջեւ, Մօրան՝ Բիրշի առջեւ, Տօմօն և Սիւպէրվիգ՝ Կիյեօն տը Բրիւս իշխանին առջեւ կ'ընկրկին և խոյս կուտան: Կիւյօ՝ որ կայսեր ձիաւորներուն առջեւ անցնելով յարձակած էր՝ անգլիական զօրավիշապաններուն ռաքերուն քով վիրամահ ինկաւ: Իսկ Նարդէոն փախստականներուն քովէն սրարչաւ կը վազէ, կը խօսի, կը սփալէ, կը սպառնայ, կ'աղերսէ: Բաց կը մնայ ամենուն բերանը. մինչդեռ առտուն «կեցցէ կայսրը» կ'աղաղակէին ամէնքն ալ, հիմա հաղիւ կը ճանչնան զինքը: Բրուսիական նորեկ և անխոնջ ձիաւորները կը սրանան, կը թռչնին, կը թրեն, կը կտրեն, կը յօչնեն, կը մեռցնեն, կը ջարդեն: Կառաձիգ երիվարները իրարու վրայ կը խուժեն, թընդանօթները կը խուժեն. թնդանօթաձիգ զինուորները ձիերը սայլերէն կը հանեն և կ'առնեն փախչելու համար. յարկաւոր սայլերը՝ գլխովայր տապալած և իրենց չորս անիւները դէպի վեր բարձրացուցած ըլլալով՝ ճամբան կ'արգիլեն և կոտորածի առիթներ կ'ըլլան: Զիրար կը ջախջախեն, իրարու վրայ կը կոխեն, մեռններու և կենդանիներու վրայէն կը քալեն: Բազուկները կը խռովին: Ահեղատեսիլ բազմութեամբ մը

կը խոնուին ճամբաները, արահետները, կամուրջները, դաշտերը, բլուրները, հովիտները, անտառները, որոնք այս քառասուն հազար մարդերէն զբաւուելով կը խափանուին: Ամենուրեք աղաղակներ, ամենուրեք յուսահատութիւն, հաճարներու մէջ տուրակներ և հրացաններ կը նետուին, սուրի ծայրով և բերնով ճամբաներ կը հարթուին, ա՛լ ոչ ընկեր կայ, ոչ պաշտօնաւոր, ոչ զօրապետ, անասելի սարսափ մը կը տիրէ անոնց: Զիւթէն փրանսան կը թրէ համար ձակութեամբ: Անոնքնքը այծեամ կ'ըլլան: Ահա այսպէս փառազանգութեամբ զաղղիական բանակը:

Ժընաբի մէջ փախստականները դառնալիս, կենալու և իրենց ձակատը դէպի թշնամիին դարձնելու փորձ մը ըրին: Լօպօ երեք հարիւր մարդ գումարեց: Գիւղին դրան առջեւ պատնէշ կանգնեցին, բայց ամէնքն ալ սկսան փախչիլ երբ սկսան տեղալ բրուսիական ուսմբերը. իսկ Լօպօ ձերբակալուեցաւ. Ժընաբի դռնէն քիչ մը անդին, ճամբուն աջ կողմը աղիւսայէն հիւղ մը կայ, որու պատին քիւլին վրայ դեռ կը կենայ ուսմբերուն գրոշմը:

Բրուսիացիք՝ մեծ յաղթութիւն մը ըրած չըլլալով անշուշտ կատղեցան և Ժընաբի վրայ արշաւեցին. անգլթաբար հալածեցին զաղղիացիները: Պիւլիսէր հրաման ըրաւ բրուսիացեաց որ ջարդեն, կատարեն փախստականները: Բրուսիացի գերի բռնող և բերող զաղղիացի կրընտարէնքուն մահ սպառնալու սոսկալի օրինակը նախ Րօկէ տուած էր: Պիւլիսէր գերազանցեց զՐօկէ: Արի պահակներուն զօրապետ Տիւհէսմը Ժընաբի մէջ պանդոկի մը դրան քով նեղը խնալով սուրը յանձնեց մահակիր հիւսարի մը, որ սուրը առաւ և գերին մեռցուց: Յաղթութիւնը յաղթուողներուն սպաննելով լրացաւ: Պատմենք, քանի որ պատմիչ ենք, ծերունին

Պիւլիսէր անպատիւ եղաւ: Այս գաղանային անգլթութեամբ զաղղիացեաց աղէտալի պարտութիւնը ամբողջացաւ: Յուսարեկ փախստականները Ժընաբէն անցան, Գաթրը-Պրայէն անցան, Սօմպրեֆէն անցան, Շարլըր-ուայէն անցան և Ֆրանսայի սահմանագլուխը միայն կանգ առին: Բարէ՛, ո՞վ էր այսպէս փախչողը. մեծ բանակը:

Բայց միթէ առանց պատճառի է այս մոլորագին շուարումը, այս սարսափը, պատմութեան զարմանքը զբաւող ամենէն աննրկուն քաջերու այս կործանումը և անկումը. ո՛չ: Վաթերլոյի վրայ ահագին աջի մը ստուերը կը կարկառի: Վաթերլոն ձակատագրին օրն է: Գերմարդկային զօրութիւնը արտադրեց այն օրը: Ահա այս պատճառաւ զլուխները ահաբեկ ծռեցան. այս պատճառաւ անձնատուր եղան այն վսեմ սրտերը: Անոնք որ Եւրոպայի յաղթեր էին, ա՛լ ոչ ըսելիք և ոչ ընելիք ունենալով, մթութեան մէջ ահեղ զօրութեան մը ներկայութիւնը զգալով յաղթուեցան և ինկան: Այն օրը մարդկային սեռի ապագային տեսարանը փոխուեցաւ:

Վաթերլոն ԺԹ. դարու առանցքն է: Պէտք էր որ աներեւոյթ ըլլար մեծ մարդը որպէս զի կարենար գալ մեծ դարը:

Մեծ մարդը բառնալու պաշտօնը վրան առաւ այնպիսի էակ մը որուն ոչ ոք կրնայ հակառակել:

Վաթերլոյի պատերազմին մէջ չէ թէ ամպ, այլ օդերեւոյդ մը կայ:

Այս օդերեւոյթն է Աստուծոյ անցնիլը:

Գիշերի մթութեան տիրած ժամանակ Ժընաբի քով դաշտի մը մէջ Պերնար և Պերթրան մարդ մը կեցուցին անոր թիկնոցին մէկ ծայրը բռնելով: Վայրենի, խորհուն, սոսկալի մարդ մըն էր ան որ փախուստին

յորձանքէն մինչև հոն քշուելով և ձիէն պահ մը առաջ վար իջնելով սանձը թեւը անցուցած էր, և որուն մօլորագին աչքերը դէպ ի վաթեքլօ կը դառնային: Նաբօլէոնն էր ան, որ դեռ կ'աշխատէր յառաջ երթալու, նոյն ինքն Նաբօլէոն, որ հիմն ի վեր տապալող այս երազին ահագին քնաչրջիկն էր:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Դ.

Յ Ե Տ Ի Ն Գ Ո Ւ Մ Ա Ր Տ Ա Կ Ը

Մինչև գիշեր դիմացան պահակներուն քանի մը գումարտակները, որոնք հոսուն ջուրի մէջ կեցող ժայռերու պէս անխախտ մնացին մինչդեռ բոլոր բանակը ուղղօրէն վազելով խոյս կուտար: Գիշերը վրայ հասնելով մահն ալ միատեղ կը հասներ, այս կրկին մթութեան գալուստին սպասեցին, և անդդուելի մնալով թոյլ տուին որ գիշերուան խաւարը և մահուան խաւարը պաշարէ զիրենք: Ամէն մէկ գունդ միւս գունդերէն զատուած մնալով, և ալ կապակցութիւն չունենալով քանակին հետ որ ամէն կողմէ քայքայուած էր, իր հաշիւին կը մեռնէր:

Այս յետին գործողութիւնը կատարելու համար ումանք Բօսօմի բլրակներուն վրայ և ումանք ալ Մօն-Սէն-Ժանի դաշտին վրայ տեղաւորուած էին: Հոն այս ւրտն, յաղթահար և սոսկալի գումարտակները զարհուրելի կերպով մը կը հօգեվարէին: Իրենց հետ կը մեռնէին Իւլմի, Վակրամի, Իէնայի և Ֆրիէտլանտի փառաւոր յաղթութիւնները:

Ժամը իննին մօտ վերջալուսական մթութեան մէջ այս գումարտակներէն մին դեռ կը կենար Մօն-Սէն-Ժանի լեռնագաւտին ստորոտը:

Այն աղետալի ձորին մէջ, այն դարուվերին ստորոտը որուն վրայ մագլցեր էին զրահակիրները և որ հիմա անգլիական զօրախումբերով ողողուած էր, կը կռուէր այն գումարտակը՝ առանց ընկրկելու յաղթական թշնամիին հրանօթներուն առջև որոնք չորս կողմէն իրեն կը նայէին և որոնցմէ սոսկալի խստութեամբ ուռմբեր կը տեղային: Գումարտակին հրամանակալն էր Գամպրօն անուն պաշտօնակալ մը: Ամէն անգամ որ թշնամիները կը պարպուէին գումարտակը կը նուազէր, և պատասխան կուտար: Հրացաններով կը պատահանէր թշնամիներուն, չարունակ նեղցնելով իր չորս կենդանի պատերը: Ի հեռուստ փախստականները կանգ կ'առնէին շնչասպառ, և խաւարին մէջ կը լօէին հետզհետէ նուազող այս սոսկալի օրոտումը:

Երբ այս հոռմէական քաջերէն ափ մը մարդ մնաց միայն, երբ անոնց դրօշակը բզիկ բզիկ եղաւ, երբ գնդակները սպառելով ա'լ հրացանները զաւազաններ սեպուեցան, երբ դիակներուն դէզը կենդանիներուն խումբէն աւելի մեծ եղաւ, յաղթողները նուիրական սարսափ մը զգացին այս վեր մեռնողներուն բոլորտիքը, և անգլիական թշնամիները չունչ առնելով լռեցին: Լռելով կարծես թէ քիչ մը ժամանակ տալ ուղեցին այն մարտիկներուն, որոնց շուրջը ուրուականներ, ձիաւորներու շքանկարներ կը վատային, թշնամիներու սեւ կերպարանքը կ'երեւէր, նաև երկինք որ անիւներուն և սայլերուն մէջէն կը նշմարուէր, մեռելի հսկարածեւ գլուխը՝ զոր դիւցազները պատերազմի ատեն մուխին մէջ կ'ընդնշմարեն միշտ՝ կը յառաջանար դէպ այն մարտիկներուն վրայ և անոնց կը նայէր:

Ասոնք վերջալուսական մթութեան մէջ կրցան լըսել թնդանօթներուն լեցուիլը, վազրի աչքերուն նման վառուած պատրոյգները գիշեր ատեն անոնց գլուխներուն բոլորտիքը չրջան մը կազմեցին, անգլիական մարտկոցներուն բոլոր հրձիգները թնդանօթներուն մօտեցան, և ահա այն ատեն անգլիացի զօրապետ մը, որ ոմանց ըսածին նայելով Գօլվիլ և ոմանց ալ կարծիքին համեմատ Մէյթլէնտ զօրապետն էր, յուզուելով, այն մարդերուն կենաց յետին վայրկեանը ձեռքը բռնելով, աղաղակեց. Անձնատու՛ր եղի՛ք, արի՛ Գաղղիացիներ, Քա՛կ, պատասխանեց Գամպրօն:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Ե.

Գ Ա Մ Պ Ր Օ Ն

Գաղղիացի ընթերցողը՝ յարգուիլ ուղեւով՝ չկրնար հաւանիլ անգամ մըն ալ լսելու գաղղիացիի մը արտաբերած գուցէ ամենէն գեղեցիկ խօսքը: Ըսել է թէ արդիւրեւ չէ վկայել պատմական վսեմութիւն մը:

Վտանգը և պատասխանատուութիւն մեր վրայ առնելով չենք հնազանդիր այս արգելական կանոնին, և կ'ըսենք.

Այս հսկաներուն մէջ տիտան մը գտնուեցաւ, որ է Գամպրօն:

Այս խօսքը ըսել և յետոյ մեռնի՛լ, մի՞թէ աւելի վսեմ բան մը կրնա՞յ ըլլալ. վտանգի մեռնիլ ուղեւ մեռնիլ է, և եթէ ոմբակոծուելէն ետք չմեռաւ այս մարդը, յանցանքը իբր չէ:

Վաթէրլոյի պատերազմին շահողն ոչ Նաբուլէոնն է որ խոյս տուաւ, ո՛չ Ուէլինկթընն է որ ժամը չորսին

ընկրկած հինգին յուսահատած էր, ոչ ալ Պիւլխէրը որ ամենեւին չկուուեցաւ: Վաթէրլոյի մէջ յաղթող մարդն է Գամպրօն:

Քեդի մեռցնող կայծակը այսպիսի խօսքով մը շանթահարելը յաղթել է:

Պատերազմին աղէտալի վախճանին այս պատասխանը տալ, ճակատագրին այսպիսի բան մը ըսել, ապագայ առիւծին (Ուէլինկթընի արձանին) այս յենակը աալ, գիշերուան անձրեւին, Ուկոմօնի մատնտու պատին, Օհէնի խորունկ ճամբուն, Կրուչիի յապաղումին, Պիւլխէրի գալուստին այսպիսի պատասխան մը նետել, գերեզմանին մէջ հեգնել, խօսքով մը կանգուն մնալ՝ ինչալէ ետք, եւրոպական դաշնակցութիւնը վանկի մը մէջ խղդել, կեսաբներուն արդէն հանրածանօթ այս ճեմիչը թագաւորներուն ընծայել, բառերուն յետինը առաջինը ընել՝ Ֆրանսայի փայլակը անոր հետ խառնելով, Վաթէրլօն անամօթարար բարեկէնդանի յետին օրովը վերջացնել, Լէոնիտասը, Րապրէնով ամբողջացնել, յաղթութիւնը ամփոփել յետին խօսքի մը մէջ գոթ անհնարին է արտասանել, պատերազմի դաշտին վրայ յաղթուիլ և պատմութեան մէջ յաղթել, ե՛ւ այսպիսի արիւնարոյր կոտորածէ մը ետք խնդացողները իր կողմը ունենալը անագին յաղթութիւն մըն է:

Այս բանը րոտել շանթը նախատել է: Էսպիլիական վսեմութիւն ունի այս խօսքը:

Գամպրօնի խօսքը խորտակումի մը ազդումը ունի: Կուրծքի մը արհամարութենէ խորտակուելին է, հոգեվարքին յորդումն է այն որ կը պայթի: Ո՞վ յաղթեց, մի՞թէ Ուէլինկթըն:— Ո՛չ, վտանգի եթէ Պիւլխէր չգար, Ուէլինկթըն յաղթուած էր: Մի՞թէ Պիւլխէր:— Ո՛չ, վտանգի եթէ Ուէլինկթըն սկսած չըլլար, Պիւլխէր չպիտի կրնար վերջացնել: Ա՛յն Գամպրօնը, այն

յետին ժամուն անցորդը, այն անձանօթ զինուորը, պատերազմին այն ամենափոքր միջատը կը զգայ թէ ստուգիւն մը կայ աղէտքի մը մէջ. կսկծալի սաստկացում. և ճիշդ այն պահուն ուր նա կատաղութեամբ կը փրփրի այս աղէտալի պարտութեան վրայ, իրեն հեղնութիւն մը կ'ընծայուի. այսինքն կեանքը: Միթէ հնարին է չոստել:

Հո՛ն իր առջեւն են Եւրոպայի բոլոր թագաւորները, բարեբախտ զօրապետները, որոտաձայն Արամազդները, որոնք հարիւր հազար յաղթական զինուորներ ունին, և հարիւր հազարին ետեւէն ալ միլիոն մը, այսինքն պատրոյգները վառ, և հուր ու սուր տեղալու պատրաստ թնդանօթներ. կայսերական պահակները և մեծ բանակները իրենց ոտքերուն ներքեւ առած և ճմլած են: Նարոյէտնը խորտակած են, և ալ միայն Գամպրօն մնացած է, և ա՛լ բողոքելու համար այս հողեղէն օրդը կայ միայն: Իրօք պիտի բողոքէ: Ուստի բառ մը կը փնտռէ սուր մը փնտռելու պէս: Գտածն է փրփուր, և այս փրփուրն ալ այն խօսքն է: Յուսահատը այս զարմանալի և միջակ յաղթութեան առջեւ, յաղթական չունեցող այս յաղթութեան առջեւ կը կանգնի. կ'զգայ թէ ո՛րքան ահագին է ան, այլ կը հաստատէ նաև թէ ո՛րքան չնչին է, և որ անոր վրայ թքնելը բաւական չհամարիր, ուստի թիւին, զօրութեան և նիւթին ներքեւ ճնշուած պահուն սրտէն խօսք մը կը գտնէ, որ է աղբը: Կը կրկնենք թէ զայս ըսելը, ընելը, գտնելը, յաղթել է:

Մեծ օրերու ոգին այն աղէտալի վայրկեանին մէջ այս անձանօթ մարդուն սիրտը մտաւ: Ինչպէս Քուժէ աը լ'իլ՝ Մարսէյէզը գտաւ, նոյնպէս և Գամպրօն Վաթէրլոյի խօսքը գտաւ վերէն ներքնհունդ զօրութեան մը շնորհիւ: Երկնային փոթորիկի գոլորշի մը կը զատ-

ուի և կուգայ և մարդոց վրայէն կ'անցնի. և ահա կը սարսուին ասոնք, և ահա մին ամէնէն վսեմ երգը կ'երգէ, միւսն ալ ամէնէն սարսափելի աղաղակը կ'արձակէ: Գամպրօն արհամարհոտ տխրանի մը այս խօսքը միայն Եւրոպայի երեսին չտար յանուն կայսրութեան, վասնզի միայն այս չբաւէր. նաև անցելոյն երեսին կուտայ յանուն յեղափոխութեան: Այն խօսքը երբ կը լսենք, կ'իմանանք թէ Գամպրօն հսկաներուն հին հողին ունի: Կարծես թէ Տանթոնն է ան որ կը խօսի, կամ Բլէպէրն է որ կը մոնչէ:

Գամպրօնի այն խօսքին անգլիական ձայնը պատասխանեց. Կրա՛կ: Մարտիոցները չողացին, բլուրները սասանեցան, բոլոր այն արոյրէ բերաններէն վերջին և զարհուրելի ուժատարափ մը տեղաց. լայնածաւալ մուխ մը տարածուեցաւ, զոր լուսինը ծագելով անոր փոշապէս կ'սպիտակացնէր, և երբ այս մուխը փարատեցաւ ա՛լ բան մը չկար: Զնշուած էր այն ահարկու մարտիկներուն մնացորդը. մեռած էին պահակները: Մարդկային պատնէշին չորս պատերը տապալեր էին. դիպններուն մէջ հազիւ հազ սարսուռ մը կը նշմարուէր. գաղղիական լէզէոնները որոնք հռոմէական լէզէոններէն աւելի էին, ահա այսպէս մեռան Մօն-Սէն-Ժանի անձրեւով և արիւնով թրջուած հողին վրայ, տխուր ցորեններուն մէջ, ճիշդ այն տեղը ուրկէ հիմա առաւօտուն ժամը չորսին սուլելով և իր ձին մտրակելով զուարթօրէն կ'անցնի ժողէֆ, որ Նիվէլի նամակատան սուրհանդակն է:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Զ .

ԹԷ ԻՆՁ Կ՛ԱՐԺԷ ԴՈՒՔՍ ՄԸ

Վաթէրլոյի պատերազմը հանգոյց մըն է : Թէ՛ յաղթողներուն և թէ՛ յաղթուողներուն համար զժուարիմաց խնդիր մըն է : Նտըռլէոն կը կարծէ թէ պանական երկիրը մըն է ան . Պլիւխէր միայն հուր կը տեսնէ անոր մէջ . Ուէլինկթըն բան մը չհասկնար : Տե՛ս տեղեկագիրները : Օրաթերթերը խառնաշփոթ, մեկնութիւնները խառնակուած են : Ոմանք կը թոթովեն , ոմանք կը կակազեն : Ժօմինի Վաթէրլոյի պատերազմը չորս ժամանակի կը բաժնէ . Միւֆլէն երեք յանկարծակի փոփոխում կուտայ անոր . Շարա միայն , իր կորովի նայուածքով կըրցաւ ըմբռնել երկնային դիպուածին հետ մարտնչող մարդկային հանճարի մը այս աղէտաւոր վախճանին յայտարար ծրագիրները , թէեւ քանի մը կէտերու նկատմամբ մեր կարծիքը կը տարբերի իր կարծիքէն : Միւս ամէն պատմիչները կերպով մը կը չլանան , և այս չլացման մէջ կը խաբխափին : Իրօք ակնախտիդ օր մըն է , ռազմական միապետութեան փլումն է այն , որ բոլոր արքայութիւնները իր հետը քշելով թագաւորները մեծապէս շուարեցուց . զօրութեան անկումը , պատերազմի փախուստն է այն :

Գերմարդկային հարկի դրոշմը կրող այս պատահարին հետ մարդոց մասնակցութիւնը բան մը չէ :

Վաթէրլոն Ուէլինկթընէն և Պլիւխէրէն առնուելով

միթէ Անգլիա և Գերմանիա զրկում մը կրած կ'ըլլան : — Ոչ : Վաթէրլոյի խնդիրն մէջ գործ չունի ոչ մեծանունն Անգլիան և ոչ ալ վեհն Գերմանիան : Փա՛ռք Աստուծոյ , ժողովուրդներուն մեծութիւնը սուրին սոսկալի արկածներէն կախում չունի : Ոչ Գերմանիան , ոչ Անգլիան և ոչ Ֆրանսան թուրի պատեանի մը մէջ կ'ապրին : Այն միջոցին՝ ուր Վաթէրլոն թուրերու շառաչուն մըն է՝ Գերմանիան Պլիւխէրէն բարձր մարդ մը ունի որ է Կէօթէ , և Անգլիան Ուէլինկթընէն բարձր մարդ մը ունի որ է Պայրըն : Մեր դարը յատկապէս զաղափարներու լայնածաւալ ծագում մը ունի , եւ Անգլիան ու Գերմանիան այս արշալոյսին մէջ շքեղափայլ նշոյլ մը ունին : Վեհ է անոնց փառքը , վասնզի կը մտածեն : Բաղաքակրթութեան մակարդակը բոլորովին անոնց կը պարտաւորի իր բարձրութիւնը : Անոնք են այս բարձրութիւնը տուողը , և ոչ թէ դիպում մը : ԺԹ . դարու մէջ անոնց ստացած մեծութեան պատճառը Վաթէրլոն չէ : Բարբարոս ժողովուրդները միայն յաղթութենէ մը ետք յանկարծ կ'աճին : Այս աճումը մըրիկէ մը ուռած հեղեղներուն վաղանցուկ սնապարծութեան կը նմանի : Բաղաքակրթ ժողովուրդները՝ մանաւանդ մեք օրերուն մէջ՝ ոչ կը բարձրանան և ոչ ալ կը խոնարհին զօրավարի մը բարեբաղդութեամբ կամ չարաբաղդութեամբ : Անոնց մարդկային սեռի վրայ ունեցած սեպհական կշիռը չէ թէ պատերազմէ մը , այլ աւելի մեծ բանէ մը կարտադրուի : Բարեբաղդաբար անոնց պատիւը , արժանապատուութիւնը , լոյսն ու հանճարը թիւեր չեն որ դիւցազները և աշխարհակալները՝ որոնք խաղաժողներ են՝ կարենան պատերազմի վիճակահանութեան դնել զանոնք : Շատ անգամ պատերազմը կը կորսուի , յառաջդիմութիւնը կը վաստկուի : Նուա՛ղ փառք , աւելի

ազատութիւն: Թմբուկը կը լռէ, միտքը կը խօսի: Խաղ մըն է այն ուր կորուսողը կը չափի: Ուրեմն երկու կողմէն ալ անխռով կերպով խօսինք Վաթէրլոյ նկատմամբ: Տանք դիպուածին ինչ որ դիպուածին կը վերաբերի, և Աստուծոյ ինչ որ Աստուծոյ կը վերաբերի: Ի՞նչ է Վաթէրլոն, մի՞թէ յաղթութիւն մը. ոչ. վիճակահանութեան մը չափող տոմսակն է այն:

Տոմսակ մը զոր Եւրոպան չահեցաւ և Ֆրանսան վճարեց:

Մեծ կարեւորութիւն չկար առիւծ մը դնելու հոն:

Մանաւանդ թէ Վաթէրլո պատմութեան մէջ տեսնուած ամենէն տարօրինակ հանդիպումն է: Հանդիպու Նաբոլէոնի և Ուէլինկթընի: Ասոնք ոչ թէ թշնամիներ այլ ներհակութիւններ են: Աստուած, որու հաճելի են հակադրութիւնները, բնաւ ըրած չէ աւելի զարմանալի հակապատկեր մը, աւելի տարօրինակ դիմադրութիւն մը: Մէկ կողմին ունեցածն է ճշդութիւն, նախատեսութիւն, երկրաչափութիւն, խոհեմութիւն, ապահով նահանջ, պահեստի զօրաց մասին խնայութիւն, անդդուելի անխռովութիւն մը, անխռով կանոն մը, ռազմագիտութիւն որ գեանէն օգուտ կը քաղէ, մարտագիտութիւն որ վաշտերը կը հաւասարակշռէ, չիք շիտակ շարուած զօրաց միահամուռ ջարդը, կարգադրութիւն պատերազմի՝ ժամացոյց ի ձեռին, դիպուածին կամաւ բան մը չթողուլ, դասական հին արիւթիւն, բացարձակ ուղղութիւն. իսկ միւս կողմին ունեցածն է ակներեւութիւն, հմայական զօրութիւն. ռազմական տարօրինակութիւն, գերմարդկային բնազդում, փայլակնալի նայուած, չգիտեմ ի՞նչպիսի բան մը որ արծիւի պէս կը նայի և շանթի պէս կը զարնէ, արհամարհական ուժգնութեան մը մէջ զարմանալի ճարտարութիւն մը, խորունկ սրտի մը ամէն դադունք-

ները, ճակատագրին հետ ընկերակցութիւն գետերը, դաշտերը, անտառները, բլուրները որոնք հրաման կ'ընդունին և կերպով մը կը բռնազատուին հնազանդելու. բռնակալութիւն մը որ պատերազմի դաշտն անգամ կը չարչարէ, աստղին վրայ դրուած հաւատք մը որ ռազմագիտութեան հետ խառնուելով կ'ընդարձակէ ու միանգամայն կը շփոթէ զայն: Ուէլինկթըն պատերազմի Պարեմն է, իսկ Նաբոլէոն անոր Միչել-Անժն է, բայց այս հանճարը հաշիւէն յաղթուեցաւ:

Երկու կողմն ալ մէկու մը կը սպասէր: Յաջողեցաւ ով որ ձիւղ հաշուած էր: Նաբոլէոն կրուշիին կը սպասէր. կրուշի չեկաւ. Ուէլինկթըն Պիլիսէրի կը սպասէր. Պիլիսէր եկաւ:

Ուէլինկթըն դասական պատերազմն է որ իր փոխադարձ խաղը կը խաղայ: Պօնաբարթ իր սկզբնաւորութեան ժամանակ Իտալիայի մէջ անոր հանդիպած և փառաւորապէս յաղթած էր: Նորահաս անզղին առջեւէն խոյս տուած էր ծեր բուն: Հին մարտագիտութիւնը ոչ միայն շանթահարուած, այլ նաեւ զայթակղած էր: Ո՞վ և ի՞նչ էր այս քսանըվեց տարեկան Գօրսիգային. ի՞նչ կը նշանակէր այս չքեղ տգէտը որուն հակառակ էր ամէն բան, որուն ոչ ոք կողմնակից էր, և որ սակայն առանց պաշարի, առանց ռազմամթերքի, առանց թնդանօթի, առանց կօշիկի, գրեթէ առանց բանակի քանի մը մարդով բանակներու դէմ կը դնէր, դաշնաւոր Եւրոպային վրայ կը խուժէր և անհնարին պարագաներու մէջ յաղթութիւններ կը վաստակէր այլանդակօրէն: Ո՞ւրկէ կ'ելնէր այս շանթաձիգ՝ յիմարը որ՝ գրեթէ առանց չունչ առնելու և ձեռք մարտիկներու միեւնոյն խաղը ունենալով հետզհետէ փոշիի պէս կը փշէր Գերմանիայի կայսեր հինգ բանակները, Պօլիէօն Ալվինցիի վրայ, Վիւրմսերը Պօլիէօյի վրայ, Մէ-

լասը՝ Վիւրմսէրի վրայ, Մաքը՝ Մեկասի վրայ տապա-
լելով: Ի՞նչ էր պատերազմին այս նորեկը որ ասողի
մը անամօթութիւնն ունէր: Ագատեմիական ռազմի
աշակերները խոյս տալով կը նզովէին զայն: Ասկէ հե-
տեւեցաւ հին մարտիկներուն՝ նոր մարտիկին դէմ, ու-
ղիղ սուսերին՝ փայլակնափայլ սուրին դէմ, ռազմա-
կան կանոնաւորութեան՝ հանճարին դէմ պահած անո-
ղոքելի ոխը: Այս ոխը 1815 յունիսի 18ին ամենէն ար-
դարացի փոխարէնը առաւ, և Լօտիի, Մօնթեպէլլոյի,
Մօնթէնէթթէի, Մանթուայի, Մաքէնկոյի և Արդուի
վերեւը գրեց. Վաթերլո: Միջակներու յաղթանակ որ
որ քաղցր է մեծամասնութեանց: Ճակատագիրը հա-
ւանեցաւ այս հեղեղութեան: Նաբոլէօն իր անկումին
ժամանակ նորէն հանդիպեցաւ Վիւրմսէրի որ երիտա-
սարդ էր:

Եւ իրօք Վիւրմսէրը գտնելու համար Ուէլինկթը-
նի մագերը ալեւորել կը բաւէ:

Վաթերլո առաջին կարգի պատերազմ մըն է զոր
երկրորդ կարգի զօրավար մը վաստակած է:

Վաթերլոյի մէջ մարդուս զարմանքը գրաւողն է
Անգլիան, անգլիական պնդութիւնը, անգլիական հաս-
տատամտութիւնը, անգլիական արիւնը. այս պատե-
րազմին մէջ Անգլիան նոյն իսկ Անգլիայէն կը փառա-
ւորուի. փառաւորեալը իր բանակն է, և ոչ թէ իր զօ-
րավարը: Թող չարի Անգլիան այս ճշմարտութենէ:

Ուէլինկթըն առ լորտ Պաթերսթ գրած նամակի
մը մէջ տարօրինակ ապերախտութեամբ մը կ'ըսէ թէ
իւր բանակը, 1815 յունիսի 18ին պատերազմող բանակը
«գարշելի բանակ» մըն էր: Այս խօսքին վրայ ի՞նչ կը
խորհի արդեօք Վաթերլոյի ակօսներուն ներքեւ թաղ-
ուած մեռելի ոսկրներուն տխուր խառնուրդը:

Անգլիան խիստ համեստաբար վարուեցաւ Ուէլինկ-

թընի հետ. Ուէլինկթընը այնքան մեծցնելը Անգլիան
փոքրել է: Ուէլինկթըն ուլիշի մը պէս դիւղացն մըն
է: Մեծը ան չէ. բուն մեծերն են աղերեկ սկովտացի-
ները, թիկնապահները, Մէյթլընտի և Միշէլի գունդե-
րը, Բաքի և Քէմքթի հետեւակները, Բօնսրմպիյի Սը-
մրսէթի ձիաւորները, ռաբատարափին ներքեւ սկով-
տիական հովուատիկը նուագող հայրանջրները, Բէյ-
լանտի վաշտերը և այն նորեկ և անխոնջ զինուորները
որոնք հազիւ հազ հրացան բռնել գիտէին և որոնք էս-
յէնկի և Րիվօլիի հին և վարժ գունդերուն դէմ գրին:
Ուէլինկթըն յամառութիւն ցուցուց. այս է անհա իր
արժանաւոր գործը, որու մասին չենք հակառակիր
ամարդօրէն, բայց իր հետեւակ և ձիաւոր զօրաց ամե-
նէն պզտիկն ալ իրեն պէս հաստատուն մնաց: Ինչ որ
կ'արժէ երկաթ-դուքսը, նոյնը կ'արժէ նաեւ երկաթ
զինուորը: Իսկ մենք կը փառաւորենք միմիայն անգ-
լիական զինուորը, անգլիական բանակը, անգլիական
ժողովուրդը: Եթէ յաղթանակ մը կայ, այս յաղթանա-
կը նոյն իսկ Անգլիոյ իրաւունքն է: Վաթերլոյի սիւնը
աւելի արդարացի կ'ըլլար եթէ փոխանակ մարդու մը
պատկերը կանգնելու, ժողովուրդի մը արձանը կանգնէր
ամպին մէջ:

Բայց այս մեծն Անգլիան մեր այս ըսածներէն պիտի
բարկանայ: Իր 1688 և մեր 1789էն ետք տակաւին
աւատական ցնորքներ ունի: Ժառանգութեան և դա-
սակարգութեան կը հաւտայ: Այս ժողովուրդը՝ որու
չափ զօրաւոր և փառաւոր ուրիշ ժողովուրդ մը չկայ՝
ինքզինքը իբր ազգ կը յարգէ և ոչ թէ իբր ժողովուրդ:

Իբր ժողովուրդ յօժարակամ կը հպատակի, և գլուխ
կը համարի այս կամ այն լորտը: Իբր բանոր կ'արհա-
մարհօի և իբր զինուոր ծեծ կ'ուտէ առանց ընդգիծու-
թեամ: Ամէն մարդ կը յիշէ թէ լորտ Իակլան չկրցաւ

իր տեղեկագրին մէջ անուանել այն յիսնապետը որ ինքերմանի պատերազմին մէջ կարծենք բանակն ազատած էր, չկրցաւ յիշուիլ վասն զի անդլիացեաց ռազմական դասակարգութիւնը չներբեր որ սպայի աստիճան ունեցող զիւցազն մը յիշուի տեղեկագրի մը մէջ :

Վաթերլոյի նման պատահարի մը մէջ ամէն բանէ աւելի մեր զարմանքը դրաւողն է բաղդին զարմանալի վարպետութիւնը : Գիշերային անձրեւ , Ուլոմօնի պատ , Օհէնի խորունկ ճամբայ , Կրուշին թնդանօթի ձայնը չլսեք , Նաբոլէոն ուղղեցոյցէն կը խաբուի , Պիւլով ուղեցոյցէն ձիւղ տեղեկութիւն կ'առնէ , հեղեղ մըն է այս որ զարմանալի կերպով առաջնորդուած է :

Միահամուռ նկատելով կ'ըսենք թէ Վաթերլոյի մէջ աւելի կոտորած քան թէ պատերազմ եղաւ :

Ամէն դէմ առ դէմ ճակատուած պատերազմներու մէջ Վաթերլո միայն ամենափոքր ճակատ մը կազմած է իր պատերազմողներուն թիւին նայելով : Նաբոլէոնի զօրաց ճակատագիրը երեք քառորդ մղոն , Ուէլինկթըն զօրաց ճակատն ալ կէս մղոն տարածութիւն ունէր , ամէն մէկ կողմէն եօթանասուն երկու հազար պատերազմող կար : Կոտորածը այս հոծութենէն հետեւեցաւ :

Յետագայ հաշիւը եղած և համեմատութիւնը գտնուած է . Աւստերլիցի պատերազմին մէջ գաղղիացիներէն հարիւրին տասնուչորս , ռուսներէն հարիւրին երեսուն , աւստրիացիներէն հարիւրին քառասունը չորս հոգի կորսուեցան : Վակրամի պատերազմին մէջ գաղղիացիները հարիւրին տասներեք , աւստրիացիները հարիւրին տասնչորս հոգի կորուսին : Մօսքուայի պատերազմին մէջ գաղղիացիները հարիւրին տասներեք , ռուսները և բրոսիացիները հարիւրին տասնչորս հոգի կորուսին : Վաթերլոյի մէջ գաղղիացիները հարիւրին յիսունը վեց , և դաշնակիցները հարիւրին երեսունը մէկ

հոգի կորուսին : Վաթերլոյի բովանդակութիւնն է հարիւրին քառասունը մէկ : Հարիւր քառասունը չորս հազար հոգի պատերազմեցան , վաթսուն հազար հոգի մեռան :

Այսօր Վաթերլոյի դաշտը երկրիս՝ որ մարգուս անխռով նեցուկն է՝ սեպհական հանդարտութիւնը ունի , և կը նմանի ամէն դաշտերու :

Այլ սակայն գիշերը կարծես թէ ցնորուկ մշուշ մը կ'ելնէ այն դաշտէն , և եթէ ուղեւոր մը հոն պտըտի , եթէ նայի , եթէ մտիկ ընէ , եթէ երազէ ինչպէս Վիր-ժիլ երազած է Ֆիլիբի տխուր դաշտերուն մէջ , այն աղէտալի պատահարին բանդագուշանքովը կը զբաւուրի : Յունիսի անարկու տասնըութը դուռ կենդանի է , իբր յիշատակարան կանգնուած յինովի բլուրը աներեւոյթ կ'ըլլայ , ով որ առիւծ մըն էր , կ'անհետի , պատերազմի դաշտը իր իրական կերպարանքը կ'առնէ . դաշտին մէջ հետեւակ զօրաց դասեր կը ձօճին , հօրիզոնէն ձիաւորներ կ'արշաւեն կատաղաբար , ահաբեկ երազատեսը թուրերուն շողումը , սուիններուն փայլունը , ռումբերու փայլատակումը , թնդանօթի շանթերուն սոսկալի իրերահարուած , որուական պատերազմին անորոշ աղմուկը կը լսէ՝ գերեզմանի մը մէջէն ելնող հոնչիւն մը լսելու պէս , կը տեսնէ ստուերները որոնք կրճնատիէներն են , նշոյլներ՝ որոնք զրահակիրներն են , կմախք մը որ Նաբոլէոնն է , ուրիշ կմախք մըն ալ որ է Ուէլինկթըն . ասոնց և ոչ մին կայ հիմա , այլ տակաւին կը զարնըուին և կը պատերազմին , այլ հեղեղատները արիւնով կը ներկուին , և ծառերը կը սարսափն , այլ ամպերուն մէջ անգամ կատաղութիւն կայ , և այն ամէն վայրենական շուրները որոնք են Մօն-Սէն-Ժան , Ուլոմօն , Ֆիրիշ-մօն , Բարբլօթ , Բլանսընուա , զիրար ջարդող ձիւաղներու մրրկներէ խառն ի խուռն շրջապատուած կ'երեւին խաւարի մէջ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Է .

ՊԷՏՔ Է ՀԱՒՆԻԼ ՎԱԹԷՐԼՈՅԻ ԹԷ ՈՉ

Դաս մը ազատասէրներ կան որոնք խիստ յարգի մարդեր են և որոնք չեն ատեր Վաթէրլոն : Մենք այս մարդոց կարգէն չենք : Մեզի համար Վաթէրլոն ոչ այլ ինչ է , եթէ ոչ ազատութեան շուարուն թուականը : Անտարակոյս անականկալ բան մըն է այնպիսի հաւկիթէ մը այսպիսի արծիւի մը ելնելը :

Եթէ խնդիրը ամենաբարձր տեսութեամբ նկատելու ըլլանք , Վաթէրլոն դիտմամբ հակայեղափոխական յաղթութիւն մըն է : Վաթէրլոյի մէջ Եւրոպան Ֆրանսայի դէմ Բեթերսպուրկ , Պերլին և Վիեննա Բարիզի դէմ , իրերու առաջնական վիճակը նախաձեռնութեան դէմ կռուեցան . 1789 յուլիս 14ը 1815 մարտի 20ին մէջէն զարնուեցաւ , միապետութեանց զարհուրելի ճգնաժամին սկզբնաւորութիւնը գաղղիական անդսպելի ապստամբութեան դէմ կռուեցաւ : Անոնց փափաքն էր քսանըվեց տարիէ ի վեր հրալեռի պէս բռնկող գաղղիական ահագին ժողովուրդը մարել : Պուրպօնները համերաշխութեամբ միացան նստօներու , Բոմանօֆներու , Հօնէնցուէրներու և Հապսպուրկներու հետ : Երկնային իրաւունքը Վաթէրլոյին կոնակը նստած է : Ստոյգ է թէ կայսերական իշխանութիւնը բռնաւորութեան իշխանութիւն մը եղած ըլլալով , թագաւորու-

թիւնը՝ իրերու բնական ընդդիմադործութեամբը՝ պիտի բռնադատուէր ազատական ըլլալու , և թէ Վաթէրլոյէն սահմանադրական կարգաւորութիւն մը հետեւեցաւ ահամայ՝ ի մեծ արտօնութիւն յաղթականներուն : Այո՛ , սահմանադրական կարգաւորութիւն մը հետեւեցաւ , վասնդի յեղափոխութիւնը չկրնար իրապէս յաղթուիլ , վասնդի նախախնամական և բացարձակապէս ճակատագրային ըլլալով , միշտ երեւան կ'ելնէ՝ Վաթէրլոյէն առաջ Պոնաբարթին հետ որ հին գահերը կը տապալէր , Վաթէրլոյէն ետք Լուի ԺԼ . ի հետ որ սահմանադրութիւնը կը չնորհէր և կը հնազանդէր անոր : Պոնաբարթ Նաբոյիի գահին վրայ սուրհանդակ մը և Սիւէտի գահին վրայ յիւնապետ մը կը դնէ՝ անհաւասարութեան կիրառումով հաւասարութիւնը հաստատելով : Լուի ԺԼ . Սէնթ-Ուէնի մէջ մարդու իրաւունքները իր ստորագրութեամբն ալ կը վաւերացնէ :

Կ'ուզե՞ս հասկնալ թէ ի՞նչ է յեղափոխութիւնը : Յառաջդիմութիւն անուանէ զայն : Կ'ուզե՞ս հասկնալ նաեւ թէ ի՞նչ է յառաջդիմութիւնը , վաղը անուանէ զայն : Վաղուան օրը անդիմադրելի կերպով իր գործը կը կատարէ , և այսօրունէ կը կատարէ : Միշտ և տարօրէն կը հասնի իր նպատակին : Այն Ուէլլինկթընի միջոցաւ ատենաբան մը կ'ընէ զմօյ որ զինուոր մըն էր : Մօյ Ուէլլինկթընի մէջ կ'իյնայ , և նորէն կը կանգնի բեմին վրայ : Ի՞նչպէս կը գործէ յառաջդիմութիւնը : Այո գործաւորին համար յոռի գործիք չկայ բնաւ : Առանց շփոթելու երկնային աշխատութեան կը յարմարցնէ այն մարդը որ Ալպեան լեռներուն վրայէն ոստեց , և հայր Էլիզէին ծերունի բարեսիրտ հիւանդը որ կը դողդոջէ : Թէ՛ պատագրոսը և թէ աշխարհակալը կը գործածէ . աշխարհակալը արտաքուստ , պատագրոսը ի ներքուստ : Վաթէրլո զսպելով ազգմայետութիւնը՝

որ եւրոպական դահերը կը քանդէր, ուրիշ հետեւութիւն մը չունեցաւ, եթէ ոչ միւս կողմէն շարունակեալ յեղափոխութեան պաշտօնը: Կոտորողներուն պաշտօնը աւարտեցաւ, կարգը եկաւ մտածողներուն: Այն դարը զոր Վաթերլոյ կ'ուզէր կեցնել, Վաթերլոյին վերայէն անցաւ և իր ուղեւորութիւնը շարունակեց: Այս աղէտալի յաղթութիւնը ազատութենէն յաղթուեցաւ:

Վերջապէս անհաւառակելի ճշմարտութիւն մըն է թէ իւրեքը մէջ յաղթողը, Ուէլինկթընի ետեւ ժպտոմղ, բոլոր Եւրոպայի, նաեւ՝ ոմանց ըսածին նայելով, Ֆրանսայի մարէշալութեան գաւազանը անոր բերսդ՝ մառիւժին արձանը կանգնելու համար ոսկորներով իր հողերու սայլակները զուարթութեամբ ստանողը, անոր ետակին վրայ յաղթանակաւ 1815 յունիս 18 թուականը գրողը, Պիւլսէրը գաղղիական բանակի փախստականները թրէ անցնելու խրախուսողը, Մօն-Սէն-Ժանի լեռնադաշտին գագաթէն որսի մը վրայ յարձակելու պէս Ֆրանսայի վրայ յարձակողը հակայեղափոխութիւնն էր վատորէն «բաժանում» մրմռացողը: Բայց երբ Բաբիգ հասաւ, ի մօտուստ տեսաւ հրալեռին բերանը, զգաց թէ անոր մօխերը իր ոտքերը կ'այրէր, հետեւաբար միտքը փոխեց, և նորէն սկսաւ սահմանադրութիւն մը թոթովել:

Վաթերլոյի մէջ տեսնենք միայն ինչ որ կայ Վաթերլոյի մէջ: Դիտմամբ տրուած ազատութիւն չկայ ամենեւին: Հակայեղափոխութիւնը ակամայ ազատական էր, ինչպէս որ համատեպ երեւոյթով մը Նաբուէոն ալ յեղափոխական էր ակամայ: 1815 յունիս 18ին թամբէն վար նետուեցաւ ձիաւոր Ռօպէսըիւրը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Ը .

ԵՐԿՆԱՅԻՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻՆ ՎԵՐԱՃՈՒՄԸ

Տիկտագորութիւնը վերջանալով՝ իր հետը եւրոպական ամբողջ դրութիւն մը տապալեցաւ:

Կայսրութիւնը գլորեցաւ մթագին վնի մը մէջ որ մեռնող հռոմէական աշխարհի վնին նմանեցաւ: Անդունող տեսնուեցաւ նորէն ինչպէս բարբարոսներու ժամանակ: Միայն թէ 1815ի բարբարոսութիւնը, զոր իր պզտիկ անունովը պէտք է հակայեղափոխութիւն անուանել քիչ շունչ ունէր, շուտ մը կտրեցաւ շունչը, և մոռցաւ ինչ որ պիտի ըսէր: Կը խոստովանինք թէ կայսրութեան վրայ լացողներ եղան, մանաւանդ թէ դիւցազնական աչքեր էին լացողները: Եթէ արքունի գաւազանի փոխուած թուրն է փառքը, կայսրութիւնը նոյնիսկ փառքը կազմած էր: Կայսրութիւնը երկրիս վրայ ծաւալած էր այն ամէն լոյսը որ կրնայ արտադրուիլ բռնամոլութենէ, աղօտ լոյս կամ լաւ եւս է ըսել, մութ լոյս մըն էր այն որ ճշմարիտ լոյսին հետ եթէ բաղդատուի, խաւար մըն է: Խաւարին այս փառատումը խաւարումի մը ազդումը ունեցաւ:

Լուի ԺԸ. վերստին Բաբիգ մտաւ: Յուլիսի Տին շրջապարիւրը մարտի 20ին աւիւնները ջնջեցին: Գորսիգացի մակդիրը Պէարնեան մակդիրին հակադրութիւնը սեպուեցաւ: Թիւրքիոյ գոթէթին դրօշը ճերմակ դրօշի փոխուեցաւ: Աքսորը գահակալեց: Հարուելի

եղեւնեայ սեղանը Լուսի Ժ.Դ.ի շուշանազարդ թիկնաթոռին առջեւ տեղաւորուեցաւ: Պուվին և Ֆօնթընօյ յիշուեցան իբր երէկուան զէպքեր, վասնզի Աւստերլիցը հինցած էր: Խորհանք և դահը վեհօրէն եղբայրացան: Ժ.Թ. դարու մէջ ընկերային փրկութեան ամենէն անհաւառակելի ձևերէն մին Ֆրանսայի և ցամաքին Եւրոպայի վրայ հաստատուեցաւ: Եւրոպակ, սպիտակ դրօշին կողք բռնեց: Թրեսթայիսօն անուանի եղաւ: Non pluribus impar նշանաբանը դարձեալ երեւցաւ քարէ շառաւիղներու մէջ որոնք Օրսէյի քարափին զօրանոցին ճակատին վրայ արեւի մը կերպարանք սունէին: Ուր որ կայսերական պահակներ կային, վերցուեցան և իրենց տեղ արքայական հրացանակիրներ դրուեցան: Կառարչաւի կամարը, որ իր վրայ բեռնաւորած յաղթութիւններու ներքեւ կը ճնշուէր, այս նորանշանատառութեանց մէջ օտար մնալով, գուցէ քիչ մըն ալ Մարէնկոյէն և արգօյէն ամէնալով շփոթումէ ազատեցաւ: Անկուլէմի դուքսին արձանովը: Մատրլէնի գերեզմանատունը, 1793ի հասարակաց անարկու գերեզմանն էր, մարմարիոնով և յասպիսով ծածկուեցաւ, վասնզի Լուսի Ժ.Գ.ի և Մարի Անթուանէթի ոսկերտութիւնն հողին մէջ էր երբեք չարեւելէր: Պիոս Թ. որ այս մահուան խիստ մօտ միջոցին Նաբոլէոնի թագադրութեան օծումին հանդէսը կատարած էր, հանդարտօրէն օրհնեց անկումը ինչպէս օրհնած էր անոր զահակալութիւնը: Շէօնպրէօնի մէջ քառամեայ պղտիկ ստուեր մը կար զոր Հռոմի թագաւոր անուանելը ապրտամբական խօսք մը համարուեցաւ: Ահա այս բաները եղան, թագաւորները նորէն բազմեցան իրենց գահերուն վրայ, Եւրոպայի տէրը վանդակի մը մէջ դրուեցաւ, հին դրութիւնը նոր դրութեան յաջորդեց, երկրիս ամէն մթութիւնը և ամէն լոյսը տեղ փոխեցին:

վասնզի ամառուան մէջ օր մը, կէս օրէն ետք հովիւ մը անտառի մը մէջ ըրուսիացիի մը ըսաւ. Ասկէ անցի՛ր, մի՛ անցնիր:

Այս 1815ը կարծես աղէտալի ապրիլ ամիս մը եղաւ: Անառողջ և թունաւոր հին իրողութիւնները նոր կեղեւներով ծածկուեցան: Ստութիւնը 1789ին հետ ամուսնացաւ, երկնային իրաւունքը սահմանադրութեան մը դիմակը առաւ, կեղծիքները սահմանադրական եղան, նախապաշարունները, աւելորդապաշտութիւնները և թագուն դիտաւորութիւնները՝ նոր սահմանադրութեան 14րդ յօդուածին ապաւինելով ջնարակ մը առին: Օձերուն շապիկ փոխելուն կը նմանէր այս:

Նաբոլէոնի օրով մարդս մեծցած ու միանգամայն փոքրցած էր: Շքեղափայլ նիւթին այս իշխանութեան ժամանակ իտէականը իտէախօսութեան տարօրինակ անունը առած էր: Մեծ մարդու մը համար ծանր անխոհեմութիւն էր ապագան հեզնելը: Սակայն ժողովուրդները, թնդանօթածիզին սիրահար այս թնդանօթի ճարակները աչերով կը վնտոէին զայն: Ռ՞էր է, ի՞նչ կ'ընէ: Նաբոլէոն մեռա՛ւ, կ'ըսէր անցորդ մը Մարէնկոյի և Վաթէրլոյի մէջ պատերազմող ծեր զինուորի մը: Նաբոլէոն մեռաւ, աղաղակեց այս զինուորը, ուրեմն չգիտե՞ս անոր ո՞վ ըլլալը: Երեւակայութիւնները առտուածային էակ մը կը համարէին այս նկուն մարդը: Վաթէրլոյէն ետք Եւրոպային ներքին կողմը խաւարեցաւ: Նաբոլէոն աներեւոյթ ըլլալովը շատ ժամանակ դատարկ մնաց անազին բան մը:

Թագաւորները այս դատարկութեան մէջ մտան: Հին Եւրոպան վերանորոգուելու օգուտը քաղեց անկէ: Սէնթ-Ալիանս (սրբազան դաշնակցութիւն) մը եղաւ: Պէլ-Ալիանս (գեղեցիկ դաշնակցութիւն) ըսած էր յառաջմէ Վաթէրլոյի աղէտաւոր դաշտը:

Նորէն կազմուած այս հին Եւրոպային առջեւ եւ զէմ նոր Ֆրանսայի մը ծրագիրները ուրուագրուեցան։ Ապագան զոր կայսրը ծաղրած էր, եկաւ հասաւ։ Ապագան ճակտին վրայ աստղ մը ունէր, որ էր ազատութիւնը։ Նոր սերունդներու հրաբորբօք աչերը դէպ այն աստղը դարձան։ Զարմանալին այս է որ մարդիկ սիրահարեցան այս ապագային այսինքն Ազատութեան, և միանգամայն անցեալին, այսինքն Նաբոլէոնին։ Պարտութիւնը մեծութիւն տուած է յաղթահարին։ Պօնաբարդ անկումին մէջ աւելի բարձր կ'երեւէր քան թէ Նաբոլէոն կանգնումին մէջ։ Որոնք որ յաղթանակեր էին, վախցան։ Ազլիական Հիւտսըն Լօվի հակողութեամբը պահպանեց զայն, և Ֆրանսա լրտես կարգեց Մօնչընու որպէսզի անոր ամէն արարքը դիտէ։ Նաբոլէոնի խաչաձեւ թեւերը գահերու անհանդարտութիւն տուին։ Տքնութիւնս կ'անուանէր զայն Ալէքսանդր կայսրը։ Այս երկիւղը հետեւութիւն էր այն փանաքի յեղափոխութեան զոր ունէր Նաբոլէոն։ Ասով կը բացատրուի և կը ներուի պօնաբարդեան ազատասիւսութիւնը։ Այս ուրուականը հին աշխարհը կը սասանէր։ Թագաւորները չկրցան հանգստութեամբ թագաւորել, վասնզի հորիզոնին մէջ Սէնթ-Էլէնի ժայռը կար։

Մինչդեռ Նաբոլէոն Լօնկվուտի հոգեվարքի մէջ էր, Վաթէրլոյի դաշտին մէջ մեռնող վաթսուն հազար մարդիկ հանդարտօրէն փոեցան, և իրենց հանգստութենէն բան մը ծաւալեցաւ աշխարհիս վրայ։ Վիեննայի վեհաժողովը անով 1815ի դաշնագրութիւնները ըրաւ, և Եւրոպան Վերահաստատութիւն անուանեց այս եղելութիւնը։

Ահա այս է Վաթէրլօ ըսուածը։

Բայց միթէ անհունութեան հոգն է այս բաները։

Այս փոթորիկը, այս մրրկալի ամպերը, այս պատերազմը, այս խաղաղութիւնը և այս ամէն մթութիւնը վայրկեան մը իսկ չխռովեցին այն անհուն աչքին նշոյլը որուն առջեւ՝ չիւղէ ի չիւղ ցատկրտող բուսական լուսն՝ Նօթրը-Տամի աշտարակներուն բոլորտիքը զանգակատունէ ի զանգակատուն թեւարկող արծիւին հետ հասար է։

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Թ .

ԳԻՇԵՐԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԴԱՇՏԸ

Գիրքիս հարկը մեզ կը ստիպէ անգամ մըն ալ վերադառնալու Վաթէրլոյի աղէտալի դաշտը։

1815 յունիսի 18ին լուսինը կատարելապէս կը ճառագայթէր։ Այս ճառագաթը Պրիւսէրի անագորոյն հալածումին նպաստեց, փախստականներուն հետքը ցուցուց, այս աղետակիր բազմութիւնը բրուսիական ձիաւորներու կատաղութեան մատնեց և կոտորածին ձեռնառու եղաւ։ Գիշերը երբեմն տխրապէս կը հաւանի այսպիսի մեծ աղէտներու յաջողութեան։

Երբ յետին թնդանօթը նետուեցաւ, Մօն-Սէն-Ժանի դաշտը ամայի մնաց։

Անգլիացիք գաղղիացւոց բանակած տեղը բանակեցան. յաղթողին սովորութիւնն է յաղթուողին անկողնին վրայ պառկելով հաստատել յաղթութիւնը: Գիշերուան բանակատեղի ընտրեցին Բոսօմի անդիի կողմը: Բրուսիացիք փախստականները հալածելով յառաջ գացին: Ուէլինկթըն Վաթէրլօ գիւղը գնաց լոբա Պաթիւրսթին տեղեկագիր շինելու համար:

Եթէ երբեք sic vos non vobis խօսքը գործածւած է, անշուշտ այս Վաթէրլօ գիւղին համար է: Վաթէրլօ բան մը չըրաւ, և կռիւէն կէս մղոն հեռի մնաց: Մօն-Սէն-Ժան ուժակոծուեցաւ, Ուկոմօն այրեցաւ, Բաբրլօթ աչրեցաւ, Բլանսընուա այրեցաւ, Հէ-Սէնթ յարձակումով առնուեցաւ, Պէլ-Ալիանսն երկու յաղթականներուն իրարու փարիլը տեսաւ. բայց հազիւ հազ ծանօթ են այս անունները, և բոլոր պատիւը Վաթէրլոյին տրուեցաւ, որ պատեհազմին մէջ ամենեւին գործ չտեսաւ:

Մենք պատերազմը ողորդներուն դասէն չենք երբ առիթը կը ներկայանայ, կ'ըսենք անոր իր ճշմարտութիւնները: Պատերազմը սոսկալի գեղութիւններուն զոր չսքողեցինք. բայց կը խոստովանինք թէ քանի մը տգեղութիւններ ալ ունի: Այս տգեղութեանց ամէնէն զարմանալին է յաղթութենէ ետք մեռելներուն շուտ մը կողոպտուելը: Պատերազմի մը հետեւալ օրուան արշալոյսը երբ կը ծագի միշտ մերկ կը գտնէ դիակները:

Ո՞վ է ընողը, ո՞վ է յաղթութիւնը այսպէս պղծողը: Որունն է այն սոսկալի ծածուկ ձեռքը որ յաղթութեան զրպանը կը սպրդի: Քանի որ փիլիսոփաներ, և մանաւանդ Վօլթեր կը հաստատեն թէ ընողներն ոյն իսկ փառքը վաստկողներն են: Միեւնոյն անձերն են, ուրիշ մարդ չկայ, կ'ըսեն. որոնք որ յաղթական են,

կը կողոպտեն յաղթահարները: Օրուան դիւցազնը գիշերուան ճիւղն է: Այն անշուշտ իրաւունք ունի կողոպտելու այն դիակը որու հեղինակը ինքն է: Բայց մենք այնպէս չենք կարծեր: Անհնարին կը թուի մեզ որ միեւնոյն ձեռքը փառքի պսակներ ժողվէ, և միանգամայն մեռելի մը կօշիկները գողնայ:

Սա ստոյգ է թէ յաղթողներէն ետք հասարակօրէն գողերը կուգան: Բայց մեր խօսքը գիւնուորին, նամանաւանդ հիմակուան զինուորին չվերաբերի:

Ամէն բանակ պոչ մը ունի. և ահա պէտք է ամբաստանել այս պոչը: Առաջները — մեր խօսքը ներկային չվերաբերի, — հոլամուկ անձեր, կիսովին աւագակ և կիսովին ծառայ մարդեր, ամէն տեսակ ջղջիկներ՝ զոր պատերազմ ըսուած վերջալոյսը կը ծնի՝ համազգեստ հազնող ալ չպատերազմողներ, կեղծ հիւանդներ, ահարկու հաշմոտներ, մաքսանենգ զինեվածատներ ուրոնք՝ երբեմն ալ իրենց կինը միատեղ կ'առնեն և պղտիկ սալլերով կ'արշաւեն՝ գողնալով ինչ որ դարձեալ կը վաճառեն, մուրացիկներ որոնք սպաներու ուղեցոյց ըլլալ կ'առաջարկեն, զինուորի ծառաներ և աւարառուներ բանակի մը ետեւէն կ'երթային, և ահա ասոր համար է որ մասնաւոր բառով մը «յետնորդներ» կ'անուանուին անոնք: Բնաւ բանակ մը, ոչ ալ ազգ մը յետնորդներուն պատասխանատուն էր. ասոնք իտալերէն կը խօսէին և արմաններու ետեւէն կ'երթային. ֆրանսերէն կը խօսէին և անգլիացիներու ետեւէն կ'երթային:

Սէրիզօլի յաղթութեան յաջորդող գիշերը պատերազմի դաշտին վրայ վատօրէն ֆէրվագի մարգիղը սպաննող և կողոպտողը այս տեսակ թշուառականներէն մին էր, որ ֆրանսերէն խօսող յետնորդ մըն էր և զոր մարգիղը գաղղիացի կարծած էր՝ անոր բիզարացիի

նման խանգարուն բարբառէն խաբուելով։ Աւարառու-
մէն աւարառուն կը ծնէր։ Թշնամիին կողոպուտովը ապ-
րեղու գարշելի սկզբունքը կ'արտադրէր այս բորոտու-
թիւնը զոր խիստ կարգապահութիւն մը միայն կրնայ
բուժել։ Համբաւներ կան որոնցմէ կը խաբուի մարդ.
չգիտցուք միշտ թէ ինչո՞ւ զօրապետներէ ոմանք, մա-
նաւանդ մեծ զօրապետներ մեծ անուն առած են։ Թիւ-
րէն կը պաշտուէր իր զինուորներէն, վազն զի աւա-
րառութեան հրաման կուտար։ Ներուած չարութիւնը
բարութեան մը մասը կը կազմէ։ Թիւրէն այնքան բա-
րի էր որ թոյլ տուաւ հուրի և սուրի տալ Բալաթի-
նան։ Սպարապետին աւելի կամ նուազ խստութեանը
համեմատ բանակներուն ետեւէն զացող աւելի կամ
նուազ աւարառուներ կը տեսնուէին։ Հօշ և Մարսօ
զօրապետները ամենեւին յետնորդ չունէին։ յօժարա-
կամ կը հաւանինք հաստատելու թէ Ուելինկթըն քիչ
ունէր։

Սակայն յունիսի 18էն 19ի զիշերը մեռելները կո-
ղոպուտեցան։ Ուելինկթըն անողոքապէս վարուեցաւ.
հրաման տուաւ որ հրացանի բռնուի ով որ մեռել մը
կողոպտելու միջոցին բռնուի, բայց յափշտակութիւնը
յամառ է։ Աւարառուները պատերազմի դաշտին մէկ
կողմը մեռելները կը կողոպտէին, մինչդեռ միւս կողմը
գնդամահ կ'իյնային որոնք որ գողնալու միջոցին բռ-
նուած էին։

Լուսնին ճառագայթը տխուր կ'երևէր այս դաշ-
տին վրայ։

Կէս գիշերին մօտ Օհէնի խորունկ ճամբուն մօտ
մարդ մը կը թափառէր, կամ լաւ ևս է ըսել, կը սո-
ղար։ Երևոյթէն կը հասկցուէր թէ անշուշտ այն մարդե-
րէն մին էր ան որոնց ո՞վ և ի՞նչ ըլլալը բացատրեցինք
քիչ մը առաջ, այսինքն ոչ անգլիացին ոչ գաղղիացին,

ոչ գիւղացի և ոչ զինուոր, գիակեր ճիւղ քան թէ
մարդ, մեռելներուն հօտը առնելով եկած էր վաթերօն-
կողոպտելու համար, իր յաղթութիւնն էր գողութիւնը։

Պլուգա մը հագած էր որ քիչ մը կրկնոցի կը նը-
մանէր. անհանդարտ և յանդուգն էր, կ'երթար առաջ
քալելով և ետեւը նայելով։ Ո՞վ էր այս մարդը։ Հա-
ւանական է որ գիշերը աւելի կը ճանչնար զայն քան
թէ ցորեկը։ Տոպրակ չունէր, բայց անշուշտ կրկնոցին
տակը լայն զրպաններ կային։ Մերթ ընդ մերթ կանգ
կ'առնէր, շուրջը կը նայէր տեսնելու համար թէ արդ-
եօք զինքը գիտող մը կա՞ր, յանկարծ կը ծռէր, գետինը
կեցող լոկի և անշարժ բան մը կը խառնշտէր, յետոյ
կանգնելով խոյս կուտար։ Իր սպորդումով, դէքքով,
արագ և գաղտնի շարժումով կը նմանէր այն վերջա-
լուսական ճիւղներուն որոնք աւերակներու մէջ կ'ե-
րեւին ստէպ և զոր նորմանտական հին աւանգուսթիւն-
ները աչիօր կ'անուանեն։

Տեսակ մը գիշերային թռչուններ կան որոնք իրենց
երկայն ոտքերով ճահիճներու մէջ այս տեսակ ստիւե-
րական պատկերներ կը կազմեն։

Նայուածք մը եթէ ուշադրութեամբ քննելու ըլլար
գիշերուան ամէն մշուշը, պիտի կրնար նշմարել թէ
քիչ մը անդին Նիվէլի սալարկին վրայ Մօն-Սէն-Ժա-
նէն դէպի Պրէն-լ'Ալէօ տանող ճամբուն անկիւնին քովի
հիւղին ետեւը կանգ առած և կարծես պահուած էր
խոհափաճառի պզտիկ սալ մը, որու ուռիէ ծածկոցը
պրկուած էր և որու լծուած նօթի և վտիտ գրաստը
սանձին մէջէն եղիճ կուտէր. սալին մէջն ալ կնիկի
նմանող անձ մը կար որ արկղերու և ծրարներու վրայ
նստած էր։ Կարելի է թէ այս սալին և այն թափա-
ռողին մէջ յարաբերութիւն մը կար։

Գիշերուան մութը յստակ էր: Լուսինը ճերմակ կը մնայ առանց հոգ ընելու երկրիս կարմութիւնը: Երկրից անտարբերութեանց մին է այս: Մարգագետիններուն մէջ ծառերու ոստեր կային որոնք ուռմբէն կտրուած այլ ինկած չէին և որոնք կեղեւէն բռնուած ըլլալով գիշերուան հովէն մեղմիկ կը տատանէին: Շունչ մը գրեթէ շնչառութիւն մը կը շարժէր մաղառները: Խոտերը սարսուռ մը ունէին որ հոգիներու չուին կը նմանէր:

Հեռուէն անորոշապէս կը լծուէր անզլիական բանակին գիշերապահներուն և հրամանատարներուն երթեկեկութիւնը:

Տակաւին կ'այրէին Ուկոմօն և Հէ-Մէնթ, և մին արեւմուտքի միւսն ալ արեւելքի կողմէն երկու ահագին բոցեր կը կազմէին, որոնց հետ՝ ծայրերն երկու կարկեհան ունեցող և սուտակներէ բաղկացող քակուած մանեակի մը պէս կապուած էր անզլիական բանակատեղիին կրակներուն ժապաւէնի նման գիծը. այս գիծը հորիզոնին բլուրներուն վրայ կը տարածուէր անբաւ կիսաշրջանի մը ձեւով:

Յէնի ճամբուն աղէտքը պատմեցինք արդէն: Կը զարհուրէր մարդու սիրտը երբ այնքան քաջերուն ինչպէս մեռնելը միտքը կը բերէ:

Եթէ կայ զարհուրելի բան մը, եթէ կայ բան մը որ նաեւ երազի մէջ անհնարին թուի, այս է. Ապրիլ, արեւը տեսնել, առնական բոլոր զօրութիւնը անթերի ունենալ, քաջառողջ և ուրախ ըլլալ, արիաբար խնդալ, արշաւել դէպ ակնախաղ փառք մը որ առջեւ կ'երեւի, զգալ թէ կուրծքիդ ներքեւ թոք մը ունիս որ կը շնչէ, սիրտ մը ունիս որ կը բաղխէ, կամք մը ունիս որ կը տրամաբանէ, խօսիլ, մտածել, յուսալ սիրել, մայր մը ունենալ, կին մը ունենալ, զաւակներ

ունենալ, լոյսը վայելել, և յանկարծ աղաղակ մը հանել կարենալու միջոցին, վայրկեան մը չանցած անդունդ մը իջնել, իյնալ, գլորուիլ, ջախջախել, ջախջախուիլ, ցորենի հասկեր, ծաղիկներ, տերեւներ, ոստեր նշմարել, չկրնալ բռնի մը կռթնիլ, զգալ թէ տնոգուտ է թուրդ, զգալ նաեւ թէ ոսկրներդ երկվարի մը աքացումէն կը խորտակուին մութին, թէ ներսն մը աչքերդ դուրս կը ժայթքեցնէ, կատղութեամբ ձիւրու սմբակներուն երկաթները խածնել, խղղուիլ, գոռալ, գալարուիլ, հոն ամենուէն տակը գտնուիլ, և ինքնին ըսել. Քիչ մը առաջ կենդանի էի:

Հիմակ ամէնքն ալ կը լռէին հոն ուր հանչէր էին այն աղէտակեր անբաղդները: Խորունկ ճամբուն փոքր ձիւրով և մարդերով լի էր, որոնք անքակտելի կերպով զիջուած էին: Սոսկալի չաղաղում, ի՛նչ դարուվար չկար, գիւտները հեղեղատը գալտին մակերեւոյթին հետ հարթեր էին և մինչ ճամբուն եղրերը լեցւած էին լաւ չափուած գարիի կապիճի մը պէս. վերին մասին վրայ մեռելներու կոյտ մը, վարի մասին մէջ ալ արեւան վտակ մը, այսպէս էր ահա այն ճամբան 1815 յունիսի 18ին գիշերը: Արիւնը մինչեւ նիւվէլի սալարկին վրայ կը հոսէր և յորդութեամբ ճահիճ մը կը կազմէր ծառերու գէզին առջեւ որ ճամբան կը խափանէր, և որու տեղը տակաւին կը տեսնուի:

Ընթերցողները կը յիշեն անշուշտ թէ զրահակիրները ժընարքի սալարկին հակառակ կողմէն զլորուած էին ճամբուն մէջ: Դիակներուն խտութիւնը խոր ճամբուն խորութեան հետ կը համեմատուէր: Կէս գիշերին մօտ մեռելներուն խաւը կը նուազէր ուր որ ճամբան դաշտին հետ հաւասար կ'երեւար և ուստի անցած էր Տըլօրի բաժինը:

Գիշերային թափառականը որու վրայ հրաւիրեցինք

քիչ մը առաջ՝ ընթերցողին ուշադրութիւնը, դէպ յայն կողմը կ'երթար: Հետաքրքրութեամբ կը քննէր այս անագին գերեզմանը, կը նայէր, չգիտեմ ի՞նչ սոսկալի քննութեան մը կ'ենթարկէր մեռելները՝ արեան մէջ կոխելով կը քաշէր:

Յանկարծ կանգ առաւ:

Իր առջեւէն քանի մը քայլ անդին խոր ճամբուն այն մասէն, ուր մեռելներու կոյտը կը վերջանար, մարդերու և ձիերու այս դէզին տակէն կ'ելնէր բաց ձեռք մը, զոր լուսինը կը լուսաւորէր:

Այս ձեռքը մատը անցուցած բան մը ունէր որ կը փայլէր և որ ոսկի մատնի մըն էր:

Մարդը ծոցեցաւ, պահ մը կճկուած կեցաւ, և երբ կանգնեցաւ, ա՛յլ չկար ձեռքի մատնին:

Ճիշդն ըսենք, բոլորովին չկանգնեցաւ մարդը:

Խրաշտող շիկերէի դիրքով մը կեցաւ՝ կոնակը մեռելներուն տալով, հորիզոնը քննելով, ծունկի վրայ դալով, մարմնայն բոլոր առջեւովը՝ գետինը կոթնող երկու թմամատներուն վրայ յենելով, գլուխն ալ խոր ճամբուն եզրին վրայէն չորս դին դիտելով:

Կան այնպիսի գործողութիւններ որոնց յարմար կուգան ձիու չորս ոտքերը:

Յետոյ՝ ընկելքն որոշելով՝ կանգնեցաւ:

Նոյն պահուն ցնցում մը եկաւ վրան: Զգաց թէ ետեւէն բռնող մը կար զինքը:

Ետեւը դարձաւ, տեսաւ որ բռնողը բաց ձեռքն էր, որ անոր կրկնողին ծայրէն բռնելով գոցուած էր:

Մարդը սկսաւ խնդալ, մինչդեռ բարի մարդ մը կրնար վախճալ:

— Մեռնողն է եղբր, ըսաւ: Ճիւղ մը աւելի հաճելի է ինձ քան թէ զինուոր մը:

Սակայն ձեռքը տկարանալով կրկնողին ծայրը թողուց: Գերեզմանին մէջ չուտ կ'սպառի ոլոր:

— Կենդանի՞ է, ի՞նչ է այս մեռելը, կրկնեց թափառողը, նայինք անգամ մը:

Նորէն ծոցեցաւ, դեզը պեղեց, մեկդի բրաւ ինչ որ արգել էր ձեռքը բռնեց, թեւն ալ բռնեց, զլուխը արգելէն ազատեց, մարմինը քաշեց, և քանի մը վայրկեանէ ետք անկենդան, կամ գէթ նուազած մարդ մը կը քաշէր կը տանէր խոր ճամբուն դէպ ի մութ խորշը: Զրահակիր մը, սպայ մը, մանաւանդ թէ աստիճանաւոր սպայ մըն էր ան, ոսկիէ մեծ ուսադիր մը դուրս կ'ելնէր զրահին տակէն, այս սպան ա՛յլ սաղաւարտ չունէր: Թուրի սոսկալի հարուած մը կեղեքած էր անոր դէմքը որ բոլորովին շաղաղուած էր արիւնով: Սակայն կ'երեւար թէ իր անդամներուն և ոչ մէկը խորտակուած էր, և բարեբաղդաբար դիպուածը անանկ բերած էր որ մեռելները, եթէ հնարին է այսպէս բսել, անոր վերեւը կերպով մը նեցուկ կազմելով թոյլ շէին տուեր որ ջախջախուի ան: Աչքերը գոց էին:

Զրահին վրայ լեծիօն s'olkehoy պատուանշանին արծաթեայ խաչը ունէր:

Թափառողը քաշեց առաւ այս խաչն որ իր կրկնողին տակ ունեցած անդունդներուն մէկուն մէջ աներեւոյթ եղաւ:

Յետոյ սպային գրպանը խառնեց, ժամացոյց մը գտաւ և առաւ: Յետոյ ժիլէն խառնեց, քսակ մը գտաւ, զայն ևս գրպանեց:

Մինչդեռ մեռնողին այո տեսակ օգնութիւններ ընելու վրայ էր. սպան աչքերը բացաւ:

— Շնորհակալ եմ ըսաւ մեղմովին:

Զինքը չօշափող մարդուն շարժումներուն դաժա-

նութիւնը, գիշերուան զովութիւնը, ազատօրէն շնչած
օդը, թմրութենէ սթափեր էին սպան:

Թափառողը պատասխան չտուաւ: Գլուխը վեր-
ցուց: Դաշտին մէջ ոտքերու դիտում մը կը լսուէր.
հաւանօրէն գիշերապահներու գունդ մը կը մօտենար:
Սպան, որու ձայնին մէջ աակաւին հոգեվարք
կար մրմռաց:

— Ո՞վ շահեցաւ պատերազմը:

— Անգլիացիք, պատասխանեց թափառողը:

Սպան կրկնեց:

— Խառնէ գրգաններս. քսակ մը և ժամացոյց
մը ունիմ, ա՛ռ:

Թափառականը խնդիրը կատարեալ ձեւացուց և
ըսաւ.

— Բան մը չկայ:

— Կը գաւիմ որ կողոպտուեր եմ, կրկնեց սպան:
Ազէկ կ'ըլլար եթէ դու առած բլլայիր զանոնք:

Գիշերապահներու ոտքերուն դիտումը հետզհետէ
կ'աւելնար:

— Ահա մարդ կուգայ, ըսաւ թափառողը փախչիլ
ուզող մարդու մը պէս շարժում ընելով:

— Կեանքս ազատեցիր: Ո՞վ ես դու:

Թափառողը շուտ և կամաց մը պատասխանեց.

— Ես ալ քեզի պէս զաղդիական բանակին մէջ
էի: Պէտք է որ երթամ ա՛լ: Եթէ ձեռք անցնիմ, հրա-
ցանի պիտի բռնուիմ: Ազատեցի քեզի, հիմայ ա՛լ գըլ-
խուդ ճարը նայէ:

— Ինչ է աստիճանդ:

— Յիսնապետ:

— Ահուհի թի՛նչ է:

— Թէնարտիէ:

— Չպիտի մոռնամ այդ անունը, ըսաւ ան: Դու
ալ իմ անունս սորվէ՛, որ է Բօնմէրսի:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԻՐՔ

ՕՐԻՕՆ ՆԱԻԸ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

24601 ԹԻԻԸ 9430 ԹԻԻ Կ'ԸԼԼԱՅ

Ժան Վալժան բռնուած էր:

Ընթերցողները անշուշտ չնորհակալ պիտի ըլլան
մեզ, եթէ արագապէս պատմելու ըլլանք քանի մը ցա-
ւալի պարագաներ: Մ...ի մէջ տեղի ունեցող զարմա-
նալի գէպքերէն քանի մը ամիս ետք այն ժամանակ-
ւան լրագիրներուն մէջ հրատարակուած յօդուածներուն
երկու հատուածը հոս նշանակելը բաւ կը համարինք:
Այս յօդուածները քիչ մը համառօտաբար գրուած

են։ Ամէն մարդ գիտէ որ այն ժամանակները տակա-
ւին Դատարաններու Օրագիրներ չկային։

Առաջին հատուածը Տրաքո Պրան Օրագրէն կ'առ-
նենք։ Թուականն է 25 յուլիս, 1823։

«Բա-տի-Քալէի շրջաններուն մին նուազ սովորա-
կան դէպքի մը տեսարանը եղաւ մօտերս։ Նահանգին
մէջ օտարական մը, որ Պ. Մատրէն կ'անուանուի,
նոր միջոցներու շնորհիւ քանի մը տարիէ ի վեր վերա-
հաստատած էր տեղական հին արհեստ մը, որ է ու-
լունքի և սեւ ապակեղէններու շինութիւն։ Այս տը-
հաստին շնորհիւ հարստացած և փութանք ընելու, նաև
շրջանին բնակիչներուն հարստութեան պատճառ եղած
էր։ Իբր վարձատրութիւն իր ծառայութեանց քաղաքա-
պետ եղած էր Պ. Մատրէն։ Ոստիկանութիւնը իմա-
ցաւ որ Պ. Մատրէն ոչ այլ ինչ էր բայց եթէ աքսու-
րէն փախած վաղեմի եղեոնագործ մը, որ 1796ին դա-
տապարտուած է և կ'անուանուի Ժան Վալթան։ Ժան
Վալթան նորէն թիարանր նետուեցաւ։ Կ'երևայ թէ
բռնուելէն առաջ յաջողքեր է կէս միլիոն Ֆրանքի մօտ
գումար մը առնելու Պ. Լաֆիթէն որու քով շահու
դրած էր զայն։ սակայն կ'ըսուի թէ այս գումարը իր
առուտութեամբ շահեր է խիստ օրինաւորապէս։ Կարելի
չեղաւ իմանալ թէ Ժան Վալթան երկրորդ անգամ
թուլօնի թիարանը մտնելէն առաջ ո՞ր պահած էր վե-
րոյիշեալ գումարը։

«Ժուրնալ տը Բարի» օրագրէն կ'առնենք երկրորդ
յօդուածը, որ աւելի մանրամասնաբար գրուած է, և
որու թուականը սիեւնոյնն է։

«Ժան Վալթան անուն ազատագիր վաղեմի թիա-
պարտ մը մօտերս Վարի եղեոնական ատենին առջեւ
ելաւ դատուելու համար այնպիսի պարագաներու մէջ
որոնք ուշադրութեան արժանի են։ Այս չարագործը

կրցած էր ոստիկանութիւնը խաբել. անունը փոխած և
յաջողած էր մեր հիւսիսային պղտիկ քաղաքներէն մէ-
կուն քաղաքապետը ըլլալու։ Այս քաղաքին մէջ ըն-
դարձակ վաճառականութիւն մը հաստատած էր։ Վեր-
ջապէս դիմակը վար առնուեցաւ և բռնուեցաւ ան,
տէրութեան փաստաբանին անխնջ փութածանութեան
շնորհիւ։ Հարձ մը ունէր որ բոզ մըն էր և որ անոր
ձերբակալութեան միջոցին սաստիկ տագնապով մը մե-
ռաւ։ Այս թշուառականը որ հերքելեան ոյժ մը ունի
յաջողած էր փախչելու. բայց փախչելէն երեք կամ
չորս օր ետք ոստիկանութիւնը նոյնիսկ Բարիդի մէջ
բռնեց զայն երբ կը մտնէր այն պղտիկ կառքերէն մէ-
կուն մէջ, որոնք մայրաքաղաքէն Մօնֆէրմէյի (Սէն-Է-
Ուազ) գիւղը կ'երթեւեկեն, Կ'ըսուի թէ երեք կամ
չորս օր ազատ մնացած միջոցին մեծ գումար մը առած
էր մեր երեւելի սեղանաւորներուն մէկէն որու քով
շահու դրած էր զայն։ Այս գումարը վեց կամ եօթ
հարիւր հազար Ֆրանքի չափ է։ Ամբաստանութեան
տեղեկագրին եթէ հաւատալու ըլլանք այս գումարը
միայն իրեն ծանօթ տեղ մը պահեր է, և տակաւին
կարելի չեղաւ գտնել և գրաւել զայն։ Ինչ և է, Ժան
Վալթան անուն մարդը Վար գաւառին եղեոնական ատ-
ենին առջեւ ելաւ մօտերս ամբաստանուելով թէ ութ
տարի առաջ զինու զօրութեամբ մեծ ճամբուն վրայ
դրամ գողցած է այն պարկեշտ մանկանց մէկէն, որոնք
ինչպէս կ'ըսէ Յէրնէյի նահապետ անմահ տողերով։

«Ամեն օտի Սափուայէն հոս կուգան,
«Եւ որոնց ձեռքը քեքեւակի կը մաքե
«Մրով խցուն ամեն երկայն ջրմուղներ։

Այս աւագակը չուզեց ինքզինքը արդարացնել։ Տէ-
րութեան փաստաբանին յաջողակութեան և պերճախօ-

սութեան չնորհիւ հաստատուեցաւ թէ ժան Վալթան ուրիշներու հետ միատեղ բրած է գողութիւնը, և թէ Հարաւի կողմերը աւաղակներու խումբի մը մէջն էր ան: Հետեւաբար ժան Վալթան յանցաւոր դատուելով մահուան դատապարտուեցաւ: Այս եղեւնագործը մերժած էր վճռաջինջ ատեանին դիմել: Թագաւորը իր անսպառելի զթասիրութեամբ հաճեցաւ մշտնջենական բռնի ուխտաւթեան պատիժին փոխելու մահուան պատիժը: Ժան Վալթան անմիջապէս գէպի Թուլօնի թիարանն ուղղուեցաւ:

Ինչպէս գիտենք, ժան Վալթան Մ...ի մէջ կրօնասիրակոյն սովորութիւններ ունէր: Քանի մը օրագիրներ, որոնց մին է Գօնսթիթիւսիօնէյը, ըսին թէ ժան Վալթանի պատիժին մեղմուիլը կղերական կուսակցութեան յաղթանակ մըն էր:

Ժան Վալթան թիարանին մէջ թիւը փոխեց, և ըսուեցաւ 9430:

Այլ նորէն խօսքը չընելու համար հոս հարկ կը համարենք ըսել թէ Մ... քաղաքին բարեբաստութիւնը Պ. Մատրլէնի հետ աներեւոյթ եղաւ. կատարուեցաւ ինչ որ ան նախատեսած էր այն գիշերը զոր տենդով և վարանումով անցուցած էր. ինքը պակսելով քաղքին հոգին ալ պակսեցաւ: Իր անկումէն ետք Մ...ի մէջ տեղի ունեցաւ տապալուող մեծ կեանքերու այն ինքնասիրական բաժանումը, բարեյաջող իրերու այն աղէտաւոր յօշոտումը որ ամէն օր անյայտարար կը կատարուի մարդկային ընկերութեան մէջ, և զոր պատմութիւնը անգամ մը միայն նշմարեց. վասնզի Աղեքսանդրի մահէն ետք կատարուեցաւ. տեղակալները թագաւոր եղան, երկրորդական վարպետները գործաբանատէր եղան, Նախանձոտ հակառակորդութիւնները ծագեցան: Պարօն Մատրլէնի ընդարձակ գործանոցները

գոցուեցան: Ոմանք քաղաքէն հեռացան, ոմանք ալ արհեստը թողուցին: Այնուհետեւ արհեստը մասնաւոր գործանոցներու մէջ գործուեցաւ փոխանակ ընդհանուր գործարանի մը մէջ գործուելու. ամէն մարդ չահու քան թէ բարութեան համար աշխատեցաւ: Այլ կեդրոն չկար ամենուրեք մրցում մը. սոսկալի հակառակութիւն մը տիրեց: Պ. Մատրլէն ամենուն վրայ կ'իշխէր և ամէն բան կը տնօրինէր: Իր անկումէն ետք ամէն ոք իր կամքին հետեւեցաւ. բարեկարգութեան ոգին տեղ կուրծի ոգին, եղբայրասիրութեան տեղ դաժանութիւնը և հիմնադրին ամենուն նկատմամբ ունեցած բարեսիրութեան տեղ փոխադարձ ռիակալութեան ոգին տիրեց: Պ. Մատրլէնի կապած թելերը խառնուեցան և կտրուեցան. գործելու միջոցներուն մէջ խարդախութիւն մտաւ, արտադրուած ապրանքը վարնոց ապրանք եղաւ, վստահութիւնը վերցաւ. գնորդները նուազեցան. յանձնարարութիւնները նոյնպէս նուազեցան. վարձքը իջաւ, գործանոցները անգործ մնացին, սնանկութիւնը վրայ հասաւ: Այլ աղքատներուն համար բան մը չմնաց. ամէն բան անհետացաւ:

Տէրութիւնն անգամ նշմարեց թէ տեղ մը անձ մը ճգմուած էր: Դեռ չօրս տարի անցած չէր եղեւնական ատեանին տուած վճիռէն ի վեր որ Պ. Մատրլէնի և ժան Վալթանի նոյնութիւնը կը հաստատէր յօգուտ թիարանին, և ահա Մ...ի չրջանին տրոց հաւաքման ծախքը կրկնապատկած էր, և Պ. Վիլէյ 1827ին փետր. ամիսին մէջ խորհրդարանին բեմին վրայ դիտել կուտար իրողութիւնը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ .

ՈՒՐ ՊԵՏԻ ԿՈՐԴԱՅՈՒՆ ԵՐԿՈՒ ՈՏԱՆՈՒՈՐ ՈՐՈՒ ՀԵՂԻՆԱԿԸ ԳՈՒՅԷ ՍՈՏԱՆԱՆ Է

Աւելի հեռու երթալէ առաջ պատշաճ կը համարինք քանի մը պարագաներովը պատմել զարմանալի եղելութիւն մը որ նոյն միջոցներուն Մօնֆէրմէյլի մէջ տեղի ունեցաւ, և որ զուցէ քիչ մը կը համագրպի տէրութեան փառաբանին քանի մը կարծիքներուն:

Մօնֆէրմէյլի գիւղին մէջ խիստ հին աւելորդապաշտութիւն մը կայ, որ խիստ հետաքրքրական եւ խիստ հազուագիւտ կը սեպուի, վասն զի Բարիզի մօտերը ժողովրդային աւելորդապաշտութեան մը էութիւնը Սիպերիայի մէջ հալուէի մը էութեան կը նմանի: Մենք այն աշներու կարգէն ենք որոնք կը յարգեն ինչ որ հազուագիւտ տունկի մը վիճակն ունի: Մօնֆէրմէյլի աւելորդապաշտութիւնը հետեւեալն է. կը հաւատացուի թէ սատանան անյիշելի ժամանակէ ի վեր անտառը ընտրած է՝ իր գանձը անոր մէջ պահելու համար: Միամիտ կիները կը հաստատեն թէ կրք գիշերը կը մօտենայ, շատ անգամ կարելի է անտառին մէկուսի կողմերը սեւ մարդու մը հանդիպիլ, որ սայլագործի կամ փայտահարի մը կերպարանքը ունի. ոտքը սանդալներ անցուցած, բանթալօն մը և կտաւէ թիկնոց մը հագած է, և որ դիւրաւ կը ճանչցուի, վասն զի

զլխուն վրայ փոխանակ գդակ կամ փեղոյր մը ունենալու երկու ահագին եղջիւրներ ունի: Այս եղջիւրներուն պատճառաւ իրօք պէտք է որ դիւրութեամբ ճանչցուի ան: Այս մարդուն սովորական գրադումն է ծակ մը փորել գետինը: Այս հանդիպումէն երեք կերպով օգուտ կը քաղուի: Առաջին կերպն է մարդուն մօտենալ և հետը խօսիլ: Այն ատեն մօտեցողը կը դիտէ թէ մարդը պարզապէս գիւղացի մըն է, թէ սեւ երեւալուն պատճառն է երեկոյեան մութը. թէ ամենափոքր ծակ մը անգամ չի փորել, այլ իր կովերուն համար խոտ կը կտրէ, և թէ այն բանը՝ որ եղջիւր կտրածուած էր՝ աղբոցի երեք ժանի մըն է զոր կոնակը կը կրէ և որու ժանիներն երեկոյեան տեսիլով կարծես թէ գլուխէն ելած են: Ո՛վ որ այսպէս կը հանդիպի և յետոյ տուն կը դառնայ, նոյն չարթու մէջ կը մեռնի: Երկրորդ կերպն է դիտել զայն, սպասել մինչեւ որ ծակը փորէ, նօթէն գոցէ և մեկնի. յետոյ շուտ մը գէպի փոսը վազել, բանալ և առնել մէջէն այն «գանձը» զոր անյուշտ սեւ մարդը պահեց հոն: Այս կերպին հետեւութիւնն է նոյն ամիսին մէջ մեռնիլ: Երրորդ կերպն է ամենեւին չխօսիլ սեւ մարդուն հետ, ամենեւին չնայիլ անոր և մեծ շտապաւ փախչիլ: Այս կերպին հետեւութիւնն ալ նոյն տարին մեռնիլ է:

Այս երեք կերպերուն ամէն մէկը իր անպատեհութիւնը ունենալուն համար, ընդհանրապէս երկրորդ կերպը ընդունուած է որ գէթ քանի մը առաւելութիւններ կ'ընծայէ, առաւելութիւններ որոնց մին է գանձ մը վայելել գէթ ամիս մը: Արդ կը հաստատուի թէ յանդուգն մարդիկ, որոնք բազմի ամէն հաւանականութիւններէ կը գրգուռին, շատ անգամ սեւ մարդուն փորած ծակերը բացել և սատանային գանձը գողնալ ուզել են: Կ'երեւի թէ գործողութեան ար-

դիւնքը միջակ է: Միջակ է կ'ըսենք՝ գէթ եթէ պէտք է հաւատալ աւանդութեան և մասնաւորապէս բարրաբոս լատիններէնով մը շինուած երկտող ոտանաւորի մը զօր այս նիւթին վրայ գրած է թրիֆօն անունով և փոքր ինչ կախարդ նորմանտացի յոռի վանական մը: Այս թրիֆօնը Բուանի քով Պօչէվիլի Սէն-ժօրժի մէնաստանին մէջ թաղուած է. իր գերեզմանին վրայ գորտեր կը ծննան:

Արդ այն տեսակ յանդուգն մարդիկ անագին ջանադրութիւններ կ'ընեն, ըստ որում այս տեսակ փոսերը ողորաբար շատ խորունկ կ'ըլլան, և կը քրտնին, կը փնտռեն, բոլոր գիշերը կ'աշխատին, իրենց շապիկը կը թռչեն, ճրագը կը վառեն, բրիչը կ'ապականեն, և երբ վերջապէս փոսին յատակը կը գտնեն, երբ «գանձը» կը բռնեն, ի՞նչ կը գտնեն. ի՞նչ է սաստանային գանձը, տաս փարսնոց մը, երբեմն թալեր մը, քար մը, կոխար մը, արիւնաթաթաւ դիակ մը, երբեմն թղթակալի մը մէջ դրուած թերթի պէս չորս անգամ ծալուած ձիւղ մը, երբեմն ալ ոչինչ: Անխորհուրդ հետաքրքիրները գէթ թրիֆօնի տողերը կարդալով կ'իմանան թէ անա ասոնք են փոսին մէջ գտնուածները:

Կ'երեւի թէ հիսակուան ժամանակներս այն փոսերուն մէջ երբեմն վառօթի տանձաձեւ աման մը ևւ գնտակներ, երբեմն խաղի թուղթերու իւղոտ և կարմրած արցակ մը կը գտնուի. անշուշտ սաստանաները գործածեր են այս թուղթերը: Թրիֆօն ամենեւին չնշանակեր այս երկու գիւտերը, վասնզի թրիֆօն ժ. Բ. դարու մէջ կ'ապրէր, և ամենեւին չկարծուիր թէ սաստանան Բօթէ Պագօնէն առաջ վառօղը և Շարլը Զ. էն առաջ խաղի թուղթը հնարելու խելքը ունեցած ըլլայ:

Սակայն եթէ այս թուղթերով խաղալու ըլլաս, ապահով գիտես թէ բոլոր ունեցածդ կը կորսնցնես. իսկ

տանձաձեւ վառօղաւորին մէջի վառօղին յատկութիւնն է անորձանակդ դէպ երեսդ պայթեցնել:

Կառավարութեան փաստարանը կարծեր էր թէ ժ. ան վալթան անուն ազատագիր եղեռնագործը փախչելով երեք չորս օր ազատ մնացած ժամանակը՝ Մօնֆէրմէյլի բոլորտիքը թափառած է. ապա կառավարութեան փաստարանին այս կարծիքը յայտնուելէն խիստ քիչ ժամանակ ետք ոմանք դիտեցին նոյն գիւղին մէջ թէ Պուլաթրիւէլ անունով հողակիր ծեր ուղեգործ մը անտառին մէջ ծածուկ բաներ կ'ընէր: Գիւղին մէջ կը կարծուէր թէ Պուլաթրիւէլ ժամանակաւ թիարանր նետուած է. հետեւաբար ստիկանութեան կողմէն քանի մը զգուշական սիջոցներ առնուած էին անոր դէմ, և որովհետեւ տեղ մը գործ չէր գտած որ աշխատէր, վարչութիւնը Կաննիէն դէպի Լանեի տանող դարտուղի ճամբուն վրայ իբր հողակիր կը ծառայեցնէր զայն՝ պզտիկ վարձով մը: Տեղացիք ծուռ աչքով կը նայէին այս Պուլաթրիւէլին: Շատ յարգանօք և շատ խոնարհութեամբ կը վարուէր ամենուն հետ, ամէն մարդու տոջեւ պատրաստ էր զլիարկը հանելու, ոստիկանութեան զննութիւններուն տոջեւ կը դողար և կը ժպտէր. հաւանաբար աւագակներու խումբերու հետ յարաբերութիւն ունի, կ'ըսուէր: Կասկած կար թէ գիւղերուան մօտ ծառախիտ անտառներու անկիւնը դաշտնը մտնող մըն էր ան: Իր գիտցածն էր գինեմով մը ըլլալը:

Տեղացիք կը կարծէին նշմարած ըլլալ հետեւեալը: Ժամանակէ մը իվեր Պուլաթրիւէլ ճամբան յատակելու և հսկելոո աշխատութենէն կանուխկէկ կը դադարէր և բրիչովը դէպ անտառը կ'երթար: Երեկոյեան միջոցին անտառին ամենէն ամայի կողմերը, ամենէն վայրենա-

կան մացառներուն մէջ կ'երեւէր, երբեմն բան մը փնտռելու կերպարանք ունէր, երբեմն ալ փոռեր կը պեղէր: Միամիտ կիները երբ անկէ կ'անցնէին, կը կարծէին թէ Պելգեպոլթն է, յետոյ կը տեսնէին որ Պուլաթրիւէլն է ան, բայց դարձեալ վախնալէ չէին դադարեր: Կ'երեւէր թէ Պուլաթրիւէլ չէր ախորժեք այս հանդիպումներէն: Յայտնի էր թէ կ'ուզէր պահուիլ և թէ գաղտնի բան մը կ'ընէր հոն:

Գիւղին մէջ կ'ըսուէր. — Յայտնի է թէ սատանան երեւցած պիտի ըլլայ: Պուլաթրիւէլ տեսած է զայն, և կը փնտռէ: Այլ սակայն անհեթեթ բան մըն է Ղիւսիֆէրի թագուն գանձը գրպանելու աշխատիլը: — Վօլթերականներն ալ կ'ըսէին. — Ո՛վ որմէ պիտի խաբւի, արդեօք Պուլաթրիւէլ սատալէն թէ սատանան Պուլաթրիւէլն պիտի խաբուի: — Պառանքերը շատ խաչ կը հանէին: Սակայն Պուլաթրիւէլ աշտառը յաճախելէ դադրեցաւ, և նորէն սկսաւ կանոնաւորապէս գրադիլ իր գործով որ էր ճամբան յատակել և հսկել: Ա՛յ ուրիշ նիւթերու վրայ խօսուիլ սկսաւ:

Սակայն քանի մը անձինք հետաքրքիր մնացած էին, մտածելով թէ այս գործին մէջ թերեւս կար՝ ոչ թէ աւանդութեան առասպելական գանձերը այլ սատանային պանքայի դրամատիմաներէն աւելի իրական և աւելի շօշափելի յանկարծացեալ շահ մը, և թէ ուղեգործը կիսով չափ գաղտնիքը իմացած էր: Ամենէն աւելի խռովարարներն էին դպրոցի վարժապետն և խոհավաճառ Թէնարտիէն. սա ամէն մարդու բարեկամն էր և նուազատու թիւն չէր համարեր Պուլաթրիւէլի հետ րահակամութիւն հաստատելը:

— Ժամանակաւ թիարանը նետուած է ան, կ'ըսէր Թէնարտիէն: Ոչ ոք գիտէ թէ ո՛վ է ան և ո՛վ պիտի ըլլայ:

Իրիկուն մը դպրոցի վարժապետը կը հաստատէր թէ Պուլաթրիւէլ եթէ անցեալին մէջ այսպիսի բան մը ըրած ըլլար, անշուշտ կառավարութիւնը պիտի ուզէր քննել և հասկնալ թէ ան ի՞նչ կ'ընէր անտառին մէջ. թէ Պուլաթրիւէլ պիտի հարկադրուէր խօսելու, թէ ի պահանջել հարկի տանջանք կը տրուէր անոր, և թէ օրինակի համար՝ ջուրի տանջանքին չպիտի դիմադրէր: Գինիով տանջանք զայն, ըսաւ Թէնարտիէն:

Իրենց բոլոր զօրութեամբը աշխատեցան և ծերունի ուղեգործին գինի խմցուցին: Պուլաթրիւէլ խիստ շատ խմեց և քիչ խօսեցաւ: Զարմանալի վարպետութեամբ և դատաւորական համեմատութիւն մը պահելով համաձայնեց որկորուտի մը ծարաւը դատաւորի մը խոհեմութեան հետ: Սակայն Թէնարտիէն և դպրոցին վարժապետը ա՛լ աւելի խմցնելով և անոր բերնէն փախած քանի մը մութ խօսքերը քով քովի բերելով և լաւ մը կշռելով հետեւեալ տեղեկութիւնը առած ըլլալ կարծեցին:

Առաւօտ մը Պուլաթրիւէլ արեւին ելնելու պահուն երբ իր գործովը զբաղելու կ'երթար, դարմացեր է՝ անտառին մէկ խորշը մացառի մը տակ բահ մ': և բրիչ մը տեսնելով, որոնք կարծես թէ պահուած էին: Սակայն կարծելով թէ դուցէ ջրկիր Սիքսֆուր եղբայրին բահն ու բրիչն են անոնք, ա՛լ ուրիշ անգամ չէ մտածեր անոնց նկատմամբ: Բայց նոյն օրը իրիկունը՝ հաստարմատ ծառի ժը ետեւ պահուելով՝ առանց տեսնուելու՝ տեսիլ է մարդ մը որ ճամբէն դէպի անտառին ամենէն խիտ կողմը ուղղուեր է. թէ «մարդը տեղացի չէր, և թէ Պուլաթրիւէլ շատ աղէկ կը ճանչնայ զայն»: Թէնարտիէն այս սողերէն հետեւցուց թէ քիւրաւի ընկերակից մըն է մարդը: Պուլաթրիւէլ յամառութեամբ չէր ուզած մարդուն անունը տալ: Այս մարդը ծրար մը

մեծ տուգիր կամ արկղիկի մը պէս քառակուսի բան մը ունէր որ Պուլաթրիւէլին զարմանք պատճառներ է։ Սակայն եօթը կամ ութը վայրկեանէ ետք մտածներ է «մարդուն» ետեւէն երթալ։ Բայց շատ ուշ էր. մարդը արդէն անտառին թաւուտներուն մէջն էր, գիշեր եղած էր, և Պուլաթրիւէլ չէր կրցեր ետեւէն հասնիլ։ Այն ատեն որոշեր է անտառին սահմանը դիտել։ Լուսինը չորսդին կը լուսաւորէր։ Երկու կամ երեք ժամէն ետք Պուլաթրիւէլ անտառէն մարդուն դուրս ելնելը տեսեր է. բայց մարդը հիմա չէ թէ արկղը այլ միայն բան մը և բրիչ մը ունէր հետը։ Պուլաթրիւէլ թոյլ տուեր է որ անցնի երթայ մարդը, և չէ ուզեր մօտենալ անոր, վասնզի ըսած էր իւրովի թէ իրմէ երկցա աւելի ուժեղ էլ, ան և թէ հաւանօրէն մարդը պիտի ջախջախէր զինքը, ճանչնալով Պուլաթրիւէլը և անկէ ճանչցողիւր տեսնելով։ Սրտառուչ նշան համակրութեան երկու հին ընկերներու որոնք զիրար կը գտնեն վերստին։ Բայց բանն ու բրիչը լուսաւոր գաղափար մը տուած են Պուլաթրիւէլին. վաղելով առաւօտեան մացառին քով գացեր էր, սակայն ոչ թի և ոչ բրիչ գտած էր հոն։ Ասկէ հետեւցուցած էր թէ մարդը անտառը մտնելով փոս մը բացած էր բրիչով, արկղը մէջը պահած էր, և բահովը վերստին գտած էր փոսը։ Երկր, արկղը խիստ պզտիկ ըլլալով չէր կրնար դիտել մը պարունակել, քսել է թէ ստակ կար մէջը։ Ասոր վրայ սկսեր է խուզարկութիւններ ընել։ Պուլաթրիւէլ բոլոր անտառը պտըտած, փնտռած, ուշադրութեամբ քննած և փորած էր ուր որ կարծեր էր թէ հողը նոր փորուած և գոցուած է, այլ ի գուր։

Բան մը չէր գտած։ Այլ ոչ ոք Մօնֆէրմէյլի մէջ մտածեց այս բանին վրայ։ Միայն քանի մը շատախօս կնիկներ ըսին. աղէկ գիտնաք որ կանեխիլ ուղեգործը ոչինչ բանի համար ըրած չէ այն խուզարկութիւնները, ապահովապէս գիտէ թէ սատանան եկած է։

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

ՈՏՆՕՂԱԿԻ ՇՂԹԱՆ ԱՅՍՊԷՍ ԿՈՒՆԻ ՄԸ ՀԱՐՈՒԱԾՈՎ ԽՈՐՏԱԿՈՒԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ԱՆՇՈՒՇՏ ՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԿՐԱԾ ԷՐ ԱՐԴԷՆ

Նոյն տարւոյն, այսինքն 1823 Հոկտեմբերին վերջերը «Օրիօն» (Հայկ) անուն նաւը փոթորկի մը հանդիպելով՝ Թուլօնի նաւահանգիստը մտաւ քանի մը նորագութիւններ ընդունելու համար։ Այս նաւը որ այն ատեն Միջերկրական ծովու նաւատորմը բաղկացնող նաւերէն մին էր, ետքէն Պրէսթի մէջ իբր նաւային զրպրոց գործածուեցաւ։

Ծովէն վնասուած ըլլալուն համար թէեւ բոլորովին հաշմոտ էր այս նաւը, բայց և այնպէս երբ նաւահանգիստը մտաւ, Թուլօնի բնակիչներուն ուշադրութիւնը գրաւեց։

Զգիտեմ ինչ դրօշակ կրելուն համար տասնըմէկ թնդանօթ արծակուելով կանոնական բարեւ տրուեցաւ անոր. նաւն ալ հետզհետէ տասնըմէկ թնդանօթ արծակելով փոխադարձ բարեւ տուաւ, որով ընդամէնը քսաներկու անգամ թնդանօթ նետուեցաւ։ Հաջիւ եղած է թէ քաղաքակրթեայ աշխարհը բոլոր երկրիս վրայ ամէն քսանըջորս ժամուան մէջ լոկ վառօդով 150 հազար թնդանօթ կ'արձակէ, որոտալիւր բարեւներու, թագաւորական և զինուորական քաղաքավարութեանց

քաղաքավարական աղմուկներու փոխանակութեանց, պաշտօնական սովորութեան նշաններու, նաւահանգիստներու և բերդերու ձեւակերպութեանց, ամէն բերդերու և ամէն պատերազմական նաւերու կողմէն ամէն օր արեւին ելնելը և բարեւելու, նաւահանգիստները բանալու և գոցելու, և ուրիշ շատ մը բաներու համար: Թնդանօթին ամէն մէկ արձակումը վեց ֆրանք հաշուելով օրը կ'ընէ ինը հարիւր հազար ֆրանք, տարին կ'ընէ երեք հարիւր միլիոն ֆր., որ մուխին պէս կ'անհնտանայ: Ասիկա պզտիկ կէտի մը հաշիւն է: Բայց մինչդեռ այս գումարը պարապ տեղը օդին մէջ կը ցնդի անդին աղքատները անօթի կը մեռնին:

Վերահաստատութիւնը «Սպանիոյ պատերազմին միջոցը» անուանած էր 1823ի տարին:

Այս պատերազմը դէպքի մը մէջ շատ դէպքեր և շատ տարօրինակ իրեր կը պարունակէր: Պուրպօնի գերդաստանին համար ընտանեկան ծանրակշիռ խնդիր մը յուզուեցաւ. Ֆրանսայի ճիւղը Մատրիտի ճիւղին ձեռնաուռութիւն և պաշտպանութիւն ըրաւ, այսինքն անդրանկութեան պարտք կատարեց. Ֆրանսա վերստին ազգային աւանդութեանց դիմեց առ երեւոյթս՝ առանց դադրելու հիւսիսային զահլիճներու գերի ըլլալէ և հրպատակելէ. ազատական թերթերէ «Խիւցազն Անճիւ-ժարի» մականունը առնող Անկուլէմի դուքսը յաղթական գիրքով մը, որուն փոքր ինչ կը հակառակէր իր հանդարտ կերպարանքը, հաւատաքնութեան հին և խիստ իրական ահաւորութիւնը ճնշեց որ ազատականներու քիմերական ահաւորութեան հետ կը կռուէր, Անվարտիները ճիւղամիզեղ անունով նորէն երեւան ելան ունեւոր այրի կիները ահաբեկելով միապետականութիւնը խռչնդոտ կանգնեց յառաջդիմութեան առջև որ անխնայութիւն կ'անուանուէր. 89ի տեսիլները

հիմնովին ընդհատուեցան. Եւրոպան սպառնալով «կեցի՛ր» ըսաւ գազդիական տեսիլին որ աշխարհիս չօրս կողմը կը շրջէր. Ֆրանսայի արքայազուն սպարապետին հետ Պարիսեանի իշխանը որ ետքէն Շարլ Այպէր — նուէնով Սարաէնիայի թագաւոր եղաւ՝ ժողովուրդներուն դէմ թագաւորներուն հանած այս խաչակրութեան կամաւոր զինուոր գրուեցաւ՝ կրճատիէի կարմիր ասուէ ուսադիրներ կրելով. կայսրութեան ժամանակի զինուորները նորէն պատերազմի գացին, այլ ութ տարիէն ետք, և ա՛յ ծերացած ու տրտում էին և պուրպոնեաններու սպիտակ ծոպը կը կրէին. կայսրութեան եռագոյն դրօշ, օտար երկրի մէջ ափ մը դիւցազն գազդիացիներէ կը պարզուէր ինչպէս երեսուն տարի առաջ սպիտակ դրօշը Կօպլէնցի մէջ պարզուած էր. վաճաղանները մեր զինուորներուն հետ խառնուեցան. ազատութեան և նորակարգութեան օգին սուխներու զօրութեամբ զգաստացաւ, սկզբունքները թնդանօթներով նուաճուեցան, Ֆրանսան իր զէնքովը աւրեց ինչ որ իր միտքովը չինած էր. մանաւանդ թէ թշնամիին պարագլուխները ջախուեցան, զինուորները վարանեցան, քաղաքները միլիոնաւոր ֆրանքի գումարներով պաշարուեցան՝ ռազմական վտանգներ բնաւ չեղան, այլ սակայն պայթիւններ կրնային տեղի ունենալ ինչպէս որ կրնայ տեղի ունենալ այն ամէն հանքերու մէջ որոնք յանկարծ կ'առնուին և կը զբաւուին. քիչ արիւն թափուեցաւ, քիչ պատիւ վաստկուեցաւ, ոմանք անպատիւ եղան, ոչ ոք փառք ունեցաւ. ահա այսպէս վերջացաւ Սպանիայի պատերազմը, զոր Լուի Ժ. Դ. Էն սերող իշխանները մղեցին և Նաբոլէոնէն ծագում առնող զօրապետներ առաջնորդեցին: Այս պատերազմը ոչ մեծ պատերազմը և ոչ մեծ քաղաքականութիւնը չի չեղնելու տխուր բախտը ունեցաւ:

Քանի մը ղինուորական եղելութիւններ կարեւորութիւն ունեցան. ասոնց մին է մանուկն թրօքատէրոյի առումը, որ գեղեցիկ կոխ մը եղաւ. բայց վերջապէս կը կրկնենք թէ այս պատերազմին փողարները անախորժաբար կը հնչեն. պատերազմ մը որ ամբողջութեամբ մէջ կասկածելի երեւցաւ. պատմութիւնը իրաւունք կուտայ Ֆրանսայի երբ Ֆրանսա կը վարանի ընդունելու այս կեղծ յաղթանակը: Յայնապէս նշմարուած է թէ դիմագրելու պաշտօն ունեցող սպանիացի պաշտօնակալներէ ոմանք շատ դիւրութեամբ կ'ընկրկէին. յաղթութեան մէջէն կաշառակրծութեան հոտը առնուեցաւ. կարծուեցաւ թէ աւելի զօրապետները քան թէ պատերազմները վաստկուած էին, և յաղթող ղինուորը նուաստութեամբ հայրենիք վերադարձաւ: Իրօք նուաստ պատերազմ, որու գորշակին ծախիւուն մէջ գրուած էր՝ Ֆրանսայի դրամատուր:

1808ի պատերազմին ղինուորները՝ որոնց վրայ զարհուրելի կերպով մը փլած էր Սալաիոս՝ յսնք կը պոստէին 1823ին՝ երբ կը տեսնէին բերդերու դիւրութեամբ բացուելը, և կը սկսէին ցուօք սրտի յիշել Բալաֆօքս: Ֆրանսայի ընաւորութիւնն է նախապատիւ սեպել առջեւը Բոսթօքլին մը ունենալ քան թէ Պալեսթինոս մը:

Աւելի ծանրակշիւ տեսութեամբ մըն ալ նկատուելով, տեսութիւն մը որուն վրայ հարկ էր համարինք հաստատապէս կռթնելով խօսիլ, այս պատերազմը՝ Ֆրանսայի մէջ ինչպէս ռազմական ոգին կը վերափոխէր, նոյնպէս ալ հանրիշխանականներու զայրութիւնը կը գրգռէր: Գերութեան շղթաներ կազմելու ձեռնարկութիւն մըն էր այն: Փաղղիական ղինուորը որ հանրիշխանութեան զաւակ է, այս պատերազմին մէջ նպատակ ունէր ուրիշին համար լուծ մը գրաւել: Սոսկալի

հակասութիւն: Ֆրանսան ժողովուրդներուն հոգին չէ թէ մարելու ալլ արթնցնելու պաշտօն ունի: 1792էն ի վեր Եւրոպայի ամէն յեղափոխութիւնները զաղղիական յեղափոխութիւնն են: Ազատութիւնը Ֆրանսայէն կը ճառագայթի: Արեգակնային եղելութիւն մըն է այս: Կոյր է այն որ չտեսներ այս եղելութիւնը: Ըսողը նոյն իսկ Պոնաբարդն է:

Ուրեմն 1823ի պատերազմը, որ սպանիական վեհանձն ազգին դէմ եղեոնական ձեռնարկութիւն մըն էր, գաղղիական յեղափոխութեան դէմ նոյնպէս եղեոնական ձեռնարկութիւն մըն էր: Այս բռնութիւնը զործողն էր Ֆրանսա. բռնութիւնը կ'ըսենք, վասնզի՝ մէկ-դի թողով ազատարար պատերազմները՝ կը հաստատենք թէ բանակները ինչ որ կ'ընեն պատերազմի մէջ, բռնութեամբ կ'ընեն: Ասոր ապացոյցն է Կրաւոր հիւսգանդոքիս խօսքը: Բանակ մը տարօրինակ համոզործութեան հրաշակերտ մըն է, ուր զօրութիւնը տկարութեանց ահագին ամբողջութիւնէն կ'առտագրուի: Այսպէս կը մեկնուի պատերազմը զոր մարդկութիւնը մարդկութեան կամքին հակառակ՝ մարդկութեան դէմ կը մղէ:

Իսկ Պուրպօններուն նկատմամբ 1823ի պատերազմը աղէտայի հետեւութիւն ունեցաւ: Կարծեցին թէ յաջողութիւն մըն է այն: Չնչմարեղի՝ բնաւ թէ ո՛րքան վտանգաւոր է հրամանով մը տեսիլ մը մեռնելը: Իրենց միամտութեամբ այն տառիճան սխալեցան որ մինչեւ անգամ ռճիրը մը անբաւ տկարութիւնը՝ իբր զօրութեան տարր մը՝ իրենց չէնքին մէջ ընդունեցան: Դաւաճանութեան ոգին իրենց քաղաքականութեան մէջ մտաւ: 1830ը 1823ին մէջ ծլեցաւ: Սպանիոյ պատերազմը իրենց ժողովներուն մէջ առարկութիւն մը եղաւ բռնագործութիւններն ու երկնային իրաւունքի

արկածները արդարացնելու համար: Յրանսա՛ Սպանիոյ մէջ բուն թագաւորութիւն, վերահաստատելով՝ իր մէջն ալ շատ աղէկ կրնար վերահաստատել բացարձակ թագաւորութիւնը: Պուրպուրեանք ահարկու կերպով սխալեցան՝ կարծելով թէ զինուորին հնազանդութիւնը ազգին հաւանութիւնն է: Այս վստահութիւնը զոհերը կը տապալէ: Պէտք է քննաւ ոչ մանրնրդիկ բոլոր թունալի ծառին, և ոչ ալ բանակի մը շուքին ներքեւ: Դառնանք դէպ Օրիօն նաւը:

Բանակը՝ իշխան-սպարապետի հրամանակալութեան ներքեւ մինչդեռ կը պատերազմէր, Միջերկրական ծովուն մէջ նաւապետիդ մը կը չրջէր թշնամիին նաւերը դիտելու համար: Ըսինք քիչ մը առաջ թէ Օրիօն գաղղիական նաւերէն մին էր և թէ ծովային պատահարներէ ստիպուելով Թուլօնի նաւահանգիստը մտած էր:

Պատերազմական նաւ մը երբ նաւահանգստի մը մէջ կ'երեւի, բազմութիւնը կը հրաւիրէ և կ'զբաղեցնէ, վասնզի մեծ բան մըն է այսպիսի նաւ մը, և բազմութիւնը կը սիրէ ինչ որ մեծ է:

Պատերազմական մեծ նաւ մը մարդկային հանձարին և բնական զօրութեան ամէնէն սքանչելի հանդիպումներէն մին է:

Պատերազմական մեծ նաւ մը ամէնէն ծանր և ամէնէն թեթեւ բաներով կը բազմապէս, վասնզի նիւթին երեք ձեւին, այսինքն հաստատուն, հեղուկ և տարածական նիւթերու հետ է իր գործը և կը պարտաւորէ երեքին դէմ ալ կռուիլ: Երկու թէ տասնըմէկ ձիբաններ ունի ծովին յատակը գտնուող կրանիթը բռնելու համար, և թեւաւոր զեռուններէն աւելի թեւեր և առագաստի ձողեր ունի ամպերուն մէջէն հով առնելու համար: Իւր շունչը ահագին փողերէ ելլելու պէս իր հա-

րիւքսան թնդանթներէն կ'ելնէ, և խորխտաբար պատասխան կուտայ շանթին: Ովկիանոսը իր կոհակներուն ահարկու նոյնութեանը մէջ զայն մոլորելու կ'աշխատի, բայց նաւը հողի մը ունի, այսինքն կողմնացոյցը որ կը խրատէ զայն և միշտ հիւսիսը կը ցուցնէ անոր: Երբ գիշերները խաւարին են, իր կանթեղները աստղերուն պաշտօնը կը վարեն: Այսպէս ուրեմն հովին դէմ չուան և լաթ, ջուրին դէմ տախտակ, ժայռին դէմ երկաթ, պղինձը և կապարը, մութին դէմ լոյսը, անհունութեան դէմ ալ ասեղ մը ունի:

Եթէ մէկը ուզէ գաղափար մը ունենալ այն հսկայական համեմատութեանց նկատմամբ որոնց ամբողջութեամբ կը բաղկանայ պատերազմական նաւ մը, թող Պրէսթի կամ Թուլօնի նաւահանգիստները երթայ և վեցյարկ գոց նաւահանգի մը տակը մտնէ: Շինուող նաւերը հոն են, և կարծես զանգակաձեւ ծածկոյթ ունին իրենց վրայ: Ահա ահագին գերան մը որ առագաստակալ մըն է, ահա փայտէ հաստ սիւն մը որ տնօրէնի չերեւալու չափ հեռաւորութեամբ գետինը երկնցած է, և որ մեծ կայմն է: Եթէ չափելու ըլլաս արմատէն՝ որ նաւին յատակն է՝ մինչև կատարը որ ամպին մէջն է, լինսուռն կանգուն երկայնութիւն ունի, իսկ հիման տրամագիծն է սրեք ոտք: Անգլիական մեծ կայմը ջուրին մակերեւոյթէն երկու հարիւր տասներեօթը ոտք վեր կը բարձրանայ: Մեր նախահարց ժամանակի նաւերուն մէջ պարան կը գործածուէր, իսկ հիմակուան նաւերուն մէջ չղթայ կը գործածուի: Հարիւր թնդանթ կրող նաւու մը չղթանիւն ունի դէզը չորս ոտք բարձրութիւն, քսան ոտք լայնութիւն և ութը խորութիւն ունի: Հապա ո՞րքան ատաղձ պէտք է այս նաւը շինելու համար: Երեք հազար սփռ: Ամբողջ անտառ մըն է այն նաւը որ ջուրին մէջ կը տատանի:

Մանաւանդ զիտելու է թէ մեր խօսքը քառասուն տարի առաջ շինուած ռազմական նաւուն, այսինքն առաջաստաւոր պարզ նաւու վրայ է, չողին որ այն ատեն իր մանկութեան մէջն էր, հիմա նորանոր հրաշքներ աւելցուցած է այն սքանչելիքին վրայ որ կ'անուանուի պատերազմական նաւ մը։ Օրէնակի համար այսօրուան օրս պտուտակաւոր խառն նաւը զարմանալի մեքենայ ըն է որ կը մղուի երեք հազար քառակուսի մէթր մակերեսով ունեցող առաջաստիկէ և կաթսայէ մը որ երկու հազար հինգ հարիւր ձիու ուժ ունի։

Առանց խօսելու այս նոր հրաշալիքներու վրայ մենք կը կարծենք թէ Քրիստափոր Քոլումպոսի և Տըրիւթէրթի հին նաւը մարդու մեծ հրաշակերտներէն մին է։ Ինչպէս անհունութեան շունչը, նոյնպէս և այն նաւուն ուժը անսպասելի է. իր առաջաստիկ մէջ կ'առնեն հովը, կոհակներուն անբաւ տարածութեան մէջ ճշգրտութեւն չէզոքիւր, կը ծփայ և կ'իշխէ։

Կուգայ սակայն ժամ մը ուր ոռնաշունչ հովը շիւղի մը պէս կը կտրէ վաթսուն ոտք երկայնութիւն ունեցող այն առաջաստակալ գերանը ուր հովը եղեգի մը պէս կը ծռէ այն չորս հարիւր ոտք բարձրութիւն ունեցող կայմը, ուր տասը հազար լիտր կշռող այն երկաթէ խարիսխը կոհակին ամեհի բերանին մէջ կ'ոյորի ձկնորսի մը կարթին պէս որ գայլաձուկի մը ծամելիքին մէջ կը սպրդի, ուր այն ահագին թնդանօթները ազիոգորմ և անօգուտ մռնչումներ կը հանեն զոր մըրրիկը կ'առնէ և դատարկութեան ու մթութեան անդունդը կը տանի, ուր այս ամէն զօրութիւնը և վեհափառութիւնը վեհագոյն զօրութեան և վեհափառութեան մը անդունդը կը գահավիժին։

Ամէն անգամ որ անբաւ զօրութիւն մը երեւան

կ'երնէ, և յետոյ անբաւ տկարութեան մը կը փոխուի, մարդս մտախոհելու կը ստիպէ։ Ահա այս պատճառաւ է որ նաւահանգիստներուն մէջ պատերազմի և նաւարկութեան այն հրաշաւոր կազմութեանց բոլորափքը հետաքրքիրներ կը ժողովին, նոյն իսկ իրենք ալ ամենեւին չգիտնալով թէ ինչո՞ւ կը ժողովին։

Արդ, ամէն օր առաւօտէն մինչև իրիկուն թուրօնի նաւահանգստին եզրերուն, թումբերուն և ասոնց ծայրերուն վրայ պարապօրդներու և ինչպէս կ'ըսուի Բարիդի մէջ՝ պանդօրներու բազմութիւն մը կը ժողովուէր, որուն գործն էր Օրիօնին նայիլ։

Օրիօն չափ ժամանակէ ի վեր հիւանդ նաւ մըն էր։ Առաջուան նաւարկութեանց ժամանակ ողնափայտին վրայ խեցիներու թանձր խաւեր կազմուելով անոր արագընթացութեան կէսը կորսնցուցած էին տարի մը առաջ ջուրէն դուրս հանուած էր՝ որպէսզի այն խեցիները քերուին հանուին, յետոյ նորէն ծովը իջած էր։ Բայց այս քերումին առթիւ ողնափայտին բեւեռները աւրուած էին։

Պալէարեան կղզիներուն վերի կողմերը նաւուն կցուած տախտակները յոգնելով բացուեց ինչ, և որովհետեւ այն ժամանակ նաւերուն ներքնակողմեան տախտակամածը կռածով չէր ծածկուեր, Օրիօն նաւուն մէջ ջուր մտած էր։ Գիշերահաւառարի բուռն փոթորիկ մը ձախակողմէն նաւուն կտուցն ու թնդանօթի պատուհաններուն մին խորտակած, և առաջակայմին պարանկիրը աւրուած էր։ Օրիօն այս վնասները կրելէն ետք թուրօնի նաւահանգիստը վերադարձած էր։

Նաւարանին քով խաբիսխ նետած էր։ Կը յարգարուէր և կը նորոգուէր։ Աջակողմը վնասուած չէր, բայց՝ ըստ սովորութեան՝ կողին տախտակներէն մէկ քանին քակուած էր որպէսզի նաւուն մէջ օդ կարենար մտնել։

Առաւօտ մը բազմութիւնը այս նաւուն նայելու ատեն դէպքի մը ականատես եղաւ :

Նաւաստիները առաջաստները գերաններուն վրայ կը կապէին : Կայմապահը աջակողմեան մեծ առաջատին վերի ծայրը բռնելու ատեն հաւասարակշիւութիւնը կորսնցուց : Նաւարանին եզրին վրայ բազմութիւնը անոր երերալը տեսնելով աղաղակ մը հանեց . կայմապահը ինքզինքը չբռնելով գլխիվայր ինկաւ , առաջատակալ գերանին բռնորտիքը դարձաւ , ձեռքերը դէպի անդունդը տարածուած իյնալու ապեն նախ մէկ և յետոյ միւս ձեռքովը գերանին քովէն իբր ելնարան կախուած չուանը բռնեց և կախուելով մնաց : Իր ներքեւ ծովը այնքան խորունկ կ'երեւար որ նայողին գլուխը կը դառնար վախէն : Կայմապահին անկումէն չուանէ ելնարանը սաստիկ շարժում մը բնդունելով օրօրանի մը պէս կ'օրօրուէր : Մարդը այս չուանին ծայրէն կախուած պարսատիկի մը քարին պէս կ'երթար ու կուգար :

Անոր օգնելու երթալը անարկու վտանգի մը ենթարկուիլ էր : Նաւաստիներուն մէջէն՝ որոնց ամէնքն ալ ծովեզերեայ ձկնորսներ և ծառայութեան համար նոր ժողովուած էին՝ ոչ ոք կը համարձակէր այն վտանգին ենթարկուելու : Սակայն անբախտ կայմապահը կը յոգնէր , թէեւ կարելի չէր երեսին վրայ տեսնել անոր առաջապանքը , բայց կը նշմարուէր թէ իր բոլոր անդամներուն վրայ ուժ չէր մնացած : Թեւերը սոսկալի ձգտումով մը կը գալարուէին : Ամէն անգամ որ ջանք մը կ'ընէր վեր ելնելու համար , ալ աւելի կ'աւելնային չուանին երերումները : Չէր աղաղակեր՝ վախնալով որ ոյժը կը կորսնցնէ : Ա'լ ամէն մարդ կը սպասէր այն վայրկեանին ուր չուանը պիտի թողուր ան , և մերթ ընդ մերթ բազմութեան գլուխները անդին կը դառնային անոր անցնիլը չտեսնելու համար : Կան վայրկեան-

ներ ուր չուանի ծայր մը , ձող մը , ծառի ոտ մը կեանք ըսել է , և մարդ կը սոսկայ երբ կը տեսնէ կենդանի էակի մը անկէ բաժնուիլը և հասուն պտուղի մը պէս իյնալը :

Յանկարծ մարդ մը նշմարուեցաւ որ նաւուն պարաններուն վրայէն կատու-վագրի մը պէս կը մագլցէր : Կարմիր զգեստներէն կը հասկցուէր թէ դատապարտեալ եղեռնագործ մըն էր ան , նաեւ կանաչ գլխարկէն կը հասկցուէր թէ ցկեանս դատապարտեալ էր . երբ մինչեւ թաւաղաղը ելաւ , հովը անոր գլխարկը առաւ տարաւ և անա բաց մնաց մարդուն գլուխը որուն մաղերը սպիտակ էին . ըսել է թէ երկտասարդ մը չէր :

Իրօք դատապարտեալ մը որ թիարանի ծառայութիւն մը կ'ընէր նաւուն մէջ՝ առջի վայրկեանին վազելով դիմած էր այն պաշտօնաւորին որու կարգն էր նոյն միջոցին հսկողութիւն ընել նաւին մէջ , և մինչդեռ նաւաստիները կը շփոթէին և կը վարանէին , մինչդեռ ամենքն ալ կը դողային և կ'ընկրկէին , իրաման ուղած էր պաշտօնակալէն որ իր կեանքը վտանգէ կայմապահը ազատելու համար : Պաշտօնակալը հաւանութեան նշան մը տալուն պէս , դատապարտեալը՝ կռանը զարնելով՝ իր ոտնօղակին ամրապինդ չղթան կտրած , յետոյ չուան մը առնելով պարաններուն վրայ նետուած էր : Նոյն պահուն ոչ ոք դիտեց չղթային այնքան դիւրութեամբ կտրուիլը : Ետքէն միայն յիշուեցաւ ան :

Ակնթարթի մը մէջ առաջաստակալ մը գերանին վրայ ելաւ : Քանի մը մանրերկրորդ կռնդ առաւ . կար , ծես թէ նայուածքովը գերանը չափեց : Նայողները կարծեցին թէ դարերու չափ տեւեցին այս մանրերկրորդները ուր հովը թելի մը ծայրէն կախուած կայմապահը կ'օրօրէր : Վերջապէս դատապարտեալը երկինք նայեցաւ անգամ մը և քայլ մը առաւ դէպ առաջ : Բազ-

մութիւնը չունչ առաւ, տեսաւ որ գերանին վրայէն վազելով ննջաւ ան: Երբ ծայրը հասաւ, հետը բերած չուանին մէկ ծայրը հոն կապեց, և միւս ծայրն ալ թողուց որ կախուի. յետոյ այս չուանին վրայէն ձեռքերովը իջաւ, և ահա այն ատեն անմեկնելի անձկութիւն մը տիրեց ամէնուն վրայ, վառնդի անդունդին վրայ հիմա չէ թէ մէկ օյլ երկու մարդ կախուած կը կենային:

Կրնար կարծուիլ թէ եկողը սարգ մըն էր որ ճանճ մը բռնելու եկած էր, միայն թէ եկող սարգը ոչ թէ մահ այլ կեանք ստիպու եկած էր: Տասը հազար հողի այս խումբին կր նայէին ակնապիշ: Աղաղակ մը, խօսք մը անգամ չէր լսուեր. ամէնուն յոնքերը միեւնոյն սարսուռով կը պոստուէին: Ամէն բերան իր շունչը չէր թողուր որ ելնէ՝ կարծես վախճալով որ նոյն շունչով չաւենայ երկու թշուառները տարուբերող հովը:

Ասկայն դատապարտեալը չուանին վրայէն սահելով նաւաստիին քով հասած էր: Ժամանակն էր հասնելու: Վառնդի եթէ վայրկեան մը ևս ուշանար, մարդը ուժաթափ և յուսահատ պիտի ինար անդունդին մէջ. դատապարտեալը հաստատօրէն կտուկեց զայն չուանով, որմէ ինք մէկ ձեռքով կախուած էր և միւս ձեռքովը կ'աշխատէր: Վերջապէս նորէն առագաստակալ գերանին վրայ ելաւ և չուանով անոր վրայ քաշեց նաւաստին, հոն պահ մը բռնեց զայն որպէսզի ուժ առնէ, յետոյ գրկեց և առագաստակալին վրայէն քաշելով բերաւ: Մինչեւ այն կոճղը որով կայմին վարի մասը վերինով կը միանայ, անկէ ալ թակաղաղը տանելով ընկերներուն ձեռքը յանձնեց կայմապահը:

Այն ատեն բաղմութիւնը ծափ զարկաւ. թիապարտներու ձեռք պահնորդներ կային որոնք լացին, կիները ծովեզրին վրայ զիբար կ'ընդգրկէին, և ամէնքն

ալ տեսակ մը գթաշարժ ախշով պոռացին.

— Այս վարդուն ներուժ չորհրդու է:

Ասկայն մարդը անմիջապէս սկսած էր իջնել որպէսզի նորէն իր բռնի աշխատութեամբը զրազի: Աւելի շուտ հասած ըլլալու համար պարաններուն վրայէն սահելով իջաւ և սկսաւ ցած առագաստակալի մը վրայ վազել: Ամէն մարդ անոր կը նայէր: Եղաւ վայրկեան մը ուր բաղմութիւնը վախցաւ. տեսնել կարծեց թէ դատապարտեալը կը դեգեւէր և կ'երեբար. չ'երեւայ թէ յագնած էր և կամ գլուխը կը դառնար: Յանկարծ բաղմութիւնը մեծ աղաղակ մը հանեց, վառնդի դատապարտեալը ծովը ինկաւ:

Անկումը վառնգաւ որ էր. «Ալժէզիրիա» անուն Ֆրէկաթը «Օրիօն»ին քով խարխախ նետած էր, և խեղճ թիապարտը երկու նաւին մէջտեղ ինկած էր: Կը վախցուէր որ մէկուն կամ միւսին տակ չսպրդի: Չորս երիտասարդներ իսկոյն մակոյկ մը մտան: Բաղմութիւնը խրախոյս կուտար առնոց. ամէնքն ալ անձկութեամբ գրաւուած էին նորէն: Մարդը ջուրին երեսը ելած չէր: Աներեւոյթ եղած էր ծովին մէջ առանց ծալք մը կազմելու ջուրին երեսը՝ իբր թէ իւրի տակաւ մը մէջ ինկած ըլլար: Ոմանք որոնեցին, ոմանք ընկղմեցան գտնելու համար, այլ ի գուր: Մինչեւ իրիկուն փնտռուեցաւ, ըսյո ոչ իսկ դիակը գտնուեցաւ:

Հետեւեալ օրը Թուլօնի լրագիրը յետագայ տողերը հրատարակեց. — «17 նոյեմբեր, 1823. — Երէկ՝ դատապարտեալ մը որ «Օրիօն» նաւին մէջ կը ծառայէր, նաւաստիի մը օգնելէն ետք երբ ետ կը դառնար, ծովը ինկաւ և խեղդուեցաւ: Կարելի չեղաւ գտնել իր դիակը: Կը կարծուի թէ նաւարանին ծայրի ցիցերուն տակ մնացած է: Այս մարդը 9430 թուականը կը կրէր բանտի արձանագրութեան մէջ, անունն էր Ժան Վալթան:

ԵՐՐՈՐԴ ԳԻՐՔ

ՄԵՌԱԾ ԿՆՈՋ ՄԸ ՏՐՈՒԱԾ ԽՈՍՏՈՒՄԻՆ ԿԱՏԱՐՈՒԻԼԸ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

ՄՕՆՖԵՐՄԷՅԼԻ ԶՈՒՐԻ ԽՆԴԻՐԸ

Մօնֆերմէյլ՝ Լիվրիի և Շէլի մէջ և Ուրդը Մաքնէն զատող բարձր լեռնադաշտին հարաւային սահմանին վերայ գիւղ մըն է։ Հիմա բաւական մեծ աւան մըն է, ուր բոլոր տարին բոռով ճերմկցած ամառնային տուններ, և կիրակի օր ալ ուրախ զուարթ քաղքենիներ կը գտնուին։ Մօնֆերմէյլի մէջ 1823ին ոչ այնքան սպիտակ տուններ և ոչ ալ այնքան գոհունակ գիւղաբնակներ

կային, անտառներու մէջ գիւղ մըն էր ան։ Տեղ տեղ դեռ կային քանի մը ամառնային տուններ, որոնք վերջին դարէ մնացած էին և զոր գիւղին էր ճանչնալ իրենց մեծ տեսքէն, ոլորուն երկաթէ պատշգամբէն և այն երկայնաձեւ պատուհաններէն որոնց պզտիկ ապակիները գոց փեղկերուն սպիտակ գոյնին վրայ ամէն տեսակ զանազան կանաչ գոյներ կը կազմեն։ Այլ սակայն Մօնֆերմէյլ դարձեալ գիւղ մըն էր։ Զուխայի առուտուրէ դադրող և առանձնական կեանք անցնող վաճառականներն ու գիւղական կեանք սիրողները տակաին գտած չէին զայն։ Հանդարտաւետ եւ զմայլելի տեղ մըն էր ան, որ ճամբուն վրայ կարեւորութիւն մը առած չէր։

Այս գիւղին մէջ բնակողը ամէն բան ածան գինով և առատօրէն վայելելով և գիւրութեամբ կ'ապրէր։ Միայն թէ լեռնադաշտին բարձրութեան պատճառաւ քիչ պելի ջուրը քիչ էր։

Պէտք էր բաւական հեռու երթալ ջուր բերելու համար։ Անոնք որ կը բնակէին գիւղին այն ծայրը որ կանեթի կողմն է, անտառներուն պատուական լճակներէն կ'առնէին պէտք եղած ջուրը։ Իսկ անոնք որ կը բնակէին այն ծայրը որ եկեղեցին կը շրջապատէ և Շէլի կողմն է, խմելու ջուր գտնելու համար բլուրի մը զառիթափին վրայի ակունքը կ'երթային, որ Շէլի ճամբուն քովն է եւ Մօնֆերմէյլէն քառօրի մը չափ հեռու։

Հետեւաբար ամէն մէկ տուն բաւական դժուարութիւն կը կրէր ջուր ունենալու համար։ Մեծ տունները, աղնուականները, որոնց կարգէն էր խոհարար թէնարտիէն, դոյլ մը ջուրի համար բնիոն մը կը վճարէին ձերուկի մը որ ջրկիր էր և որ Մօնֆերմէյլի այս ջուրին ձեռնարկութեամբ օրը ութր սուի չափ կը շահէր։

բայց այս ծերուկը ամառը մինչեւ երեկոյեան՝ ժամը հօթը՝ իսկ ձմեռը մինչեւ հինգ կ'աշխատէր։ հետեւաբար գիտնալորենքու պատահանները գոուելէն ետք ով որ խմելու ջուր չունենար, կ'երթար գտնելու եւ կամ առանց ջուրի կը մնար։

Այս ջուր բերելու հարկը սարոսի կը պատճառէր այն խեղճ էակին, զոր ընթերցողը գուցէ չմոռցաւ, այսինքն պզտիկ Գօղէթին։

Կը յիշենք որդէն թէ Գօղէթ երկու կերպով օգտակար էր Թէնարտիէներուն, որոնք մօրմէն ամսական կ'առնէին և միանգամայն մանկուհին կը ծառայեցնէին։ Հետեւաբար երբ մայրը բոլորովին դադրեցաւ վճարելէ, — եւ ինչու դադրելը յայտնեցինք արդէն, — Թէնարտիէները պահեցին Գօղէթը, որ սպասուհիի մը տեղը կը բռնէր։ Իբր սպասուհի ի պահանջել հարկին Գօղէթ կ'երթար և ջուր կը բերէր։ Այս պատճառով մանկուհին գիշերով ջուրին ակունքը երթալու տեսիլքէն ահարկէ կ'հոգ կը տանէր որ միշտ տունին մէջ անպակաս ըլլայ ջուրը։

1823ին Մեռնուդի տօնը Մօնֆէրմէյի մէջ մասնաւոր փառաւորութեամբ մը խմբուեցաւ։ Չմեռը մեղմով սկսած էր, ոչ ջուրերը սառեր էին, և ոչ ալ ձիւն եկած էր։ Բարիդէն եկող ձեռնածուներ պարոն քաղաքապետէն թոյտուութիւն առած էին գիւղին մեծ փողոցին մէջ հաստատելու իրենց խրճիթները և շրջուն վաճառականներու խումբ մը միեւնոյն թոյտուութեամբ պզտիկ կրպակներ շինած էին եկեղեցիին հրապարակին վրայ և մինչեւ անգամ Պուլանթէի պզտիկ փողոցին մէջ ուր էր Թէնարտիէ խոհատունը։ Այս պատճառաւ պանդոկներու և գինեատոներու մէջ շատ յաճախորդներ կային, և այս պզտիկ ու հանգարտ գիւղը աղմկալի և զուարթուն կենդանութիւն մը առած էր։ Հաւատարիմ

պատմիչ ըլլալու համար կը պարտաւորուինք մեր կողմէ աւելցնել նաեւ թէ հրապարակին վրայ ի տես դրբուած հետաքրքրական իրերուն մէջ գառազեղ մըն ալ կար, որու մէջ չգիտեմ ուրկէ եկած և բզիկ բզիկ հոտիներ հագած խեղկատակներ 1823ին Մօնֆէրմէյի գիւղացիներուն կը ցուցնէին Պրագիլիոյ այն անարկու անգղերէն մին որոնց նմանը մեր Թագաւորական միւզէին մէջ 1845էն ի վեր կայ միայն և որոնք աչքի տեղ եռագոյն ծոպ մը ունին։ Բնագէտները կարծեմ Գարազարա Բօլիպօրուս կ'անուանեն այս Թուշունը, որ արիւնքներու կարգէն և անգղեաններու ընտանիքէն է։ Քանի մը պօնարարդեան ծերունի և բարեսիրտ գինւորներ որոնք գիւղին մէջ առանձնական կեանք մը կը վարէին, ջերմեռանդութեամբ այս անասունը տեսնելու կ'երթային։ Ձեռնածուները կը հաւատացնէին թէ եռագոյն ծոպը անմահ երեւոյթ մըն է և Աստուած յատկապէս իրենց գառազեղին համար ստեղծած էր զայն։

Մեռնուդի օրը երեկոյին բազմաթիւ մարդիկ, որոնք սայլորդներ և չրջող փերեղակներ էին, Թէնարտիէ խոհատունին ստոյին սրահին մէջ սեղան նստած էին և չորս կամ հինգ ճրագներու բոլորաքիչ գինի կը խմէին։ խոհատունին միւս ամէն սրահներուն պէս այս սրահին մէջն ալ սեղաններ, գինիի անագեայ ստամաններ, շիշեր, արբողներ, ծխողներ կային։ Լոյսը քիչ և աղմուկը շատ էր։ Սակայն 1823ի ամաթիւը նշանակելի էր երկու առարկաներով որոնք այն ժամանակ քաղաքներու գասին մէջ իբր նորելուկ ընդունելութիւն կը գտնէր և որոնք սեղանին վրայ էին, այսինքն գեղադիտակ մը և Թիթեղեայ հայելաճրագ մը։ Թէնարտուհին ընթերթին կը հսկէր որ բոցավառ պատուական կրակի մը վրայ կը խորովէր, իսկ էրեկը հիւրերուն հետ գինի կը խմէր և քաղաքականութեան վրայ կը խօսէր։

Քաղաքական խօսակցութիւններէ զատ որոնց զը-
խաւոր նիւթերն էին Սպանիոյ պատերազմն ու անկու-
լէմի դուքսը, աղմուկին մէջ կը խուսէին նաեւ միջանկ-
եալ խօսքեր որոնք բոլորովին տեղական էին, ինչպէս
են յետագայ խօսքերը:

— Նանթերի և Սիւրէզնի այգիները առատ գինի
տուին: Ուրիշ որ տասը տակառ առնուելի կը կար-
ծուէր, տասներկու առնուեցաւ: Խաղողը չատ հիւթ
տուաւ հնձանին մէջ.— Բայց պէտք չէր որ խաղողը
հասուն ըլլար:— Սյն գիւղերուն մէջ պէտք չէ որ խա-
ղողը հասնելէն ետք այգիները քաղուին, վառնդի գար-
նան մէջ գինին չուտ կը թանձրանայ.— Բոլորովին թե-
թեւ է ուրեմն այդ գինին:— Այս կողմի գինիներէն ա-
ւելի թեթեւ է:— Պէտք է որ խաղողը հասած քաղուի:
Եւայն:

Կամ թէ մլաղաց մը կը պոռար.

— Միթէ տոպրակներուն մէջ եղած բաներուն պա-
տասխանատու մեքնք ենք: Այս տոպրակներուն մէջ
խել մը պղտիկ կուտեր կը գտնենք զորս զատելու հա-
մար չենք կրնար ժամանակ անցընել, և որոնք հար-
կաւորապէս երկանաքարերուն տակէն կ'անցնին ցորե-
նի հատերուն հետ, կուտնին են որոմն, յիւղեր, ար-
ջնդեղ, վիկն, կալըրոյ, կանեփհատ, աղուեսապի և ու-
րիշ խել մը դեղին նիւթեր, հապա ո՛ւր թողունք նաեւ
այն կոպիճները որոնք տեսակ մը ցորեններու, նամա-
նաւանդ Պրըթանէէն ելնող ցորեններուն հետ մեծ մա-
սամբ խառնուած են: Չեմ ուզեր Պրըթանէի ցորեն ա-
ղայ, ինչպէս որ գերանը երկաթնութեամբը սղոցները
չեն ուզեր սղոցել, այն գերանները որոնց վրայ բե-
ւեռներ կան: Ա՛լ կրնաք հասկնալ թէ այս պատճա-
ռաւ ո՛րքան փոշի կը կազմուի ալիւլին մէջ: Ետքը ա-

լիւրի նկատմամբ գոնգատներ կ'ըլլան յանդուրի. ա-
լիւրին գէշ ըլլալը մեր յանցանքովը չէ:

Երկու պատուհանի մէջտեղ սեղանի մը քով հըն-
ձող մը նստած էր կալուածատէրի մը հետ. մինչդեռ
այս սեղարկութիւնը կ'ընէր մարգագետնի վերաբերող
աշխատութեան մը համար որ գարնան մէջ պիտի ըլ-
լար, հնձողը կ'ըսէր.

— Խոտին թրջուած ըլլալը փաս չունի: Մանա-
ւանդ թէ դիւրութեամբ կը կտրուի: Տօղը թէև աղէկ
է, պարոն, բայց և տյնպէս այն խոտը, ձեր խոտը նո-
րաբայս է և տակաւին դժուարաւ կը հնձուի: Թող կա-
կուղ ըլլայ, և անա չուտ կը ծռի մանգաղին առջև:

Եւ ալն:—

Գողէթ իր սովորական տեղն էր. կրակարանին քով
խոհարանի սեղանին պահանդին վրայ նստած էր. հա-
գած լաթերը բզիզ բզիկ էին. հաստ մուճակներ հա-
գած էր՝ առանց գուլպայի և կրակի նշոյլէն լոյս առ-
նելով թէնալաթիէներու մանուկներուն համար ասուէ
գուլպա եր կը հիւսէր:

Աթոռներուն տակը պղտիկ կատու մը կը խաղար:
Մօտակայ սենեակի մը մէջէն մանկալին առայց ձայներ
կը լսուէին. ձայնողներն էին Էրօնին և Աղէլմո որոնք
կը խնդային և կը շաղակրատէին:

Կրակարանին քով բեւեռէ մը պղտիկ խաբաղան մը
կախուած էր:

Տան մէջ տեղ մը ուրիշ մանկիկ մըն ալ կար որ
ժամանակ ժամանակ խոհատունին աղմուկին հետ աղ-
դու ազաղակներ կ'արձակէր: Պղտիկ տղայ մըն էր ան
որ ձմեռուան մը մէջ Թենարաուհիէն ծնած էր, — «Չգի-
տեմ ինչպէս ունեցայ այս դուռակը, գուցէ ցօրտնէն ե-
ղաւ, կ'ըսէր Թենարաուհին» — և որ երեք տարու և
քիչ մըն ալ աւելի էր: Մայրը մեծցուցած էր զայն,

բայց չէր սիրեր: Երբ մանուկին անգուսպ աղմուկը ձանձրոյթ պատճառելու չափ կը տեւէր, — Տղադ կը ճչէ, նայէ՛ անգամ մը ինչ է ուզածը, կ'ըսէր Թէնարտիէ: — Հո՛գս էր, Թող երթայ ճաթի, կը պատասխանէր մայրը: — Իսկ պզտիկը անոք մնալով մութին մէջ կը ճչէր չարունակ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ.

ԵՐԿՈՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՒ ՄՆԱՅՈՐԳ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Այս գիրքին մէջ Թէնարտիէներու միայն կողմնական կերպարանքը նշմարուեցաւ տակաւին. այս ամօրներուն բոլորտիքը դառնալու և անոնց ամէն կողմը նայելու ժամանակը եկաւ:

Թէնարտիէ յիսունըմէկ տարեկան հասակը նոր մտած էր. իսկ տիկին Թէնարտիէ քառասուն տարեկան հասակը կը մտնէր. քառասնամեայ հասակը կնոջ համար յիսնամեայ հասակ կը սեպուի. հետեւաբար կնոջ և ամուսնոյն հասակը հաւասարակշիռ էր:

Թէնարտուհին արդէն մեր ընթերցողներուն անգամ մը երեւցած ըլլալով, անոնք գուցէ կ'ըսեն քիչ մը թէ բարձրահասակ, խարտեաշ, կարմիր, անձնեայ, գէթ, քառակուսի, ահագին և դիւրաշարժ կին մըն էր ան:

Ինչպէս որ ըսինք, այն հսկայածեւ վայրենուհիներու ցեղէն էր, որոնք տօնավաճառներու մէջ կը ծփն իրենց վարսերէն կախուած սալաքարերու հետ:

Ան էր անկողինները պատրաստողը, սենեակները կարգադրողը, պէտք եղածները մօխրաջուրով լուսացողը, կերակուր եփողը, անձրեւ բերողը, գեղեցիկ օդ ընողը, տունը տեղը շուտիկին տուողը, վերջապէս ամէն բան ընողը: Իբր ծառայ միայն Գօզէթը ունէր, աւսինքն փիղի մը ծառայող մուկ մը: Երբ ձայնը կ'ելնէր, ապակիները, կարասիները և մարդերը ամէնքն ալ միահամուռ կը դողային: Անոր լայն դէմքը, որ կարմիր բիծերով ծածկուած էր, պարզուտի մը կը նմանէր: Մօրուս ունէր տոյս առնուհին: Աղջիկի լաթեր հագած բեռնակրի մը տեսլական պարկերն էր ան: Ծրքեղապէս կը հայհոյէր, և պարծանք կը համարէր ընկողը ձեռքով կոտրելու կարող ըլլալը: Եթէ կարգացած չըլլար քանի մը վէպեր, որոնց շնորհիւ երբեմնակի ճիւղ մը ըլլալէ դադրելով պչրամոլ կնոջ մը այլաճակ դիմակը կ'առնէր, բնաւ և ոչ մէկուն միտքէն պիտի անցնէր ըսել թէ կին մըն է այն: Այս Թէնարտուհին կարծես թէ տմարդի կնոջ մը վրայ պատուաստուած պոռնիկի մը պտուղն էր: Մարդս եթէ անոր խօսիլը լսելու ըլլար, կ'ըսէր թէ քաղաքի ոստիկան մըն էր ան. եթէ գինի խմելու տեսնէր, կրնար բսել թէ սայլօրդ մըն է. եթէ Գօզէթը զանակոծելը տեսնելու ըլլար, կ'ըսէր թէ դահիճ մըն է: Երբ հանգիստ կը կենար, բերնէն ակոյա մը դուրս կ'ելնէր:

Իսկ Թէնարտիէ պզտիկ, նիհար, տփղոյն, անկիւնաւոր, ոսկորուտ և վտիտ մարդ մըն էր. հիւանդ կ'եւրեւէր, այլ սովական առողջութիւնը քաջալաւ էր. իր առաջին խաբեբայութիւնը այս կեղծ հիւանդոտութիւնն էր: Իբր զգուշութիւն կը ժպտէր սովորաբար, և քա-

դաքաժարութեամբ կը վարուէր ամէն մարդու, նաեւ մուրիկին հետ որուն ինքի մը չէր տար: Կուզի մընայուածքը և գրագէտի մը կերպարանքը ունէր: Ապէ Տրլիի պատկերներուն շատ կը նմանէր: Թէնարտիէի պէրասիրութիւնն էր սալորդներուն հետ գինի խմել: Ոչ ոք կրցած էր երբեք գինիով զգլխեցնել զայն: Հաստ ծխափայտ մը ունէր և կը ծխէր: Պիւզ մը՝ և պիւզակն տակէն ալ սեւագոյն հին զգեստ մը կը հագնէր: Գրագէտ և նիւթապաշտ մը ըլլալ կը կարծուէր: Իր բերնին թափփուքը հաստատելու համար շատ անգամ անուններ կը յիշէր, ինչպէս է Վոյթէր, Բէյնալ, Բաբնի, և՛ որ աւելի զարմանալին է՝ նաեւ սուրբ Օգոստինոս: Կը հաստատէր թէ «գրութիւն մը» ունի: Սալայն դող մըն էր, նենգագէտ մըն էր: Չտեսնուած բան չէ այս բարակ զանազանութիւնը: Կը պնդէր ան թէ զինուորական ծառայութիւն ըրած է, ինչպէս ընթերցողն ալ կը յիշէ. պարծանքով կը պատմէր թէ վաթէրլոյի մէջ Ծրդ կամ Տրդ թեթեւազէն զօրագունգի մը մէջ յիսնապետ ըլլալով, մինակր՝ Մահակիր, բուռած ձիաւորներու վաշտի մը գէմ գրած և ռմբատարաբի մը մէջ իր մարմինովը պահելով ազատած էր վտանգաւորապէս վիրաւոր զօրապետ մը: Ահա այս պատճառաւ իր պատին վրայ փայլատակող ծանուցման տախտակ մը գրած էր, և խոհատունն ալ «վաթէրլոյի յիսնապետին զինեռուներ» կ'անուանուէր գիւղին մէջ: Ազատական, դասական և պոստրադեան էր: Ապաստանարանին հանգանակութեան մասնակցողներէն մին եղած էր: Կ'ըսուէր գիւղին մէջ թէ ուսում առած էր եկեղեցական ըլլալու համար:

Բայց մենք կ'ըսենք թէ պարզապէս Հոլանտայի մէջ ուսում առած էր խոհարար ըլլալու համար: Այս բազադրուած անդամը խիստ հաւանօրէն ֆլանտրի մէջ

Լիլլի ֆիլէմէնկցի մը, Բարիգի մէջ գաղղիացի, Պրիւսէի մէջ պելճիգացի էր և հանդարտօրէն մէկ սահմանագլուխէ միւսը կ'անցնէր անդադար: Իսկ վաթէրլոյի մէջ ըրած քաջագործութեան ի՛նչ ըլլալը արդէն գիտենք: Ինչպէս ըսինք, քիչ մը չափազանցութեամբ կը պատմէր զայն: Տեղատուութիւնը, մակընթացութիւնը, ծուռ ու մուռ ընթացքը, բաղդամալութիւնը անոր էութեան տարրերն էին: Պատառուն խղճի հետեւութիւնն է անկարգ կեանք, և գրեթէ ստոյգ է ըսելը թէ 1815 Յունիսի 18ի մարկալի միջոցին Թէնարտիէ այն տեսակ գինեկաճառ ու միանգամայն աւարառու մարդոց կարգէն էր որոնց վրայ արդէն խօսեցանք և որոնք դաշտերը չըջելով ոմանց կը ծախեն, ոմանցմէ կը գողնան, և ընտանիքով, այսինքն էրիկ, կնիկ և զաւակ, ամէնքը միասին կաղ կառք մը մտնելով՝ բանակներու ետեւէն կ'երթան՝ յաղթող կողմին միշտ յարկու գլրգուժով: Այս պատերազմը լմնալէ ետք՝ Թէնարտիէ դրամ ու՛ ետալալ Մոնֆէրմէյլ եկած էր խոհատուն մը բանալու համար:

Այս դրամը քսակներէ և ժամացոյցներէ, ոսկի մատնիներէ և արծաթ խաչերէ կը բաղկանար, որոնք հունձքի ժամանակ դիակներով սերմանուած ալօսներէն քաղուած էին: Այս իրերը պղտիկ գումար մը կազմէր էին, հետեւաբար մեծ յառաջդիմութիւն մը ըրած չէր այն գինեկաճառը որ խոհավաճառ եղած էր:

Թէնարտիէ չգիտեմ ինչ ուղիղ ձեւեր ունէր իր շարժումներուն մէջ որոնք զօրանոցը կը յիշեցնէին եթէ հայոյէր, նաեւ կղերանոցը կը յիշեցնէին եթէ հայոյէր: Աղուոր խօսող մըն էր: Կարծել կուտար թէ գիտուն մըն է: Այլ սակայն դպրոցին վարժապետը գիտած էր թէ ան աղէկ չէր արտասաներ բառերը, ճամքօրդներուն հալիւր յաջողակութեամբ կը պատրաստէր,

բայց վարժ աչք մը երբեմն ուղղադրական սխալներ կը նշմարէր անոր մէջ: Թէնարտիէ ծածկամիտ, որկրամուր, դեղերոզ և վարպետորդի էր: Չէր արհամարհ'ր իր սպասուհիները, և այս պատճառաւ իր կիներն ալ սպասուհի չունէր: Այս հսկայ կիներ նախանձոտ էր: Կը կարծէր թէ տիեզերքիս ցանկութեան առարկան էր այս նիհար և գունատ մարդը:

Թէնարտիէ ամէն յատկութենէ աւելի խորամանկութեան և հաւասարակշիւութեան յատկութիւնը ունենալով բարեխառն տեսակ սրիկայ մըն էր: Այս տեսակը սրիկայութեան ամէնէն յոռին է, վասնզի կեղծաւորութեամբ կը խառնուի:

Ասով ըսել չենք ուզեր թէ Թէնարտիէ ի պահանջել հարկի գէթ իր կնոջը չափ բարկանալու անկարող էր. բայց շատ քիչ կը բարկանար, ալ եթէ բարկանալու ըլլար, զարհուրելի էր ան, վասնզի ամբողջ մարդկային սեռի գէժ էր իր ռիսակալութիւնը, վասնզի իր սիրտը ատելութեան խորունկ փուռ մըն էր, վասնզի այն անձերու կարգէն էր որոնք մշտնջենապէս վրէժ կ'առնեն, իրենց առջնէն ամէն անցնողները կ'ամբաստանեն և իրենց կրած ձախորդութեանց պատասխանատու կը համարեն, և որոնք իբր օրինաւոր արքայութենէ իրենց կեանքի տնտեսութեանց, սնանկութեանց և աղէտից ամբողջութեան ներքեւ միշտ պատրաստ են ճնշելու որեւէ մարդ մը, վասնզի այս ամէն խմորը անոր սրտին մէջ կը յուզուէր, բերնին և աչքերուն մէջ կ'երեւէր: Այն ատեն վայ այն մարդուն որ Թէնարտիէի կատաղութեան կ'ենթարկուէր:

Թէնարտիէ իր միտ յատկութիւններէն ի զատ նաև ուշադիր և կորեւզամիտ, ի պահանջել հարկի լռակաց կամ շաղակրատ եր, և միշտ մեծ յաջողակութեամբ կը գործածէր այս յատկութիւնները: Կերպով

մը ան ալ զիտէր նայիլ այն նաւաստիներուն պէս որոնք սովորած են կիսաբաց աչքերով նայիլ մօտացոյց ակնոցներուն մէջէն: Թէնարտիէ պետական մարդ էր:

Ով որ առաջին անգամ խոհատունը մտնէր, Թէնարտուհին տեսնելով կ'ըսէր թէ ան էր տանուէրը. բայց կը սխալէր, վասնզի ոչ իսկ տիրուհին էր: Տէրն ալ, տիրուհին ալ էրիկն էր: Էրիկը կը ստեղծէր, կիներ կը գործէր: Թէնարտիէ կը տնօրինէր ամէն բան տեսակ մը մագնիսական և աներեւոյթ ազդուով մը: Բառ մը, երբեմն նշան մը կը բաւէր հսկայ կնոջը որ կը հնազանդէր: Այս կիներ տեսակ մը մասնաւոր և ինքնիշխան անձ մը կը համարէր էրիկը՝ առանց սակայն լաւ մը զիտնալու թէ ինչ էր այս ինքնիշխանութիւնը: Իր ապրելու կերպին յատուկ տաքիւնութիւնները ունէր, նաև պզտիկ կէտի մը նկատմամբ եթէ անհամաձայնութիւն մը ըլլար իր և «Պ. Թէնարտիէի» մէջ, թէեւ անընդունելի ենթադրութիւն մըն է այս, բնաւ ուրիշներու առջեւ չէր յանդիման'ր իր էրիկը որ և է խնդրի նկատմամբ: «Օտարականներու առջեւ» բընաւ չէր գործեր այն յանցանքը զոր կիները շատ անգամ կ'ընեն և որ խորհրդարանի լեզուով կ'ըսուի իշխանութիւնը ցուցնել: Կնիկը հիանալի աւիւնով մը կը հնազանդէր էրիկանը, թէպէտ և անոնց այս համաձայնութեան հետեւանօք չարութիւն չըլլար: Այս ազմկալի և մարմնային լեռը, այսինքն Թէնարտուհին՝ Թէնարտիէի պէս դիւրաբեկ բռնաւորի մը պզտիկ մատովը կը շարժէր: Թէնարտիէ իր թղուկ և տմարդի կողմէն նրկատուելով՝ այն տիեզերական մեծ բանն էր, որ է նիւթին ոգիէն պաշտուելը. վասնզի կան յոգեղութիւններ որոնք յաւիտեանական գեղեցկութեան անդունդներուն մէջ իսկ երեւալու պատճառ ունին: Թէնարտիէ անծանօթ կարողութեան տէր մարդ մըն էր, և անա այս

պատճառաւ բացարձակ իշխանութիւն ունէր այս կնոջ վրայ: Այս ժամանակ առ ժամանակ վառուած ճրագ մը կը համարէր իր էրիկը, երբեմն ալ կը զգար թէ ճիւղան մըն է այն:

Այս կինը ահարկու արարած մըն էր որ միայն իր զաւակները կը սիրէր և միայն էրիկէն կը վախնար: Մայր եղած էր վասնզի ստինք ունէր: Սակայն միայն իր աղջիկներուն համար մայր էր. իր մայրութիւնը՝ ինչպէս պիտի տեսնուի՝ արու զաւակներուն վրայ ալ չէր տարածուեր: Իսկ մարդը միայն մէկ նպատակ ունէր. որ էր հարստանալ:

Բայց չէր կրնար հասնիլ այս նպատակին: Այս մեծ տաղանդէն արժանի տեսարան մը չկար: Թէնարտիէ Մօնֆէրմէյլի մէջ կը սնանկանար եթէ երբեք զէքօ մը կրնայ սնանկանալ, այս սնարծաթը եթէ Սիւրսի կամ Պիրէնէան լեռներուն մէջ ելլէր, միլիոնաւոր մը եղած կ'ըլլար: Բայց պանդոկապետ մը կը հարկադրուի ճարակիլ ուր որ բաղդը նետած է զինքը:

Յայտնի է թէ պանդոկապետ բառը իր պզտիկ նշանակութեամբը դործածուած է հոս, և թէ ամբողջ դասի մը չափնարկեր ան:

1823ին Թէնարտիէն հազար չինգ հարիւր ֆրանքի մօտ մանր մուկնր պարագեր ունէր որոնք մտաւանջութիւն կը պատճառէին իրեն:

Թէեւ ճակատագիրը յամառ անիրաւութեամբ մը վարուած էր Թէնարտիէի հետ, բայց և այնպէս այն մարդոցմէ մին էր ան, որոնք ամէնէն աւելի աղէկ, ամէնէն աւելի կորովամտութեամբ և մեր օրերուն կերպովը կը հասկնան թէ ի՞նչ է հրեաւորութիւնը ըսուած բանը որ բարբարոս ժողովուրդներու մէջ առաքինութիւն, իսկ քաղաքակրթեալ ժողովուրդներու մէջ ապրանք մըն է: Բայց միանգամայն գաղտնիս մըն էր և

հրացան արձակելու մասին նշանաւոր: Տեսակ մը ցուրտ և խաղաղաւէտ կերպով կը խնդար, խնդում մը որ մասնաւորապէս վտանգաւոր էր:

Պանդոկապետութեան մասին ունեցած աւսական զիտութիւնը երբեմն փայլակի պէս կը ժայթքէր իր մտքէն: Արհեստին նկատմամբ սկզբունքներ ունէր զոր իր կնոջ մտքին մէջ կը տպաւորէր: Օր մը սաստկապէս և դաժնաբար կ'ըսէր իր կնոջը. «Պանդոկապետին պարտաւորութիւնն է ամէն եկողին կերակուր, հանգստութիւն, լոյս կրակ, աղտոտ սուաններ, անհիմն պատմութիւններ, լու և ժպիտ ծախել, անցորդները կեցնել, թեթեւ քօակները պարպել և ծանր քօօակներն ալ պարկեշտաբար թեթեւցնել, յարգանք պատսպարել ճամբորդող ընտանիքները, մարդը խարտել, կ'ընը ստիկել, մանուկը մաքրել. բաց պատուհանին, գոց պատուհանին, բուխերի՛ի անկիւնին, թիկնաթոռին, աթոռին, աթոռակին, փետրաւոր անկողնին, խշտեակին և յարդէ չեղջին համար զատ ստակ ուզել, զիտնալ թէ ստուերը ո՞րքան կը մաշեցնէ հայելին և ասոր զինն ալ նշանակել հաշիւին մէջ, և՛ հազարումէկ անէծք թափելով՝ ամէն բանի ստակը ճամբորդէն առնել. ամենէ միջնէն անգամ իր շունին կերած ճանձկրուն ստակը:

Այս մարդուն այս կնոջը հետ տիպանայովը՝ խորամանկութիւնը կատաղութեան հետ միացած էր: Սոսկալի և ահարկու լծակցութիւն:

Մինչդեռ էրիկը կ'որոճար և կը կաթաղարէր, կ'ընը և ոչ իսկ միտքը կը բերէր բացակայ պարտաւորները. երէկուանը և վաղուանը չէր մտածեր, և բարկութեամբ կ'ապրէր՝ ներկայ վայրկեանին մէջ ապրելով բոլորովին:

Ահա այսպիսի մարդեր էին այս երկու անձերը: Գօզթ երկուքին մէջն էր և երկուստեք կը ճմուէր՝

նման անձի մը որ երկանաքարի մը ներքեւ կը փշրուի
և միանգամայն աքծտնով մը բզիկ բզիկ կ'ըլլայ: Մար-
դուն կերպը ուրիշ և կնոջը կերպը ուրիշ. Գօզէթ չա-
րաչար ծեծ կ'ուտէր, ծեծողը կիներ էր. Գօզէթ նաև
ձմեռուան մէջ բոկոտն կը քալէր, քալեցնողը էրիկն էր:

Գօզէթ կ'ելնէր, կ'իջնէր, կը լուար, կը խոզանա-
կէր, կը շփէր, կ'աւլէր, կը վազէր, կը յոգնէր, չուն-
չը կը հատնէր, ծանր բաներ կը չարժէր, և դժուարին
ծառայութիւններ կ'ընէր, թէև ինք բոլորովին վախա-
էր: Բնաւ կտրեկցութիւն չկար. մէկ կողմէ անսիրտ
տիրուհի մը, միւս կողմէ թունաւոր տէր մը: Թէնաբ-
տիէի խահանոցը սարգի ոստայն մըն էր որու մէջ ին-
կած էր Գօզէթ և կը դողար: Իտէական հարստահա-
րութիւնը իրապէս տեղի կ'ունենար այս սոսկալի ծա-
ռայութեան մէջ: Կարծես թէ ճանճին սարդերու ծա-
ռայելու պէս քան մըն էր այս ծառայութիւնը:

Խեղճ մանկուհին կրաւորապէս համակերպելով կը
լռէր:

Արշալոյսի ժամանակ այս դեռաբոյս և բոլորովին
մերկ մանուկները երբ մարդերու մէջ կը գտնուին, ի՞նչ
կ'անցնի սոգեօք Ասաուծմէ աչսպ'ս բաժնուող այս
մանկային հոգիներուն մէջ:

Գ Լ Ո Ի Խ Գ.

ՄՍՐԴՈՅ ԳԻՆԻ ԵՒ ՋԻԵՐՈՒՆ ՋՈՒՐ ՊԷՏՔ Է

Չորս նոր ճամբորդ եկած էր Թենարտիէներուն
խոհատունը:

Գօզէթ արամութեամբ կը մտածէր՝ թէև ութ տա-
րեկան էր, բայց արդէն այնքան տառապանք կրած էր
որ պառաւ կնոջ մը տխուր կերպարանքովը կը մտա-
խոհէր ան:

Թենարտուհին կոուփովը Գօզէթի աչքին զարկած
ըլլալով, ասոր արտեւանունքը սեցած էր. ուստի Թե-
նարտուհին ժամանակ առ ժամանակ առիթ կ'ունենար
ըսելու:

— Աչքին վրայի ուռուցովը տե՛ս ի՛նչպէս տգեղ-
ցած է:

Ինչպէս ըսինք, Գօզէթ կը մտածէր՝ կը մտածէր.
Թէ գիշեր եղած էր, թէ բոլորովին կը տիրէր գիշերա-
յին մութը. թէ հարկ եղած էր նորեկ ճամբորդներու
սենեակներուն անօթները և սրուակները լեցնել, և թէ
ա՛լ ջուր չունէր աղբիւրը:

Բայց քիչ մը կը հանդարտէր՝ տեսնելով որ Թե-
նարտիէի տան մէջ շատ ջուր չէր խմուեր: Ըսել չենք
ուզեր թէ ծարաւի մարդեր չկային. բայց այս ծարաւի-
ները յօժարութեամբ աւելի գինիի կուժին կը դիմէին
քան թէ ջուրի սափորին: Բաժակներով գինի խմող այս

մարդոց մէջէն ով որ բաժակ մը ջուր ուղկու ըլլար, վայրենի մը պիտի կարծուէր անոնց մէջ։ Սակայն եղաւ վայրկեան մը ուր մանկուհին դողաց՝ Թենարաուհին փուռին վրայ եռացող աւնի մը խուփը վերցուց, յետոյ բաժակ մը առաւ, ածապարանքով խոհատուհին աղբիւրին մօտեցաւ, և ծորակը դժբաղց. նոյն պահուն մանկուհին դուրսը վերցնելով անոր ամէն մէկ շարժումները կը դիտէր։ Ծորակէն դերձանի նրբութեամբ քիչ մը ջուր վազեց և մինչև կէսը լեցուց բաժակը։

— Այլ ջուր չէ մնացեր եղբր, բաւաւ, և պահ մը լոկեց։

Մանկուհին այնքան կը վախնար որ չունչը կտրած էր։

— Է՛հ, ըսաւ Թենարաուհին կիսովին լեցուած բաժակին նայելով, այսքանն ալ կը բաւէ։

Գօզէթ նորէն իր դործովը զբաղել սկսաւ, բայց քառորդի մը չափ շարունակ կ'զգար թէ իր սիրտը ձիւնի գնդակի մը պէս կը ցայտէր։ Կը համբէր վայրկեանները որոնք այս կերպով կ'անցնէին, և շատ կը փափաքէր անշուշտ որ արդէն լուացած ըլլար։

Մերթ րնդ մերթ արքողներէն մին փողոցը կը նայէր և բարձր-ձայն կ'ըսէր. — Փուռի մը ներսին պէս մօտէ է դուրսը. — Կատու մը միայն կրնայ այս միջոցիս դուրս ելնել և երթալ առանց կանթեղի։

Եւ ահա Գօզէթ կը ստրտէր։

Խոհատուհնը իջեւանող փերեղ սկներէն մին յանկարծ ներս մտաւ և խիստ ձայնով մը ըսաւ.

— Ձիուս ջուր չէ տրուեր։

— Կը սխալիք տրուեցաւ, ըսաւ կինը։

— Կը կրկնեմ թէ չտրուեցաւ, պատասխանեց փերեղակը։

Գօզէթ սեղանին տակէն ելնելով՝ ըսաւ.

— Ո՛հ, այո՛, տրուեցա՛ւ, պարոն, ձին ջուր խըմեց, դոյլին մէջէն խմեց. լեփ լեցուկ էր դոյլը, ես անձամբ տուի ջուրը, և խօսք ալ ըսի անոր։

Իրաւ չէր Գօզէթին ըսածը։ Գօզէթ սուտ կը խօսէր։

— Ահա ուրիշ մըն ալ որ ափիս չափ մեծ է և որ սա տունին չափ մեծ սուտեր կը շտկէ, պօռաց փերեղակը։ Ես ալ կ'ըսեմ թէ ձին ջուր չխմեց, հասկցա՞ր, պղտիկ ջրդիկ։ Երբ ջուր խմած չէ, մասնաւոր կերպով մը կը չնչէ ան. ահա ստով կ'իմանամ թէ ջուր տրուած չէ անոր։

Գօզէթ պնդեց իր խօսքին վրայ. — Մանաւանդ թէ չափէն աւելի խմեց, շարունակ այնպիսի ձայնով մը որ հազիւ հազ կը լսուէր, և որ բիրտ ձայն մը էր, վասն զի անձկութեամբ կը խօսէր Գօզէթ։

— Ես ատանկ խօսքեր մտիկ ընելու առեն չունիմ, կրկնեց փերեղակը. կ'ուզեմ որ ձիուս ջուր տրուի և վէճը վերջանայ։

Գօզէթ նորէն սեղանին տակը մտաւ։

— Իրաւունք ունի. ըսաւ Թենարաուհին. եթէ այդ ձիուն ջուր չէ տրուած, պէտք է որ տրուի։

Յետոյ չորս դիմ նայելով ըսաւ.

— Ո՞ւր գնաց այն պղտիկը։

Ծոնցաւ և նշմարեց Գօզէթը որ սեղանին միւս ծայրը և գրեթէ արքողներուն ոտքերուն քով կ'ըկուած նստած էր։

— Շո՛ւա, հոս եկուր նայիմ, պօռաց Թենարաուհին։

Գօզէթ դուրս ելաւ կեցած տեղէն որ ծակի նման բան մըն էր և ուր պահուած էր։ Կինը կրկնեց.

— Օրիորդ Շուն-անանուն, գնա՛, ջուր տուր այդ ձիուն։

— Բայց ջուր չկայ աիկին, բայց Գօզէթ մեղմովին: Կինը փողոցին դուռը բացուեալ և ըսաւ.

— Ապա ուրեմն դ՛ա՛ բեր:

Գօզէթ գլուխը ծռեց և գոտի դատարկ դոյլ մը առաւ որ բուխերիկին քովը էր: Դոյլը իրմէ մեծ էր և մանկուհին կրնար մէջը նստիլ և հանգստութեամբ կենալ:

Թէնարտուհին իր փռութիւն մօտեցաւ, և փայտէ գզալով մը սանի մէջ եփող կերակուրին համը նայեցաւ մրմռալով.

— Աղբիւրը ջուր կայ, ասոր պէս չորնալ չգիտեր ան: Կարծեմ թէ աւելի աղէկ է որ սօխերս պատրաստեմ:

Յետոյ գնաց և գզրոց մը խառնեց որուն մէջ ստակ, պղպեղ և սօխ կար:

— Ինչ նայէ՛, օրիորդ գորտ, վերադարձիդ հացագործէն մեծ հաց մը առ: Ահա քեզի 15 սու:

Գօզէթ ղենջակին մէկ կողմը գրպան մը ունէր, ստակը առաւ առանց բան մը ըսելու և գրպանը դրաւ: Յետոյ բաց դուռին առջեւ՝ դոյլը ձեռքը բռնելով՝ անշարժ կեցաւ: Կարծես կ'սպասէր որ օգնող մը ունենայ:

— Տակաւին կ'սպասե՛ս, պոռաց Թէնարտուհին: Գօզէթ դուրս ելաւ և դուռը գոցուեցաւ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

ՊԷՊԷՔ ՄԸ ՏԵՍԱՐԱՆ Կ'ԵԼՆԷ

Ինչպէս կը յիշէ ընթերցողը, եկեղեցիէն սկսող կրպակներուն շարքը՝ որոնք ամէն կողմէ բաց էին՝ մինչեւ Թէնարտիէի խոհատունը կը հասնէր: Այս խառնութիւններուն ամէնքն ալ թուղթէ ձաղարներու մէջ վառող ճրագներով լուսաւորուած էին այն քաղքենիներուն համար որոնք քիչ ատենէն անկէ պիտի անցնէին եկեղեցի երթալու և կէս գիշերուան պատարագը լսելու համար: Դպրոցի վարժապետը, որ նոյն պահուն Թէնարտիէի խոհատունը սեղան նստած էր՝ կ'ըսէր թէ այն լուսաւորուած կրպակները «գիւթական տեսք մը» կը կաղմէին: Բայց երկինքը ամենեւին աստղ չկար:

Այն կրպակներուն վերջինը, որ ճիշդ Թէնարտիէի խոհատունին հանդէպ շինուած էր, մանկական խաղալիքներու կրպակ մըն էր, որ փայլուն իրերով, ապակեղէններով և թիթեղեայ չքեղ բաներով զարդարուած էր և կը փողփողէր: Խառնութեանը՝ ծախսու գրուած իրերու առաջին կարգը և առջեւօք սպիտակ ղենջակներու վրայ ահագին պէպէք մը դրած էր. այս պէպէքը երեք կանգունի չափ բարձր էր. ծիրանեգոյն շղարչէ շրջադիւստ մը հագած էր և գլխուն վրայ հսկայաձեւ ոսկեգոյն զարդեր կային, նաեւ իրական մագեր և գրականութիւննէ աչքեր ունէր: Առաւօտէն մինչեւ իրիկուն կրպակին առջեւ կը կենար այս հրաշալիքը, որու

վրայ կը հիանային տասնամեայ հասակը չմտնող ան-
ցորդները. սակայն զայն գնելու և իր զաւկին տալ կա-
րենալու չափ հարուստ և վատնիչ մայր մը գտնուած
չէր Մօնֆերմէյի մէջ: Էրօնին և Աղէլմա ժամերով նա-
յած էին այն պէպէքին, և Գօզէթ անգամ՝ «տո՛յգ է
թէ դադանի կերպով՝ համարձակած էր նայելու:

Երբ Գօզէթ՝ դոյլը ձեռքը բռնած՝ դուրս ելաւ,
թէեւ շատ տխուր և յոգնած էր, չկրցաւ սակայն հե-
տաքրքրութիւնը զսպել, և աչքերը վերցնելով նայե-
ցաւ ահագին պէպէքին զոր ինք ճիկիկ կ'անուանէր:
Խեղճ մանկունին արմանքով դարմանքով համակուելով
կանգ առաւ: Տակաւին մօտէն տեսած չէր այն պէպէ-
քը: Ամբողջ կրպակը պալտա մը կ'երեւէր անոր. պէ-
պէքը պէպէք մը չէր, այլ տեսիլք մը: Տեսնուածն
էր ուրախութիւն, շքեղութիւն, հարստութիւն, ևրա-
նութիւն, սրոնք տխուր և ցուրտ թշուառութեան մը
անդունդներուն մէջ թաղուած այս նորարոյս գծրախո-
ւէակին կ'երեւէին ցնորական ճառագայթումով մը: Գօ-
զէթ մանկութեան պարզ և տրտում սրամտութեամբը
կը չափէր իր և այն պէպէքին մէջ գտնուած վիճը:
Կ'ըսէր ինքնիրեն թէ այսպիսի «բան մը» ունենալու
համար պէտք էր թագուհի կամ գէթ իշխանուհի մը
ըլլալ: Պէպէքին վարդազոյն և գեղեցիկ չըջաղդեստը
յղկուն և աղուոր մագերը կը դիտէր ուշադրութեամբ,
և կ'ըսէր. Արդեօք ո՛րքան երջանիկ է այս պէպէքը:
Աչքերը չէր կրնար հեռացնել այս տեսլաւոր կրպակին
վրայէն: Քանի կը նայէր, ա՛լ աւելի կը շլանար: Ար-
քայութիւնը տեսնել կը կարծէր: Մեծին ետեւը ուրիշ
պղտիկ պէպէքներ ալ կային որոնք իր կարծիքին հա-
մեմատ կիւտեր և ոգիներ էին: Գօզէթին համար կար-
ծեալ յաւիտենական հայրն էր կրպակին ներքը երթեւե-
կող վաճառականը:

Այս հիացումով Գօզէթ կը մոռնար ամէն բան,
նաև իրեն տրուած յանձնարարութիւնը: Յանկարծ
թէնարտունիին ընտ ձայնը լսելով ուշաքերեցաւ:

— Ի՞նչ տակաւին հո՞գ ես, կեցի՛ր, հիմա կաւ-
դամ քովդ և քեզ կը հասցնեմ հոգ կենալը. շո՛ւտ
ըրէ, հի՛մա գնա՛, շունի զաւակ:

Թէնարտունին անգամ մը փողոցը նայած և Գօզէ-
թին յափշտակութեամբ պէպէքին նայելը դիտած էր:

Գօզէթ դոյլը հետը տանելով և կրցածին չափ մեծ
քայլեր առնելով փախաւ դնաց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

ՊԶՏԻԿԸ ԲՈԼՈՐՈՎԻՆ ՄԻՆԱԿ

Թէնարաիէի խոհատունը գիւղին այն մասին մէջն
էր ուր է եկեղեցին. հետեւաբար Գօզէթ պարտաւոր
չէր ճելի կողմին անտառն երթալ և այն տեղի աղբիւ-
րէն ջուր բերել:

Ա՛լ և ոչ մէկ կրպակի առջև կանգ առաւ նայելու
համար. Պաւլարանժէի պղտիկ փողոցէն և եկեղեցիին
չըջաղաներէն աներկիւղ անցաւ Գօզէթ, վասն զի կըր-
պակներուն ճրագները կը լուսաւորէին այն ճամբան.
Բայց շուտ աներեւոյթ եղաւ յետին խոհիթին յետին նը-
շայլը, և ահա խեղճ մանկունին մութին մէջ մնաց, և
շարունակեց իր ճամբան: Սակայն հետզհետէ խռովել

զգալով քաղելու տառն որչափ որ կրնար դուրսն ձարմանդը կը շարժէր. այս շարժումին ձայնը ընկեր մը կը սեպէր իրեն:

Բանի որ կը յառաջանար, խաւարը ա'լ աւելի կը թանձրանար: Փողոցները ալ բոլորովին ամայի էին: Բայց կնոջ մը հանդիպեցաւ, որ անոր անցնիլը տեսնելով դարձաւ և անշարժ չեցաւ կամաց մը միմռալով. — Բայց ո՛ւր կրնայ երթալ այս պզտիկը. արդեօք անտէր մանուկ մըն է: Յետոյ կինը ճանչեց Գօզէթը, և ըսաւ.

— Գա՛, Արստո՛յան է եղեր:

Գօզէթ անցաւ դերբուկ և ամայի ճամբաներուն լաբիւրինթոսէն որով Մօնֆէրմէյլի գիւղը Շէլի կողմէն կը վերջանայ: Գօզէթ բաւական համարձակութեամբ դնաց այն ճամբաներէն որոնց երկու կողմերը տուներ, նաեւ միայն պատեր տեսած էր: Մերթ ընդ մերթ պատուհանի մը ձեղքէն ճրագի մը ճառագայթիլը կը տեսնէր. և զգալով թէ լոյս և կեանք է այն և թէ այն սենեակին մէջ մարդիկ կան, կը հանդարտէր: Բայց քանի որ կը յառաջանար, իր քայլը կարծես մեքենայաբար կը թունար: Երբ վերջին տունին անկիւնէն անցաւ, Գօզէթ կանգ առաւ: Դժուարաւ կրցած էր վերջին կըրպակէն անդին երթալ. բայց վերջին տունէն անդին երթալը անհնարի կը թուէր իրեն: Դուրս գետին դրաւ, ձեռքը մաղբերուն մէջ ընկղմեց և սկսաւ յամբարբար գլուխը քերել. հաբեկ և երկմիտ մանուկներու սովորական շարժում մըն է այս: Ա'լ Մօնֆէրմէյլէն դուրս էր, ա'լ դաշտերու մէջն էր: Իր առջեւ խաւարին և ամայի տարածութիւն կար: Յուսահատաբար այս մթութեան նայեցաւ ո՛ւր ալ մարդ մը չկար, ուր դադաններ կային և ուր գուցէ ճիւղներ ալ կային: Ուշադիր նայեցաւ, և դադաններուն խոտերուն վրայ քալելը լսեց. նաեւ յայտնապէս ճիւղներ տեսաւ որոնք ծառերուն

մէջ կը խլրտէին: Այն տառն նորէն առաւ դուրս. երկիւղը յանդգնութիւն մը կուտար Գօզէթին. —

— Վա՛շ, ըսաւ մանկունին, կ'ըսեմ թէ ջուրը հատեր է:

Եւ համարձակութեամբ Մօնֆէրմէյլ վերադարձաւ:

Հազիւ թէ հարիւր քայլ առած էր, և ահա նորէն կանգ առաւ, և սկսաւ գլուխը քերել: Հիմակ ալ իրեն երեւցողն էր Թենարտիէի սոսկալի կնիկը՝ իր բորենի բերանով և բարկութեամբ փայլատակող աչքովը: Մանկունին աղիողորմ նայեաժքը անգամ մը առջեւը և անգամ մը ետին դարձուց. ի՞նչ ընէր. ի՞նչ ըլլար, ո՛ւր երթար: Առջեւ Թենարտունիին ճիւղը կար, ետին ալ գիշերուն և անտառներուն բոլոր ուրուականները: Գօզէթ Թենարտունիին վախցաւ քան թէ ուրուականներէն, ուստի նորէն դէպի աղբիւրը երթալ ըսկըսաւ. վազելով: Գիւղէն դուրս ելաւ վազելով, անտառը մտաւ առանց բանի մը նայելու, առանց բան մը լսելու: Վազելէ դադրեցաւ երբ չունչը հատաւ, բայց չընդհատեց իր քայլը: Յիմարի մը պէս կ'երթար առանց զիտնալու թէ ուրկէ կ'երթար:

Վազելու տառն լալ կ'ուզէր:

Անտառին գիշերային սարսուռովը համակուած էր բոլորովին:

Ա'լ չէր մտածեր, ա'լ չէր տեսներ: Անհուն մթութիւնը այս պզտիկ էակին դէմ կը դնէր: Մէկ կողմէն ամբողջ խաւարը, միւս կողմէն ալ շամանդաղ մը:

Անտառին եզրէն մէնչեւ աղբիւրը եօթ կամ ութ բողբոլէի ճամբայ մնացած էր միայն: Գօզէթ ճամբան գիտէր, վասն զի ցորեկը բազմիցս անցած էր անկէ: Զարմանալին այն է որ ճամբէն չչեղեցաւ: Կարծես բընազդումէ մը անորոշապէս կ'առաջնորդուէր: Բայց ոչ աջ կողմը կը նայէր և ոչ ալ ձախ կողմը՝ վախնալով

որ ոստերուն և մացառներուն մէջ բան մը կը տեսնէ։ Այսպէս երթալով աղբիւրը հասաւ։

Այս աղբիւրը բնական հեղ աման մըն էր, զոր ջուրը կաւուտ գետնի մը վրայ պեղած էր, և երկու ոտք խորունկութիւն ունէր, չորս կողմը մամուռներ և նրկարաւոր մեծ խոտեր կային որոնք Հանրի Դ. ի փողկապներ կ'անուանուին. քանի մը խոշոր քարերով յատակուած էր այս աղբիւրը ուրկէ առուակ մը կազմուելով խոյս կուտար պղտիկ և հանգարտ կարկաչու մով մը։

Գօգէթ չապասեց որ շուրջ առնէ։ Գիշերուան մուրթը խիստ թանձր էր, բայց այս աղբիւրը գալու սորված էր ան։ Մուրթին մէջ ձախ ձեռքը երկնցնելով աղբիւրին վրայ երկնցած նորաբոյս կաղնի մը փնտուեց որու վրայ կը կոթնէր սովորաբար. ոստ մ. բռնեց. վրան կոթնելով աղբիւրին վրայ ծռեցաւ և դուրը ջուրին մէջ ընկղմեց։ Այնպիսի սոսկալի վայրկեանի մը մէջ կը գտնուէր որ իր ոյժը ետապատկեցաւ։ Մինչդեռ այսպէս ծռած էր, զենջակին գոպանը աղբիւրին մէջ կը պարպուէր, բայց Գօգէթ չդիտեց պարպուիլը։ Հաց առնելու համար իրեն արուած տամբէինգ սուր գրամը ջուրին մէջ ինկաւ։ Գօգէթ ոչ գրամը տեսաւ և ոչ ալ իյնալը լսեց։ Դուրը լեցնելով վեր առաւ և խոտին վրայ գրաւ։

Յետոյ դիտեց որ յոգնութենէն ուժը հատած էր։ Անշուշտ կ'ուզէր մեկնիլ անմիջապէս, բայց դժուր լեցնելու համար այնքան աշխատած էր որ չկրցաւ քայլ մը առնել. ուստի ստիպուեցաւ նստիլ։ Կարծեց թէ խոտին վրայ ինկաւ և կծկուած մնաց։

Այլերը գոցեց, յետոյ նորէն բացաւ. պատճառը չէր գիտեր, բայց ուրիշ կերպ չէր կրնար ընել։ Քովն էր գուր որուն մէջ ջուրը յուզուելով սպիտակ հրային օձերու նման շրջաններ կը կազմէր։

Գլխուն վերելը երկինք ընդարձակ աւ ամպերով ծածկուած էր, որոնք կարծես թէ ծխային որմերու ճակատներ էին։ Մթութեան աղէտաւոր դիմակը կարծես թէ այս մանկան վրայ կը հակէր անորշապէս։

Լուսնթաղը անդունդներուն մէջ կը քնանար։

Մանկունին շուարուն աչքերով այս մեծ աստղին կը նայի զոր ինք չէր ճանչնար և որմէ կը վախնար։ Իրօք մոլորակը նոյն պահուն խիստ մօտ էր հորիզոնին, և կ'անցնէր միգային թանձր խաւի մը մէջէն որ սոսկայի կարմրութիւն մը կուտար անոր։ Մարախուղը որ տխուր կարմրութիւն մը ունէր աստղը կ'ընդարձակէր. կարծես թէ լուսեղէն վերք մըն էր այս։

Յրտաչունչ հով մը կը փչէր դաշտէն։ Անտառը խաւարմած էր. տերեւները ամենեւին չէին շարժեր. ամառուան անորոշ և թարմ նշուղներուն և ոչ մին կ'երեւէր։ Մեծամեծ ոստեր սոսկալի կերպով կը կանգնէին անտառին մէջ որու անձառ տեղերուն վտիտ և տեղ անտառներ կը սուլէին։ Բարձր խոտերը հիւսիսային հովէն շարժելով օձաձուկերու պէս կը վխտային։ Մորենիները կը գալարուէին ճիւղանման և որսեր բռնել ուզող երկայն թեւերու պէս։ Քանի մը չորաբեկ խոտներ՝ հովէն աւրուելով՝ արագօրէն կ'անցնէին, և կարծես թէ ս. բապտիստով խոյս կուտային իրենց ետեւէն մէջ ամենէն աներկիւղներն անգամ անձկութեամբ կը գրաւուին։ Ոչ ոք կրնայ գիշերը անտառին մէջ առանց զոդալու քալել մինակ։ Մթութիւնն ու ծառերը երկու

ահարկու թանձրութիւններ են: Անորոշելի խորութեան մէջ զնորական իրութիւն մը կ'երևի: Գովէդ քանի մը քայլ անդին անըմբռնելի բաներ կը ծրագրուին ճիւղաղային յայտնութեամբ: Անջրպետութեան կամ նոյն իսկ քու ուղեղիդ մէջ չգիտեմ ի՞նչ անյայտ և անըմբռնելի բաներ կը տեսնուին որոնք քնացած ծաղիկներու երազին պէս կը ծփան: Հորիզոնը անագորոշ գիրքեր կ'առնէ: Խաւարմած և ահագին անջրպետին գոլորշիները կը ծծես: Կը վախնաս, և ետեւդ նայելու փափաք կը զգաս: Կը վախնաս վասն զի տեսած անարկաներդ են խաւարին խռոչները, վայրկեանական երեւոյթ առնող իրեր, անբարբառ կեցպարանքներ, որոնք կը հրուին երբ կը մօտենաս, արձակուած մագերու նման մթազին իրեր, բարկալի փունջեր, կապտադոյն ճահիճներ, աղետաւոր տեսարանի վրայ անդրադարձող սոսկալի երեւոյթներ, լուծեան գերեզմանական անբաւութիւն, անծանօթ էակներ որոնք գուցէ յանկարծ երեւան ելնեն, ոտներու խորհրդաւոր հակումներ, ծառերու ահալի ոլորումներ, սարսուղ խոտերու երկայն երախակայներ, և այս ամէն անարկաներու դէմ անպաշտպան կը մընաս: Չկայ յանդգնութիւն մը որ չսարսուի և չզգայ անձկութեան մերձաւորութիւնը: Սոսկալի բան մը կը զգաս, կարծելով թէ հոգիդ մթութեան հետ առնուելով հետը կը միանայ: Այս խաւարէն պաշարուողը երբ մանուկ մըն է, անմեկնելի սսկումով մը կը համակուի:

Անտառները Յովհաննէս աւետարանչին յայտնութեան կը նմանին, և պզտիկ հոգիի մը թեւերուն բաղխումը անոնց ահարկու գմբէթին ներքեւ հոգեվարութեան չլուսչ մը կը հանէ:

Գօգէթ՝ առանց գիտնալու թէ ի՞նչ էր զգացածը, կը զգար թէ բնութեան այս ահագին մթութենէն կը գրաւուէր: Կը համակուէր ոչ միայն սարսափով, այլ

նաեւ սարսափէն աւելի սարսափելի բանով մը: Կը սարսուդէր ան: Բառ չենք գտներ բացատրելու համար թէ ինչպիսի տարօրինակ բան մըն էր այն սարսուդ որ անոր մինչեւ սրտին յատակը կը սառեցնէր: Աչքը վայրենիի աչք դարձած էր: Չգալ կը կարծէր թէ հեռեւեալ ուր գուցէ պիտի ուզէր հոն գալ միեւնոյն ժամուն:

Այն ատեն՝ աղատելու համար այս տարօրինակ վիճակէն, զոր չէր հասկնար և որմէ կը վախնար սակայն, տեսակ մը բնազդումով և բարձր ձայնով սկսաւ մէկ երկու, երեք, չորս, մինչեւ տասը համբել, և երբ լըմընցուց նորէն սկսաւ համբել: Համբելով սկսաւ իրապէս ըմբռնել զինքը չընապատող իրերը: Չգաղ թէ ցուրտ էին ձեռքերը զոր թրջած էր դոյր լեցնելու ժամանակ: Ոտքի վրայ ելաւ: Երկիւղը, բնական և աննկուն երկիւղ մը տիրած էր վրան նորէն: Ընթացապէս որոշեց փախչիլ, արագօրէն փախչիլ, անտառներու մէջէն, դաշտերու մէջէն փախչիլ մինչեւ տուններուն, մինչեւ պատահաններուն, մինչեւ վառուած ճրագներուն քով հասնիր: Առաջին նայուածքով դոյր տեսաւ. Թեւարտուհիէն այն աստիճան կը վախնար որ չհամարձակեցաւ փախչիլ առանց դոյլին: Երկու ձեռքով ճարմանդը բռնեց: Դժուարաւ կրցաւ վերցնել դոյր:

Այսպէս հինգ տասր քայլ առաւ. բայց դոյր լեցուն էր, ծանր էր, ուստի Գօգէթ ստիպուեցաւ գետին դնելու զայն: Պահ մը շունչ առաւ, յետոյ նորէն վերցուց դոյրը և սկսաւ քալել՝ այս անգամ քիչ մը աւելի ճամբայ առնելով: Բայց հարկ եղաւ դարձեալ կենայ: Բանի մը մանրերկրորդ հանգստանալէն ետք, նորէն ճամբայ ելաւ: Առջեւի կողմը ծուռած, գլուխը վար առած կը քալէր պառաւի մը պէս, դոյլին ծանրութիւնը անոր նիւթը թեւերը կը ձգտէր և կը պրկէր: Դոյլին երկաթէ ճարմանդը վերջապէս անոր թրջուած պզտիկ ձեռքերը

կընդարացնէր և կը սառեցնէր: Մերթ ընդ մերթ կը բռնադատուէր կանգ առնելու, և ամէն անգամ որ կանգ կ'առնէր, դոյլէն արտահոսող պաղ ջուրը անոր մերկ ոտներուն վրայ կը թափէր: Այս իրողութիւնը գիշերը և ձմեռ ժամանակ տեղի կ'ունենար անտառի մը մէջ ուր բնաւ մարդկային նայուած մը չկար, ութամեայ մանկունի մըն էր ան. նոյն պահուն միայն Աստուած կար հոն որ այս արտմելի բանը կը տեսնէր:

Եւ, բարէ, անշուշտ մայրն ալ կը տեսնէր:

Վասն զի կան բաներ որոնք գերեզմանին մէջ մեռելներուն աչքը բանալ կուտան:

Գողէթ տեսակ մը ցաւագին հոնչուծով մը շունչ կ'առնէր. կոկորդը հեծկլտումներէ կը ճնշուէր, բայց նաեւ հետուէն այնքան կը վախնար թենարտուհիէն որ չէր համարձակեր լալու: Սովորութիւն ըրած էր միշտ երեւակայել թէ այս կինը իր քով կեցած է:

Սակայն այս կերպով չէր կրնար շատ ճամբայ առնել, վառն զի շատ կամաց կը քալէր: Կայաններուն տեւողութիւնը որքան ալ պակսեցնելու ըլլար, և ամէն մէկ կայանէն որքան ալ նախորդէն աւելի ճամբայ առնէր, դարձեալ շատ ուշ պիտի մնար: Վշտագին կը մըտածէր թէ այս կերպով մինչև Մօնֆերմէյլ դառնալու համար մէկ ժամէն աւելի պէտք էր, և թէ թենարտուհին պիտի ծեծէր զինքը: Այս վիշտը կը խառնուէր այն երկիւղին հետ, զոր կ'զգար գիշերը անտառին մէջ միակ ըլլալուն համար: Սաստիկ յոգնած էր, այլ սակայն տակաւին անտառէն ելած չէր: Երբ մօտեցաւ հին շագանակենիի մը քով զոր կը ճանչնար, վերջին անգամ մըն ալ կեցաւ առջի անգամներէն աւելի կենալով որպէս զի լաւ հանգստանայ. յետոյ իր բոլոր ոյժերը հաւաքեց, դոյն առաւ և համարձակ քալել սկսաւ: Սակայն խեղճ պզտիկը յուսահատելով չկրցաւ զսպել

ինքզինքն և աղաղակեց. Ո՛վ Աստուած իմ, Աստուած իմ:

Նոյն պահուն լանկարծ զգաց թէ ա՛լ դոյլը բոլորովին թեթեւած էր: Զեռք մը որ ահագին երեցաւ իրեն, ճարմանդը բռնած էր և ուժգնակի կը վերցնէր զայն: Գողէթ զլուխը վերցնելով սև, սւղիղ և կանգուն մեծ կերպարանք մը տեսաւ որ մութին մէջ իր քովէն կը քալէր: Մարդ մըն էր այս կերպարանքը որ Գողէթին ետեւէն ինկած էր և որուն գալը լսած չէր Գողէթ: Այս մարդը՝ առանց բառ մը արտասանելու՝ Գողէթին տարած դոյլը ճարմանդէն բռնած էր:

Կեանքի ամէն հանդիպումներու համար բնազդումներ կան:

Մանկունին չվախցաւ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ.

ՈՐ ՊՈՒԼԱԹՐԻԻԷԼԻ ՍՐԱՄՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԿԸ ՀԱՍՏԱՏԷ ԳՈՒՅԷ

1823ին Բրիտանի Մենզեան օրը կէսօրէն ետք մարդ մը Բարիզի Օրիթալ պուլվարին ամէնէն ամայի կողմերը ժողովեալ ժամերով: Այս մարդը բնակարան մը փնտռողի կերպարանքը ունէր, և կարծես թէ Սէն-Մարտիի արուարձանին այս տներուն սահմաններուն վրայ շինուած ամէնէն անշուք տուներէն մին վարձել կ'ուզէր քան թէ աւելի չքեղ բնակարան մը:

Քիչ մը ետք պիտի տեսնենք որ այս մարդը իրօք սենեակ մը վարձած էր այս առանձնակա՞ն թաղին մէջ :

Այս մարդը իր հագուստովը ինչպէս նաև իր բոլոր կերպարանքովը իրական տիպարն էր այն տեսակ անձերու որոնք կրնան ընտրեալ կարգի մուրացկաններ կամ ծայրայեղ մաքրութեան հետ խառնուած ծայրայեղ թշուառութիւն անուանուիլ : Բաւական հագուստ չէր խառնուիր մըն է այս որմէ ուշիմ սիրտերը ներշնչուելով՝ կը յարգեն թէ՛ ամէնէն աղքատ և թէ՛ ամէնէն արժանապատիւ անձերը : Մարդուն հագուստը կազմող իրերն էին բոլորածեւ և խոզանակով լաւ մաքրուած պիւրակ մը , եկեղեան հողի գոյնով ներկուած դեղին և հաստ չուսայէ թիկնոց մը որուն այս գոյնը այն ժամանակները ոչ այնքան ալլանդակ կը համարուէր և որու խաւը աներեւութանալու չափ մաշուած ըլլալով , ա՛յ հիւսը կ'երեւար . խիստ հին ձեւի վրայ կտրուած զրպանաւոր մեծ բաճկոնակ մը , սեւ գոյն վարտիք մը որու ծունկին կողմերը ձերմկած էին , առուիէ սեւ գոյն գուլպաներ և հաստ մուճակներ որոնք պղնձեայ կոճակներ ունէին : Կարծես թէ վտառանդութենէ վերադարձող և ժամանակաւ ընտրեալ ընտանիքներու մէջ դաստիարակութիւն ընող մըն էր ան : Ո՛վ որ տեսնէր անոր բոլորովին ձերմակ մաղերը , խորշոմուտ ճակատը և դէմքը , որու վրայ կեանքէ վհատող և յոգնող վշտի մը զրոշմը կար , պիտի ենթադրէր թէ եօթնասուն տարեկան հասակին կը մօտենար ան , թէև հազիւ յիսնամեայ պիտի կարծէր՝ եթէ միանգամայն տեսնէր անոր քայլը որ յամր օյլ հաստատուն էր և տարօրինակ կայտառութիւնը որ կը նշմարուէր անոր ամէն շարժումներուն մէջ : Ճակատին խորշոմները լաւ գետեղուած ըլլալով , ո՞վ որ ուշադրութեամբ դիտէր այս մարդը , նպաստաւոր տրամադրութիւն մը պիտի

զգար անոր նկատմամբ : Շրթունքը կ'ամփոփուէր տարօրինակ ծալքով մը . այս ծալքը անողոք կ'երեւէր այլ խոնարհ էր : Նայուածքին մէջ չգիտեմ ի՞նչ աղետալի հանգարտութիւն մը կար : Զախ ձեռքը պզտիկ ծրար մը ունէր զոր թաշկինակի մը մէջ կապած էր , աջ ձեռքովը կը կրթնէր տեսակ մը գաւազանի վրայ զոր ցանկի մը մէջէն կտրած և առած էր : Այս գաւազանը փոքր ինչ ուշադրութեամբ կոկուած և աչայնքան տձեւ էր . վարակները անօգուտ էին մնացեր , և արմիր մոմով շինծու գունտ մը ունէր բուստէ . բիւր մըն էր այն , բայց գաւազանի մը կը նմանէր :

Այս պուլվարին վրայի անցորդները սակաւաթիւ են , մանաւանդ ձմեռ ժամանակ : Մարդը առանց սեթեւեթի՝ կարծես թէ աւելի կը զգուշանար անցորդներէն քան թէ կը մօտէր անոնց :

Այն ատենները Լուի ԳԼ. գրեթէ ամէն օր Շուաղիլ-Բուա կ'երթար : Իր հաճելի պտոյտներէն մին էր այս : Գրեթէ ամփոփուի կերպով ժամը երկուքին մօտ թագաւորական կառքը և ձիաւորները Օրիթալի պուլվարէն կ'անցնէին մեծ շտապաւ :

Այս անցը ժամացոյցի տեղ կը ծառայէր թաղին աղքատունիներուն որոնք կ'ըսէին .

— Ժամը երկուքն է . ահաւասիկ թագաւորը որ Թիւլլրի կը վերադառնայ :

Երբ կ'անցնէր , ոմանք վազելով կուգային , ոմանք ալ կարգի կը մտնէին ճամբայ բանալով , վաճառի թագաւորի մը անցնիլը միշտ աղմուկ մըն է : Մանաւանդ թէ Լուի ԺԸ.ին երեւիլը և աներեւութանալը Բարիզի փողոցներուն մէջ ազգեցութիւն մը կ'ուենար : Արագօրէն բայց և այնպէս վեհօրէն կ'երեւէր և կ'աներեւութանար : Այս հաշմոտ թագաւորը արչաւումը կը փրէր , չկրնալով քալել , կ'ուզէր վազել . այս գծուա-

բաքայլը եթէ կարենար, յօժարութեամբ պիտի ուզէր կայծակի պէս անցնիլ: Հանգարտութեամբ և ծանրութեամբ մերկ սուսերն երու մէջտեղէն կ'անցնէր: Դորդիւնով կ'երթար իր պերլինեան ձուլածու կառքը որ բոլորովին ոսկեղօծ էր և որու տախտակներուն վրայ չուշանի հաստ ոստեր նկարուած էին: Մարդ հաղիւ հազ ժամանակ կ'ունենար անգամ մը նայելու այս կառքին: Նայողը կառքին մէջ աշակողմեան անկիւնը սնդուսեայ սպիտակ բարձերու վրայ կը տեսնէր դայն, հաստատուն և ցորմրագոյն երես մը, առոյգ ճակատ մը որուն վրայ փռչի ցանուած է ինչպէս թագաւորական թռչունին վրայ սէգ, դաժան և նուրբ աչք մը, զբաղէտի ժպիտ մը, երկու հաստ ուսագիրներ որոնց ոլորուն աղբերը քաղքենի յատուկ թիկնոցի մը վրայ կը ծփային, Ոսկեգեղմը, Սէն-Լուիի խաչը, Լէօփօն Տ'Օնէօրի խաչը, Հոգւոյն-Սրբոյ արծաթեայ չքանչանք, ահագին օրովայն մը և կապտազոյն լայն ժապաւէն մը՝ թագաւոր էր այս երեսը: Երբ Բարիզէն կ'ելնէր, իր սպիտակ փետուրներով զարդարուն գլխարկը ծունկերուն վրայ կը դնէր, որոնք անգլիական երկայն կօշիկներու մէջ պատատուած էին. երբ քաղաքը կը վերադառնար, գլխարկը գլուխը կը դնէր, և քիչ անգամ բարեւ կուտար: Անտարբերութեամբ կը նայէր ժողովուրդին. ժողովուրդն ալ փոխադարձ անտարբերութեամբ կը նայէր անոր: Երբ առաջին անգամ Սէն-Մարտի թաղէն անցաւ, իր տարած ամբողջ յաղթանակը եղաւ սա խօսքը զոր թաղեցի մը իր ընկերոջը ըսաւ. «Ահա այս գեր մարդն է կառավարութիւնը:»

Արդ միեւնոյն ժամուն թագաւորին՝ Օբիթալի պուլվարէն անհրաժեշտաբար անցնիլը օրական ղէպքն էր: Դեղին թիկնոցով ման եկողը անշուշտ ոչ թաղեցի էր, և ոչ ալ Բարիզցի, վասն զի չէր գիտեր թագաւորին:

այս օովորական անցը: Երբ ժամը երկուքին Սալբեթ-րիէրէն անցնելով մինչև պուլվարին վրայ հասաւ թագաւորական կառքը, որուն երկու կողմերէն արծաթեայ ժապաւէններով զարդարուն անձնապահներու վաշտ մը կ'երթար, մարդը կարծես թէ խռովեցաւ և գրեթէ վախցաւ: Կողմնական ծառուղիին մէջ իրմէն ի դատմարդ մը չկար. չուտով ցանկապատի մը անկիւնին ետեւը գնաց կեցաւ, բայց Տ'Ալբէի դուքը նշմարեց զայն: Տ'Ալբէի դուքը, որ նոյն օրը թագաւորին ուղեկցելու պաշտօն ունեցող անձնապահներու գնդապետն էր, կառքին մէջ թագաւորին դիմացը նստած էր: Ահա բաւական չարաշուք մարդ մը, ըսաւ Նորին Վեհաբառութեան: Ոստիկանութեան մարդերէ ոմանք՝ որ թագաւորին անցնելու ճամբաները կը հսկէին՝ նոյնպէս նշմարեցին այն մարդը. մանաւանդ թէ անոնցմէ մին հրաման ընդունեց անոր ետեւէն երթալու: Բայց մարդը թաղին առանձնական պզտիկ փողոցները մտաւ, և որովհետեւ օրը կը տարածամէր, ոստիկանը անոր հետքը կորսնցուց, ինչպէս որ նոյն իրրկուն Տէրութեան պաշտօնեայ և ոստիկանութեան կառավարիչ Պ. Անկլէս կոմսին ուղղուած տեղեկագիր մըն ալ կը հաստատէ եղելութիւնը:

Դեղին թիկնոցով մարդը երբ դադարեցաւ ոստիկանին տեսնուելէ, աւելի շուտ քալել սկսաւ, թէև բազմիցս ետեւը դարձաւ տեսնելու համար թէ մի գուցէ ետեւէն եկող մը ըլլայ: Ժամը չորսը քառորդ անցած, այսինքն գիշերային մթութեան սկսած միջոցին Բօրթ Սէն-Մարթէնի թատրոնին առջեւէն անցաւ, ուր նոյն գիշեր երկու քիսպատսնէր անուն թատրերգութեան ներկայացումը պիտի տրուէր: Մարդուն ուշադրութիւնը դրաւ եւ այս ծանուցումն որու լոյս կուտային թատրոնին կանթեղները. թէև շտապաւ կը քալէր բայց կանգ ա-

առաւ կարդալու համար: Պահ մը ետքը Բլանշէթ ըստած անկ փողոցին մէջ դանդաղելով մտաւ Աւագեաց պնակը, ուր էր այն աստիճանի կառքին գործատունը: Այս կառքը ժամը չորսուկէսին կը մեկնէր: Չիբրը լծուած էին, և ճամբորդները, զոր կը կանչէր կառապանը, աճապարուամով կառքին երկաթ սանդուղէն վեր կ'ելնէին:

— Տեղ մը ունի՞ք հարցուց մարդը:

— Միայն մէկ հոգիի տեղ կայ, և այն ալ նստաքանիս վրան է և քովը, ըսաւ կառապանը:

— Լաւ ինծի տուէ՛ք այդ տեղը:

— Ելէ՛ք:

Սակայն կառապանը՝ ճամբայ կ'ընելէն առաջ՝ ճամբորդին միջակ հագուստը և ձեռքի ծրարին փոքրութիւնը դիտեց անգամ մը, և կանխիկ առաւ կառքին վարձը:

— Մինչև Լանեի պիտի երթա՞ք:

— Այո՛, ըսաւ մարդը, և մինչև Լանեի երթալու համար վճարեց վարձը:

Կառքը մեկնեցաւ, և երբ սահմանադուռէն անցաւ, կառապանը ճամբորդին հետ խօսակցութիւն բանալ ուզեց, բայց ճամբորդը միավանկ բռնեցով կը պատասխանէր: Ուստի կառապանը սկսաւ իր ձեռքուն հետեւէն սուրկ և հայհոյել:

Կառապանը վերաբերուն վրան առաւ, վասն զի ցուրտ կար. բայց մարդը կարծես հոգ չէր ընել ցուրտը: Այսպէս կառքը Կուրնէյի և Նէոյի-Սիւր-Մարնի մէջէն անցաւ:

Երեկոյեան ժամը վեցին Շել հասաւ, Կառապանը կանգ առաւ որպէս զի ձիերը շունչ առնուն սալորդներու պանդոկին առջև որ թաղաւորական մենաստանին հին շինութեանց մէջ հաստատուած էր:

— Հոս պիտի իջնեմ, ըսաւ մարդը:

Մրարն և դաւազանը առնելով կառքէն վար ցատկեց:

Վայրկեան մ'ետք աներեւոյթ եղած էր:

Պանդոկը մտած չէր սակայն:

Կառքը քանի մը բոսկէն ետք երբ նորէն ճամբայ ելաւ Լանեի երթալու համար, Շելի մեծ փողոցին մէջ չհանդիպեցաւ այն ճամբորդին:

Կառապանը դէպի ներսի ճամբորդները դառնալով, ըսաւ.

— Այն մարդը տեղացի չէ, վասն զի չեմ ճանչեր զինքը: Կերպարանէն կը կարծուի թէ ստակ մը չունի, սակայն ստակը խնայող մը չէ. մինչև Լանեի երթալու վարձ վճարեց, բայց մինչև Շել գնաց: Գիշեր է հիմա, և ամէն տունները գոց են. եկու տես որ պանդոկ չմտաւ, և ո՛ւր երթալն ալ անյայտ է: Կերեւի թէ գետնին տակը մտաւ:

Մարդը գետնին տակը մտած չէր, բայց շտապաւ և առանց լոյսի Շելի մեծ փողոցը մտած էր վազելով, յետոյ ձախ կողմը դարնելով եկեղեցին չհասած Մօնֆերմէյը տանող զիւղական ճամբան մտած էր՝ այս կողմերը ճանչցողի և արդէն քանի ժամգամ եկողի մը պէս:

Նոյն ճամբայէն շտապաւ յառաջ գնաց: Երբ հասաւ ճիւղ այն տեղն ուստի կ'անցնէր Կանեիէն Լանեի տանող և երկու կողմէն ծառերով չրջապատուած հին ճամբան, մարդը եկող անցորդներու ձայն լսեց: Աճապարուամով փոսի մը մէջ պահուեցաւ և հոն սպասեց մինչև ան. ցորդներուն անցնիլն և հեռանալը: Սակայն աւելորդ զգուշութիւն մ'էր այս վասն զի, ինչպէս ըսինք արդէն, զեկամբերի ամենախաւարին գիշեր մ'էր այն գիշերը: Երկնից վրայ հազիւ հազ երկու կամ երեք աստղ կը տեսնուէր:

Բլուրին վրայ տանող ճամբան այն տեղէն կ'սկսի:

Մարդը Մօնֆերմէյլի ճամբան չմտաւ, այլ աջ կողմը զարկաւ: Դաշտերուն մէջէն անցաւ և արագօրէն քալելով անտառը հասաւ:

Անտառին մէջ աւելի կամաց քալեց, և սկսաւ ուշադրութեամբ ամէն ծառերուն նայիլ՝ քայլ առ քայլ յառաջանալով. կարծես թէ գաղտնի և միայն իրեն ծանօթ ճամբայ մը կը փնտռէր և դէպի հոն կ'երթար: Պահ մը չեղիլ կարծեց և վարանելով կանգ առաւ: Խարխալումով քալելէն ետք վերջապէս անծառ տեղ մը հասաւ ուր սպիտակ մեծ քարերու դէզ մը կար: Շտապաւ դէպի այս քարերը մօտեցաւ, և զիչերուան մառախուղին մէջէն ուշադրութեամբ զննեց զանոնք, կարծես թէ ամէնն ալ մի առ մի աչքէ անցունելով: Դարերու դէզէն քանի մը քայլ անդին հաստարմաս ծառ մը կար. այս ծառն անթիւ այտուցներ ունէր որոնք բոյսերու ելունդներն են: Նոյն ծառին բովը զընաց, և ձեռքը կոծղին կեղեւին վրայ ժուռածեց, իբր թէ ուզէր բոլոր ելունդները ճանչնալ և համբել: Այս ծառին դիմացը, որ ցախ մըն էր, կասկեմի մը կար որ անգամ մը կեղեւներուն հանուելուն առթիւ հիւանդացած էր և որու վրայ իբր դարման գինկէ կապ մը դրուած և բեւեռուած էր: Ոտներուն ծայրովը բարձրացաւ սակաւ ինչ և այս գինկէ կապը զննեց ձեռքովը:

Յետոյ այս ծառին և քարերու դէզին մէջտեղի անջրպետին վրայ ժամանակ մը երթեւեկեց՝ այնպիսի մարդու մը պէս որ կ'ուզէ զիտել թէ արդեօք մօտերս փորճուած է հողը:

Յետոյ ուշաբերեցաւ և սկսաւ անտառին մէջէն իր ճամբան շարունակել:

Ահա այս մարդն էր Գօզէթին հանդիպողը:

Անտառին մէջէն դէպի Մօնֆերմէյլ յառաջացած ժամանակ նշմարած էր այս պղտիկ ստուերը որ հեծու-

մով մը կը շարժէր, բեռ մը կը դնէր գետինը, յետոյ նորէն կ'առնուր և կը սկսէր քալել: Մարդը մօտենալով տեսած էր թէ նորաբոյս մանուկ մըն է այն և ջուրի ահագին դոյլ մը կը տանէր: Այն ատեն մանուկին քովը գացած և լսելեայն դոյլին ճարմանդը բռնած էր:

Գ Լ Ո Ւ Ն Է.

ԳՕԶԷԹ ԱՆԾԱՆՈԹ ՄԱՐԴՈՒՆ ՀԵՏՆ Է ՄՈՒԹԻՆ ՄԷՋ

Ինչպէս ըսինք, Գօզէթ վախցած չէր:

Մարդը ծանր և գրեթէ ցած ձայնով ըսաւ անոր.

— Որդե՛կ, այդ բեռը շատ ծանր է քեզի համար:

Գօզէթ գլուխը վերցուց և պատասխանեց:

— Այո՛, պարոն:

— Ինծի տո՛ւր, ես տանիմ, կրկնեց մարդը:

Գօզէթ թող տուաւ դոյլը, մարդը անոր քովէն

սկսաւ երթալ:

— Իրօք ծանր է, ըսաւ ինքնին: Յետոյ ըսաւ.

— Պղտիկ, քանի՞ տարու ես դուն:

— Ութը տարեկան, պարոն:

— Այս դոյլին հետ միթէ հեռու տեղէ՞ մը կուգամ:

— Անտառին մէջի աղբիւրէն կուգամ:

— Միթէ հեռու է երթալիք տեղը:

— Գրեթէ քառորդ մը կը տեւէ ասկէ:

Մարդը պահ մը լռեց, յետոյ յանկարծ ըսաւ.

— Մայր չունի՞ս դուն:

— Չեմ գիտեր, ըսաւ մանկուհին :

Եւ առանց ժամանակ տալու մարդուն որ խօսքը չարունակէ, ըսաւ .

— Չեմ կարծեր որ ունենամ : Ուրիշները ունին բայց ես չունիմ :

Եւ պահ մը լռելէն ետք կրկնեց .

— Կարծեմ թէ բնաւ մայր ունեցած չեմ :

Մարդը կանգ առաւ, դոյլը վար դրաւ, ծագեալ և երկու ձեռքը մանկուհիին երկու ուսերուն վրայ դրաւ, ջանալով որ մութին մէջ անոր երեսը տեսնէ :

Գողէթին նիւար և վտիտ դէմքը երկնից կապտա-գոյն նշոյլով անորոշապէս կը ծրագրուէր :

— Անունդ ի՞նչ է, հարցուց մարդը :

— Գողէթ :

Մարդը կարծես թէ ելեքտրական ցնցում մը ունեցաւ : Նորէն նայեցաւ մանկուհիին, յետոյ ձեռքերը Գողէթին ուսերուն վրայէն վերցուց, դոյլը բռնեց և սկսաւ քալել :

Պահ մը ետքը հարցուց .

— Պզտիկ, ո՞ւր կը բնակիս :

— Մօնֆէրմէյլ, եթէ կը ճանչնաք :

— Հո՞ն պիտի երթանք հիմա :

— Այո՛, պարոն :

Պահ մը ևս կանգ առաւ, յետոյ կրկնեց .

— Քեզի ո՞վ այս ժամուն անտառը ղրկեց որ երթաւ ջուր բերես :

— Տիկին Թէնարտիէ :

— Ի՞նչ կ'ընէ այդ Թէնարտիէ տիկինդ, հարցուց մարդը, անտարբեր կերպով մը հանելու ջանալով ձայնը, որ սակայն տարօրինակ սասանում մը ունէր :

— Իմ տիրուհիս է և պանդակ մը կը բանեցնէ :

— Պանդակ, ըսաւ մարդը : Լաւ, ուրեմն այս գի-

շեր հոն կ'իջնեմ :— Առաջնորդէ՛ ինձ դէպ այդ պանդակը :

— Ահա հոն կ'երթանք, ըսաւ մանկուհին :

Մարդը բաւական շուտ կը քալէր : Գողէթ առանց դժուարութեան ետեւէն կ'երթար : Ա՛լ յօգնութիւն չէր զգար : Մերթ ընդ մերթ աչքերը վերցնելով մարդուն կը նայէր տեսակ մը հանդարտութեամբ և անմեկնելի լքումով մը : Բնաւ սորված չէր մանկուհին Նախախնամութեան դիմելու և աղօթելու : Սակայն իր վրայ բան մը կը զգար որ յոյսի և ուրախութեան նման բան մըն էր և որ դէպ երկինք կը վերնար :

Քանի մը բռնէ անցնելէն ետք, մարդը կրկնեց .

— Մի՞թէ սպասուհի չկայ տիկին Թէնարտիէի տունը :

— Ոչ, պարոն :

— Մինակ ես դու :

— Այո՛, պարոն :

Պահ մը ևս լռութիւն տիրեց : Ապա Գողէթ ձայնը հանելով .

— Այսինքն երկու պզտիկ աղջիկ ալ կայ :

— Ո՞վ են այդ պզտիկ աղջիկները :

— Բօնին և Զէլմա :

Մանկուհին այս կերպով կը պարզէր վիպային անունները որոնք սիրելի էին տիկին Թէնարտիէին :

— Ի՞նչ է այդ Բօնին և Զէլմա ըսածդ :

— Տիկին Թէնարտիէի օրիորդները, այսինքն անոր աղջիկներն են :

— Է՛, ի՞նչ կ'ընեն ատոնք :

— Ո՛հ, ըսաւ մանկուհին գեղեցիկ պէպէկներ ունին անոնք, նաև անանկ բաներ որոնց մէջ ոսկի կայ, լէպիւցուկ են բաներով : Կը խաղան, կը զուարճանան :

— Բոլոր օրը :

— Այո՛, պարոն :

— Հապա դո՞ւն :

— Ես կ'աշխատիմ :

— Բոլո՞ր օրը կ'աշխատիս :

Մանկուհին վեր վերցուց աչքերը՝ որոնց մէջ արտօսը մը կար և մթութեան պատճառաւ չէր երեւար, ապա պատասխանեց.

— Այո՛, պարոն : Եւ՝ պահ մը լռելէն ետք՝ չարուսակեց .

— Երբեմն գործս լմնցնելէ ետք ես ալ կը խաղամ, եթէ հրաման տրուի .

— Ի՞նչպէս կը խաղաս :

— Ինչպէս որ կրնամ : Կը թողուն զիս որ խաղամ, բայց շատ պէպէկ չունիմ : Բօնին և Զէլման չեն ուզեր որ իրենց պէպէկներովը խաղամ : Կապարեայ պզտիկ թուր մը ունիմ միայն և, սա չափ է, ըսաւ մանկուհին իր պզտիկ մատը ցուցնելով :

— Այդ թուրը անշուշտ չկտրեր, այնպէս չէ՞ :

— Ինչո՞ւ չէ, պարոն, աղցանը և ճանճի գլուխ կը կտրէ :

Գիւղը հասան : Գօզէթ փողոցներուն մէջէն օտարականը առաջնորդեց : Հացագործին առջեւէն անցան, բայց Գօզէթ մօռցաւ առնել հացը զոր պանդուկը պիտի տանէր : Մարդը դադրած էր անոր հարցումներ ընելէ, և ա՛լ տխուր լռութիւն մը կը տիրէր : Երբ եկեղեցիէն բաւական հեռացան, մարդը տեսնելով այն ամէն կըրպակները որոնք ամէն կողմէ բաց էին, հարցուց Գօզէթին .

— Տօնավաճառ կա՞յ հոս :

— Այո՛, պարոն : Ծնունդի տօնավաճառն է :

Երբ բաւական մօտեցան պանդուկին, Գօզէթ վահանքոտութեամբ անոր թեւին դպաւ :

— Պարոն :

— Ի՞նչ կայ որդեակս :

— Ահա պանդուկին մօտեցանք :

— Լաւ . ի՞նչ կ'ուզես :

— Թող տուէ՞ք որ ես տանիմ դոյլը :

— Ինչո՞ւ :

— Վասն զի եթէ տիկինը տեսնայ թէ բերողը ուրիշ մըն է զիս պիտի ծեծէ :

Մարդը դոյլը Գօզէթին յանձնեց : Վայրկեան մը ետք խոհատունին դուռին առջև հասան :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը .

ԹԷ ԻՆՉ ԱՆՊԼՏԵԶՈՒԹԻՒՆ ԿԸ ԾԱԳԻ ԵՐԲ ՄԱՐԴ ԻՐ ՏՈՒՆԸ

ԿՐԵԳՈՒՆԻ ԱՂՔԱՏ ՄԸ ՈՐ ԳՈՒՅԷ ՀԱՐՈՒՍՏ Է

Գօզէթ չկրնալով զսպել իր հետաքրքրութիւնը գաղտնապէս անգամ մըն ալ նայեցաւ մեծ պէպէկին որ մանկական խաղալիքներ վաճառող փերեզակին կրպակին առջև կեցած էր տակաւին : Յետոյ խոհատունին դուռը դարկաւ : Բացուեցաւ դուռը : Թեւարտունին էր եկողը՝ ձեռքը աշտանակ մը բռնած :

— Ա՛հ, դու ես, պզտիկ շուն : Աղէկ որ եկար վերջապէս : Զրդիկը հոն հոս խաղացած ըլլալու է որ այսքան ուշ եկաւ :

— Տիկին, ըսաւ Գօզէթ դողալով, այս պարոնը պանդուկը մնալու եկաւ :

հուն կրակին նշոյլը անոր վրայ ծաւալելով ոսկորներուն անկրկնները երեւան կը հանէր և սոսկալի նիհարութիւնը կը ցուցնէր, և որովհետեւ միշտ կը տագնապէր ցուրտէն, սովորութիւն ըրած էր ծունկերը քով քովի բերելու և սեղմելու: Հագած լաթերը բզիկ բզիկ էին. ով որ այս հագուստը ամառը տեսնէր պիտի մեղքնար, իսկ եթէ ձմեռը տեսնէր պիտի սոսկար: Վրայի բոլոր լաթերը ծաղկաւած կտաւներ էին միայն, ասուի ցնցոտի մը անգամ չունէր: Տեղ տեղ մարմինը կը տեսնուէր և ամենուրեք կապոյտ կամ սև բիծեր կը նշմարուէին, որով կը հասկցուէր թէ թէնարտունին մանկան մարմինն որ կողմերուն դպած էր: Մերկ ոտքերը կարմիր և վախտ էին: Անրակները այնքան գոգաւոր էին որ տեսնողին լացը կուգար: Այս մանկունին իր բոլոր կերպարանքովը, գնացքովը, դիրքովը, ձայնը հանելու և խօսքէ մը ետք ուրիշ մը ըսելու կերպովը, նայուածքովը, լռութեամբը, ամենափոքր շարժումովը միայն մէկ գաղափար կ'արտայայտէր և կը թարգմանէր այսինքն վախը: Վախը իր վրայ ծաւալած էր. գրեթէ անով պաշարուած էր. վախէն արմուկները աղբրերուն քով կը բերէր, ներքանները միջազգեստներուն տակը կ'առնէր, կարելի եղածին չափ քիչ, չափ քիչ տեղ կը բռնէր, պէտք եղածին չափ շունչ կ'առնէր կուտար, կրնար իր մարմնային սովորութիւնը անուանել վախը, որուն աւելնալէ ի դատ ուրիշ փափոխութիւն կրելը անկարելի էր: Բիբին մէջ ապշութեամբ գրաւուած խորշ մը ունէր ուր սարսափ կը նշմարուէր:

Այնքան մեծ էր այս վախը որ Գողթ ջուրը բերած ատեն թէեւ վրան գլուխը թրջուած էր, սակայն չէր համարձակած կրակին մօտենալու և լաթերը չորցնելու, և լռելիայն սկսած էր իր գործովը զբաղիլ:

Այս ութնամեայ մանկունին նայուածքը սովորաբար այնքան տխուր և երբեմնակի այնքան աղետալի էր որ ժամանակ առ ժամանակ կարծես թէ ապուշ կամ սառնայ մը ըլլալու կը միտէր:

Ինչպէս ըսինք, ամենեւին չէր դիտեր թէ ինչ է աղօթք ընելը. ամենեւին եկեղեցի գացած չէր: — Միթէ ժամանակ ունի՞մ, կ'ըսէր թէնարտունին:

Դեղին թիկնոցով մարդը անընդհատ Գողթին կը նայէր:

Յանկարծ թէնարտունին պոռաց.

— Աղէկ միտքս ինկաւ, ո՛ւր է հացը:

Գողթ շուտ մը սեղանին տակէն դուրս ելաւ, ինչպէս որ սովորութիւնն էր ելնելու ամէն անգամ որ թէնարտունին կը պոռար:

Գողթ բոլորովին մոռցած էր հացը: Ուստի միշտ վախցող մանկանց հնարքը գործածեց՝ ստելով:

— Հացագործին կրպակը գոցուած էր, տիկին:

— Պէտք էր դուռը զարնել:

— Զարկի տիկին:

— Է՛, ինչո՞ւ չառիր:

— Զբաղաւ դուռը:

— Վաղը պիտի հարցնեմ, նայի՞մ իրա՞ւ է, և եթէ սուտ կը խօսես, աղէկ ծեծ մը պիտի ուտես: Ո՛ւր է ստակը:

Գողթ ձեռքը դինջակին գրպանը տարաւ և զրամը մէջը չի գտնելով տփուռնեցաւ:

— Քա՛, ի՞նչ ըսի, չլսեցիր, ո՛ւր է ստակը:

Գողթ գրպանը դարձուց, բան մը չկար մէջը: Ինչ եղած էր այս ստակը: Աննսեհ մանկունին այնքան շուտարած էր որ խօսք մը չկրցաւ ըսել:

— Միթէ կորսնցուցի՞ր տանընդհինգ սուի դրամը, հռնչեց թէնարտունին, թէ ոչ գողնալու դիտաւորութիւն ունիս:

Միեւնոյն պահուն ձեռքը երկնցուց դէպի խարազանը որ բուխերիկին անկիւնը կախուած էր:

Այս ահարկու շարժումէն Գօզէթ ուժ առնելով ազդակեց:

— Մեղա՛յ, տիկին, մեղա՛յ, ուրիշ անգամ չեմ ըներ:

Թենարտուհին խարազանը ձեռք առաւ:

Սակայն դեղին թիկնոցով մարդը իր ժիւղին ղըրպանը խառնած էր. ոչ ոք տեսած էր անոր այս շարժումը: Մանաւանդ թէ միւս ճամբորդները զինի կը խմէին կամ թուղթ կը խաղային՝ առանց ուշադրութիւն ընելու ուրիշ բանի:

Գօզէթ վառարանին քով անձկութեամբ կը կրծկուէր՝ իր կիսամերկ խեղճ անդամները ժողվելու և պահելու ջանալով: Թենարտուհին ձեռքը վերցուց զարնելու համար:

— Ներեցէք, տիկին, ըսաւ մարդը. քիչ մը առաջ բան մը տեսայ որ այդ պզտիկին դենջակին գրպանէն ինկաւ և գլորեցաւ: Գուցէ այն է կորսուած ստակը:

Եւ իսկոյն ծռեցաւ և գետինը բան մը փնտռել ձեւացուց:

— Ահաւասիկ գտայ. կրկնեց կանգնելով:

Եւ արծաթէ դրամ մը առաւ կնկան:

— Սյո՛, այս է, ըսաւ կինը:

Գօզէթին կորսնցուցած ստակը այս չէր. վասն զի քսան սուրի դրամ մըն էր այս, բայց Թենարտուհին այս դրամէն հինգ սու կը չահէր: Գրպանը դրաւ դրամը և գազանաբար մանկուհին նայելով, ըսաւ միայն. — Նայէ որ ուրիշ անգամ չընես հա՛:

Գօզէթ իր տեղը մտաւ զոր Թենարտուհին չէր բոյնը՝ կ'անուանէր, և իր մեծ աչքը՝ զոր անձանթօ տարականին վրայ յառած էր՝ սկսաւ այնպիսի արտա-

յայտութիւն մը ունենալ որուն նմանը բնաւ ունեցած չէր: Այս դեռ բնական զարմացում մըն էր միայն, բայց այս զարմացումին հետ տեսակ մը չուարուն վառահոլութիւն կերեւէր:

— Աղէկ միտքս ինկաւ. ընթրել կ'ուզե՞ս, հարցուց ուղեւորին Թենարտուհին:

Ճամբորդը պատասխան չտուաւ: Կարծես թէ խորունկ կերպով կը մտածէր:

— Ի՞նչ տեսակ մարդ է այս, ըսաւ կինը կամաց մը մրմոռալով: Սոսկալի աղքատ մըն է: Ստակ մը չունի որ ընթրէ: Գէթ բնակութեան վարձը պիտի վճարէ՞ արդեօք: Աղէկ որ չուզեց գողնալ գետինը ինկած ստակը. այս ալ բարերարութիւնն մըն է:

Սակայն դու մը բացուելով. Էրօնին և Ազելմա ներս եկեր էին:

Իրօք երկու գեղեցիկ պզտիկ աղջիկներ էին առնք. աւելի քաղքենի քան թէ գիւղացի մը կը նըմանէին. մին կասկածոյն և յղկուն հիւսակներ ունէր, միւսը սև և երկայն հիւսեր ունէր, որոնք կոնակին ետեւէն կը կախուէին. երկուքն ալ այնքան առոյգ մաքուր, գէր, կայտառ և քաջողջ էին որ նայողին ֆեփը կուզար: Հաստկէկ կերպով հագուած էին, բայց մայրական ճարտարութիւնը այնպիսի ձև մը տուած էր այս հագուստին որ անոնց զգեստներուն հաստատութիւնը զարդին պէտքի ձեւը չէր նուազեցուցած: Արդէն ձմեռուան հագուստ ունէին՝ առանց բոլորովին ձգելու գարնանայինը: Այս երկու մանկիկները լոյս կ'արտադրէին. նաև կ'իշխէին. ինքնիշխանութիւն կար անոնց պաճուճանքին, զուարթութեան և վիվլուկին մէջ. երբ ներս եկան, Թենարտուհին յանդիմանական ձայնով, որ պաշտումով լի էր, ըսաւ անոնց.

— Ա՛հ, դուք ալ եկաք:

Յետոյ հետզհետէ երկուքն ալ ծունկերուն վրայ
առաւ, անոնց մազերը յղկեց, ամէն մէկուն ժապաւէն-
ները կապեց, դարձեալ թողուց քաղցր կերպով մը
ցնցելով գանոնք, կերպ մը որ մայրերու սեպհական
յատկութիւն մըն է, և ըսաւ. — Միթէ՞ դէշ հագուած
են: Մանկիկները կրակին քով եկան նստան: Պէպէկ մը
ունէին, զոր ամէն տեսակ ճռուողումներով խենց ծուն-
կերուն վրայ կը դարձնէին անդադար: Մերթ ընդ մերթ
Գօղէթ տէրը հիւսած գուլպային վրայէն վերցնելով և
վշտալի կերպարանքով մը անոնց խաղալը կը նայէր:

Էբօնին և Աղէլմա Գօղէթին չէին նայեր: Իրենց հա-
մար չուն մըն էր ան: Այս երեք պատիկ աղջիկներէն
ամէն մէկը հազիւ հազ ութ տարեկան կար: և արդէն
մարդկային ընկերութեան ամբողջ տիպարը կը ներկա-
յացնէին. մէկ կողմէն նախանձ, միւս կողմէն ալ ար-
համարհանք:

Թենարտուհին քոյրերուն պէպէկը խիստ թօշնած,
խիստ հին և բոլորովին աւրուած էր, բայց և այնպէս
աչ նուազ հիանալի կ'երեւէր Գօղէթին, որ բոլոր կեան-
քին մէջ ունեցած չէր պէպէկ մը, յուն պեպեկ մը, ինչ-
պէս կ'ըսեն մանուկները:

Թենարտուհին՝ որ տակաւին սրահին մէջ կ'երթե-
ւեկէր՝ յանկարծ դիտեց որ Գօղէթ մերթ ընդ մերթ կը
թարթափէր, և թէ՛ փոխանակ աշխատելու՝ խաղացող
մանկուհիներուն նայելով կ'անցնէր ժամանակը:

— Ա՛հ, տեսա՛յ, տեսա՛յ, պօռաց: Այդպէս բան կը
բանիս հօ՞. լաւ. հիմա խարազանը կ'առնեմ և քեզ կը
սորվեցնեմ թէ ինչպէս բանիլ պէտք է:

Օտարականը առանց աթոռէն ելնելու դէպ ի Թե-
նարտուհին դարձաւ:

— Տիկին, բաւ գրեթէ վեհերոտ կերպարանքով
մը ժայելով, Ի՞նչ կ'ըլլայ, եթէ թողուք որ խաղայ
մանկուհիին:

Այսպիսի փափաք մը հրամանի ոյժ ունեցած կ'ըլ-
լար եթէ ճամբորդը ընթերելով ոչխարի զիստի չերտ մը
կերած և երկու շիշ գինի պարպած ըլլար, և եթէ
սոսկալի աղֆասի մը կերպարանքը ունեցած չըլլար: Բայց
Թենարտուհին կարծեց թէ կը պարտաւորէր չներել որ
փափաք մը ունենալու համարձակի այն մարդը որ այն-
պիսի դիտարկ մը ունէր, չներել նաև որ համարձակի
կամք մը ունենալ, քանի որ այնպիսի թիկնոց մը ունէր
այն: Հետեւաբար բիրտ կերպով մը պատասխանեց.

— Պէտք է որ աշխատի, վասն չի հաց կ'ուտէ:
Պարապ նստելու համար չէ որ հաց կը կերցնեմ անոր:

— Ի՞նչ բանի կ'աշխատի ուրեմն, կրկնեց օտարա-
կանը այն մեղմ ձայնով, որ տարօրինակ հանդիպատկեր
մը կը համարուէր իր մուրացկանի հազւատի և բեռնա-
կրի ուսերուն հետ:

Թենարտուհին զիջաւ պատասխանելու:

— Գուլպայ կը հիւսէ, եթէ կ'ուզես հասկնալ: Աղ-
ջիկներուս համար կը հիւսէ, որոնք գրեթէ գուլպայ չու-
նին. և որոնք դեռ քիչ մը առաջ բոկոտն կը քալէին:

Մարդը Գօղէթին կարմրագոյն խեղճ ոտքերուն նա-
յեցաւ, և ըսաւ.

— Ե՛րբ պիտի կրնայ լմնցնել այդ զոյգ մը գուլ-
պան:

— Մոյլը պէտք է որ առ նուազն երեք կամ չորս
օր ևս աշխատի լմնցնելու համար:

— Ո՛րքան կրնայ արժել մէկ զոյգ գուլպան՝ լը-
մնցնելէ ետք:

Թենարտուհին արհամարհութեամբ մարդուն նայե-
ցաւ անգամ մը, և ըսաւ.

— Առ նուազն մէկ ու կէս Ֆրանք:

— Եթէ հինգ ֆրանքի առնող մը ըլլայ, կուտա՞ք:

— Ի՞նչ ըսիր, պօռաց ահագին խնդուժով սայլորդ:

մը որ մտիկ կ'ընէր. հինգ ֆրանք. հապա չտար տէ
խնչ կ'ընէ, ձեռքդ անգամ կը պահէ:

Թէնարտիէ պատեն համարելով խօսիլը ըսաւ.

— Այո՛ պարոն, եթէ կը կամէք առնել այդ զոյգ
մը գուլպան, կրնաք հինգ ֆրանքը տալով առնել: Բան
մը չենք կրնար մերժել ճամբորդներուն:

— Պէտք է հիմա վճարել, ըսաւ կինը կարճ և
կտրուկ կերպով:

— Ուրեմն կը գնեմ այդ զոյգ մը գուլպան, պա-
տասխանեց մարդը, և ահա ստանալով ալ կը վճարեմ,
չարունակեց գրպանէն հինգ ֆրանքնոց մը հանելով և
սեղանին վրայ դնելով:

Ետքը դէպի Գօզէթ դառնալով ըսաւ.

— Հիմա գործածդ իմա է: Խաղա՛ որդեակս:

Սայլորդը այնքան յուզուեցաւ հինգ ֆրանքնոցէն
որ բաժակը թողլով վազեց եկաւ:

— Իրաւ հինգ ֆրանքնոց է եղեր, յետնակողմեան
անիւի մը պէս խոշոր է, և կեղծ չէ հա՛:

Թէնարտիէն մօտեցաւ և դրամը լսելեայն գրպանը
դրաւ:

Կինը ալ ըսելիք չունէր: Շուրթները խաժաւ պղզ-
տիկ մնալուն համար, և իր երեսին վրայ ատելութեան
հով մը ծաւալեցաւ:

Գօզէթ կը դողար: Սակայն համարձակեցաւ հար-
ցնելու.

— Իրա՛ւ է, տիկին, իրաւ կրնամ խաղալ:

— Խաղա՛, ըսաւ կինը սարսափելի ձայնով մը:

— Շնորհակալ եմ տիկին, ըսաւ Գօզէթ:

Եւ մինչդեռ բերանը կնոջը շնորհակալ կ'ըլլար, իր
պզտիկ սիրտը բոլորովին ճամբորդէն շնորհակալ կ'ըլ-
ար:

Թէնարտիէն նորէն սկսած էր գինի տնկել: Կինը
ականջին ըսաւ.

— Ո՛վ կրնայ ըլլալ այս դեղին մարդը:

— Ես չառ երեւելի հարուստներ տեսած եմ որոնք
ասոր պէս թիկնոց հագած էին, պատասխանեց էրիկը
ինքնիշխանաբար:

Գօզէթ դադարած էր հիւսելէ գուլպան, բայց տեղէն
ելած չէր: Գօզէթ կարելի եղածին չափ քիչ կը շար-
ժէր: Ետեւը տուփ մը կար որու մէջէն քանի մը հին
քուրջեր և իր կապարեայ պզտիկ թուրը առած էր:

Էրօնին և Ազելմա ամենեւին չէին գիտեր ինչ որ
տեղի կ'ունենար: Կարելի չէր զործողութիւն մը կատա-
րեր էին անոնք, կատու մը բռնած էին: Պէպէքը վար
նետած էին, և Էրօնին, որ առջինեկն էր, խել մը
կարմիր կապոյտ զարդերով և քուրջերով պզտիկ կա-
տուն կը պատատէր առանց հոգ լնելու անոր նվաճ-
ները և ծուռումուռ շարժումները: Էրօնին այս ծանր և
զգուարին զործողութիւնը կատարելու ատեն իր քրո-
ջը կ'ըսէր այն մանկական անուշ և պաշտելի ասուժով
որու ազնուութիւնը թիթեռնիկներու թեւին շքեղու-
թեան պէս՝ կ'անհետի եթէ գրի առնուիլ ուզուի:

— Նայէ, քոյր իմ, այս պէպէքը միւսէն աւելի
զուարճալի է: Աս կը շարժի, կը պօռայ, տաք է: Քոյր
իմ, ասոր հետ խաղանք: Այս իմ պզտիկ աղջիկս է:
Ես տիկին մը կ'ըլլամ: Քեզ կուգամ տեսնուելու հա-
մար և դուն ալ անոր կը նայիս: Կամաց կամաց պիտի
տեսնես որ պեխեր ունի, և պիտի զարմանաս, քա՛,
վա՛յ գլխուս, ըսելով. ես ալ քեզ պիտի ըսեմ. Այո՛,
տիկին, այս աղջիկն ալ ահա ասանկ աղջիկ մըն է:
Հիմակուան աղջիկները ասոր պէս են:

Ազելմա հիանալով մտիկ կ'ընէր Էրօնին:

Սակայն գինի խմողները սկսեցին էին լրբենի երգ

մը երգել՝ և այնպիսի կերպով կը խնդային որ կարծես թէ ձեղունը կը տասանէին: Թէնարտիէն կը խրախուսէր զանոնք և ինքն ալ միասին կ'երգէր ու կը խնդար:

Թռչունները բոյն մը կը շինեն ամէն բանով. մանուկներն ալ պէպէք մը կը շինեն ինչով որ ըլլայ: Մինչդեռ էրօնին և Աղէլմա կատուն կը հագուեցնէին, Գօղէթ ալ իր թուրը հագուեցուցած էր և քնացնելու համար մեղմովին կ'երգէր:

Պէպէքը մանկուհիներուն ամէնէն անհրաժեշտ պիտոյքներէն ու միանգամայն ամէնէն սիրուն բնագոյումներէն մին է: Հոգալ, հագցնել, դարդարել, զգեստաւորել, զգեստները հանել, նորէն հագուեցնել, սորվեցնել, քիչ մը յանդիմանել, օրօրել, զգուել, քնացնել, կարծել թէ իր մը, մարդ մըն է, ահա այս է կնոջ բոլոր ապագան: Մանկուհի մը երազելով ու շաղիաղփելով, պզտիկ զարդեր և պզտիկ խանձարուերներ շինելով, պզտիկ չրջագեստներ, պզտիկ չփականեր և պզտիկ բաճկոնակներ կարելով նորատի աղջիկ կ'ըլլայ, նորատի աղջիկը մեծ աղջիկ կ'ըլլայ, մեծ աղջիկն ալ կին կ'ըլլայ: Առաջին մանուկը վերջին պէպէքին շարունակութիւնն է:

Պէպէկ չունեցող պզտիկ աղջիկ մը անգաւակ կնոջ մը պէս դժբախտ է և անհնարին բան:

Հետեւաբար Գօղէթ ալ պէպէկ մը ըրած էր թուրը: Իսկ Թենարտուհին դեղին Վարդուն մօտեցած էր. — Էրիկս իրաւունք ունի, կ'ըսէ մտապէս, դուցէ Պ. Լաֆիթն է այս մարդը: Կան հարուստներ որոնք այսպիսի խեղդատակութիւններ կ'ընեն:

Կինկը սեղանին վրայ կռթնեցաւ արժուկովը և ըսաւ.

— Պարոն . . . :

Մարդը այս պարոն բառը լսելով դէպի Թենարտուհին դարձաւ: Այս կինը մինչև այն ատեն ախպար անուանած էր զայն:

— Պարոն, շարունակեց Թենարտուհին քաղցր կերպարանք մը առնելով որ իր անագորոյն կերպարանքէն աւելի անախորժ էր, ինչպէս կ'տեսնէք, կը հաւանիմ որ խաղայ մանուկը. ձայն մը չեմ հաներ, մէկ անգամի համար հող չէ, վասն զի վեհանձն էք: Պզտիկը բան մը չունի, ուրեմն պէտք է որ աշխատի:

— Զերը չէ՞ այս մանկուհին, հարցուց մարդը:

— Ո՛հ, օհ, պարոն. պզտիկ աղքատ մըն է ան. մեղքնալով մեր քովը առած ենք: Ապուշ մանուկի պէս բան մըն է: Կարծեմ ջուր կայ գլուխին մէջ. վասն զի ինչպէս կը տեսնէք՝ գլուխը մեծ է: Մեր կարողութեան չափով կը նայինք զինքը. վասն զի հարուստ չենք: Ընդունայն նամակներ կը գրենք իր քաղաքը՝ վեց ամիսէ ի վեր պատասխան առած չունինք: Կ'երևայ թէ մայրը մեռած է:

— Ա՛հ, ըսաւ մարդը, և նորէն սկսաւ մտախօհել:

— Մայրը որ բարեպտուղին մէկն էր, և զաւակը այսպէս երեսի վրայ թողուց:

Այս խօսակցութեան սկիզբէն մինչև վերջը Գօղէթ կարծես բնագոյումէ մը իմանալով թէ իր վրայ է խօսակցութիւնը անընդհատ Թենարտուհին կը նայէր: Ընդհատապէս մօտիկ կ'ընէր: Մերթ ընդ մերթ քանի մը խօսքեր կը լսէր:

Սակայն գինին խմողները, որոնք գրեթէ արբշիռ էին, իրենց լրբենի երգին նազաւաքը կը կրկնէին հետըզհետէ աւելի զուարթանալով: Բարձր ճաշակի ցընձութիւն մըն էր այս որու մէջ խառնուած էին Աստուածածինն և մանկահասակ Յիսուսը: Թենարտուհին ևս անոնց քով քացած էր մէկտեղ քահանաներ արձա-

Պելու համար: Գօղէթ սեղանին տակէն կրակին կը նայէր որուն նշոյլները իր աչքերուն մէջ կը ցոլանային, սկսած էր որոնել իր շինած մանկաման խանձարուրը, և որորելու ժամանակ ցած ձայնով կ'երգէր.— Մայրս մեռա՛ւ, մայրս մեռա՛ւ, մայրս մեռա՛ւ:

Խոհարարունին դարձեալ ընթրել առաջարկեց օտարականին քանի մը անգամ: Դեղին մարդը, «միլիոնատէրը» վերջապէս զիջաւ ընթրելու:

— Պարօնը ի՞նչ կը հաճի:

— Հաց և պանիր, ըսաւ մարդը:

Անշուշտ աղքատ մըն է այս մարդը, մտածեց թե նարտունին:

Գինոյլները միշտ իրենց երգը կ'երգէին, և մանկունին ալ իր երգը կ'երգէր սեղանին տակ:

Յանկարծ լոց Գօղէթ: Ետին դարձած և թենարտիէի պզտիկներուն պէպէկը տեսած էր զօր ասոնք խոհարանի սեղանէն քանի մը քայլ անդին վար ձգած և տեղը կատուն առած էին:

Գօղէթ վար թողուց իր թուրէ պէպէկն որմէ կիսով չափ դո՛ւ էր, յետոյ կամաց կամաց սրահին չորս կողմը նայեցաւ: Թենարտունին էրիկին հետ ցած ձայնով կը խօսէր և ստակ կը համրէր: Բօնին և Զէլմա կատուն հետ կը խաղային, ճամբորդները կըխմէին, կամ կ'ուտէին, կամ կ'երգէին. ոչ ոք իրեն կը նայէր: Բոպէ մը անգամ ներելի չէր կորուսել. ուստի ծունկերուն և ձեռքերուն վրայ սողալով սեղանին տակէն ելաւ, անգամ մըն ալ նայեցաւ ապահով ըլլալու համար թէ զինքը զիտող չկայ. յետոյ արագօրէն սպրդեցաւ մինչև պէպէկին քով և առաւ զայն: Վայրկեան մը ետք իր տեղը նստած էր անշարժ. միայն թէ մասնաւոր կերպով մը դարձած էր որպէս զի զիրկը առած պէպէկը մութին մէջ մնալով չերեւայ: Պէպէկի մը հետ խաղալու երա-

նութիւնը Գօղէթին համար այնքան հաշուազիւտ էր որ բուն հեշտութեան մը տպաւորութիւնը կուտար անոր:

Ոչ ոք տեսած էր Գօղէթին այն պէպէկը տոնելը, բացի ճամբորդէն որ յամբարար իր փանաքի ընթրիքը կ'ընէր:

Գօղէթին ուրախութիւնը քառորդ մը տեսց:

Գօղէթ թէև զգուշաւոր կերպով կըխաղար որպէսզի չերեւայ պէպէկը, բայց և այնպէս չէր զիտեր որ պէպէկին մէկ ոտքը դուրս ելած էր, և թէ վառարանին կրակէն բոլորովին լուսաւորուելով կ'երեւար: Ազէլմա յանկարծ տեսաւ մութին մէջ երեւցող այս կարմիր և լուսաւոր ոտքը, և ըսաւ քրօջը.— Նայէ՛, քոյր իմ: Երկու պզտիկ աղջիկները շուարած մնացին, տեսնելով որ Գօղէթ համարձակած էր իրենց պէպէկը առնելու:

Էրօնին ոտքի վրայ ելաւ, և՛ առանց թողելու կատուն՝ մօրը քով գնաց, և սկսաւ տնոր միջազգեստը բոնելով քաշել:

— Հանդարտ թող զիս. ի՞նչ կ'ուզես, ըսաւ մայրը:

— Մամա, ըսաւ մանկունին, նայէ անգամ մը:

Եւ մատովը Գօղէթը կը ցուցնէր:

Բայց Գօղէթ խելքը միաքը պէպէկի վայելումին տուած ըլլալով բան մը չէր տեսներ, բան մը չէր լսեր:

Թենարտունին երեսը այն մասնաւոր կերպարանքը առաւ, որու բաղադրութիւնը կեանքի մնտիներու հետ խառնուած սոսկումն է և որուն համար այս տեսակ կիները ժանտ կիներ կ'անուանուին:

Այս անգամ հպարտութիւնը վիրաւորուելով յետին ծայր կը հասցնէր անոր բարկութիւնը: Գօղէթ ամէն սահման մոռցած էր: Գօղէթ «այն օրիորդներուն» պէպէկին եղեռնարար ձեռք դպցուցած էր: Զարուհի մը թենարտունիի կերպարանքէն տարբեր կերպարանք չի պիտի ունենար անշուշտ՝ տեսնելով թէ գերի մը իր

ամէն անգամ որ տիրող բնազդումը անոր վրայ կ'երեւայ իր անասնական բոլոր զօրութեամբ: Խոհարարը կարգ ըստ կարգի պէպէկին և ճամբորդին կը նայէր: Կարծես թէ կը հոտոտէր այս մարդը տոպրակ մը ստակ հոտոտելու պէս: Փայլակի մը չափ տեւեց այս: Իր կընոջ մօտեցաւ և կամաց մը ըսաւ.

— Այս պէպէկը առ նուազն երկու ֆրանքի կառնուի: Էլուծիւնը մէկդի: Պէտք է սողալ մարդուն առջև:

Տմաշդի մարդը պարզամիտ մարդուն հետ մէկ կէտի նկատմամբ կը յարմարի, այսինքն երկուքն ալ ասցում ինչ է չգիտեն:

— Գօզէ՛թ, ըսաւ Թենարտուհին այնպիսի ձայնով մը որ կ'ուզէր մեղմ ըլլալ և որ չարասիրտ կիներու սովորական թթու մեղրով կը բաղկանայ բոլորովին, ինչո՞ւ չես առներ պէպէկդ:

Գօզէթ համարձակեցաւ ծակէն ելնելու:

— Պզտիկ Գօզէթս, կրկնեց Թենարտիէ զգուելի ձայնով մը, պարոնը պէպէկ մը կուտայ քեզ, ա՛ռ, քուկդ է այն:

Գօզէթ տեսաւ մը սարսափով հրաշալի պէպէկին կը նայէր: Երեսը տակաւին արտասուքով ողողուած էր, քայց աչքերը առաւօտեան արշալոյսի ժամանակ արեւին ճառագայթներէն երկնից ողողուելուն պէս ուրախութեան տարօրինակ ճառագայթներով կը լեցուէին: Նոյն պահուն Գօզէթ կ'զգար զրեթէ ինչ որ պիտի զգար եթէ յանկարծ ըսուէ՛ր իրեն. Պզտի՛կ, Ֆրանսայի թագուհին եղար:

Այնպէս կը կարծէր թէ որոտում մը պիտի ելնէր այն պէպէկէն եթէ զպէր անոր:

Եւ այս բոլորովին անհիմն կարծիք չէր, վասն զի կ'ըսէր իւրովի թէ Թենարտուհին պիտի յանդիմանէ, պիտի ծեծէ զինքը

Սակայն չկրցաւ դիմադրել յանկուցիչ հրապոյրին: Մօտեցաւ վերջապէս և դէպի Թենարտուհին դառնալով վեհերոտութեամբ մրմոաց:

— Կրնա՞մ առնել, տիկին:

Բառ չենք կրնար դտնել որ նկարագրենք թէ Գօզէթ ինչպիսի յուսածատութեամբ, երկիւղով և միանշանակ զմայլումով ըսաւ այս խօսքը:

— Ինչո՞ւ չէ, քուկդ է, քանի որ պարոնը քեզ տուաւ, պատասխանեց Թենարտիէ.

— Իրա՞ւ է, պարոն, իրաւ լի՞մս է այս տիկին, կրկնեց Գօզէթ:

Օտարականին աչքերը արցունքով լեցուած կ'երեւային: Կարծես այն աստիճան յուզուած էր որ ալ մարդըս չխօսիր որպէս զի չայ: Գլուխովը նշան ըրաւ Գօզէթին, և «տիկինին» այսինքն պէպէկին ձեռքն անոր պղտիկ ձեռքին մէջ դրաւ.

Գօզէթ ուժգնակի ետ քաշեց ձեռքը իբր թէ ճիկի-նիւ ձեռքն այրէր զայն, և սկսաւ գետինը նայիլ: Ստիպուած ենք ըսելու թէ նոյն միջոցին յանչափա դուրս կը հանէր լեզուն: Յանկարծ դարձաւ և բարկութեամբ պէպէկը բռնեց:

— Գաթերին պիտի անուանեմ պէպէկը, ըսաւ:

Տարօրինակ եղաւ այն վայրկեանը ուր Գօզէթին վրայի հնոտները պէպէկին ժապաւէններուն և վարդագոյն նոր շորքներուն դպան և գրկեցին զանոնք:

— Տիկին, հարցուց Թենարտուհին, միթէ կը ներէք որ աթոռի մը վրայ դնեմ պէպէկը:

— Այո՛, որչեալ իմ, պատասխանեց Թենարտուհին:

Հիմակ ալ էրօնին և Ազելմա Գօզէթին կը նայէին նախանձով:

Գօզէթ աթոռի մը վրայ դրաւ Գաթերինը. յետոյ

գետինը նստաւ անոր առջեւ և՝ առանց բառ մը ըսելու՝
անշարժ կեցաւ հիացմամբ նայողի մը դիրքը ունենալով՝

— Խաղա՛, Գօզէթ, ըսաւ օտարականը։

— Ո՛հ, կը խաղամ, ըսաւ մանկունին։

Այս միջոցիս աշխարհիս մէջ Թենարտուհին ամէնէն աւելի առեւելի մարդն էր այս օտարականը, այս անծանօթ անձն որ կարծես թէ Նախախնամութեան կողմէն Գօզէթին այցելութիւն տալու եկած էր։ Այլ սակայն պէտք էր համբերել և կեղծել։ Իր ամէն գործողութիւնները էրիկին գործողութեանց նմանցնելու ջանալով թէեւ սովորած էր կեղծելու, բայց և այնպէս իր կարողութիւնէն վեր էր այսքան յուզումներու տանիլը։ Շուտ մը դրկեց աղջիկներն որ երթան պառկին, յետոյ դեղին մարդէն իրաւասւ ուղեց նաև դրկելու Գօզէթը, որ այսօր շատ յոգնեցաւ, շարունակեց մայրական կերպարանքով։ Գօզէթ՝ Գաթէրինը հետը տանելով՝ պառկելու գնաց։

Թենարտուհին սրտին դառնութիւնը մեղմելու համար մերթ ընդ մերթ սրահին միւս ծայրը կ'երթար ուր էր իր մարդը։ Էրիկին քանի մը խօսք կ'ըսէր, և բարձրածայն ըսել չհամարձակելուն համար ա՛լ աւելի կատաղութեամբ կը խօսէր։

— Ապո՛ւշ ծերուկ, կ'ըսէր Թենարտուհին. ի՞նչ ունի արդեօք փորին մէջ. ի՞նչ իրաւամբ մեզի անհանգիստ կ'ընէ. ուզե՛լ որ սա պղտիկ հրէշը խաղայ, անոր պէպէկներ տալ, քառասուն Փրանքնոց պէպէկներ տալ շունի մը դօր ես երկու Փրանքի պատրաստ եմ տալու. քիչ մը ևս, և ահա գուցէ «Ձեր Վեհափառութիւնը» պիտի ըսէր լակոտին՝ Պերիի դքսութիւն ըսելու պէս. լսուած բան է այս. կատղած է, ի՞նչ է այս սմանդուկ ծերը։

— Ինչո՞ւ համար, ինչ կայ զարմանալու, կ'ըսէր է-

րիկը։ Սիրտը կ'ուզէ այս կերպով վարուիլ, մեզի ի՞նչ։ Դուք կ'ուզես որ պղտիկը աշխատի, ան ալ կ'ուզէ որ պղտիկը խաղայ, իրաւունք ունի մարդը։ Ճամբորդ մը ինչ որ կ'ուզէ կ'ընէ քանի որ ըրածը իր ստակովն է։ Եթէ մարդասէր մըն է այս ծերը, քեզի ի՞նչ հոգ. իսկ եթէ ապուշ մըն է, այս ալ քեզ վերաբերող խնդիր մը չէ։ Դուք ի՞նչ կը խառնուիս, մարդը ստակ ունի, ուզածը կ'ընէ։

Վարպետի բերան և պանդոկապետի տրամագրութիւն էր այս, և երկուքն ալ անհերքելի։

Մարդը սեղանին վրայ կ'ընկած էր արմուկովը և առաջուան պէս մտախօհ դիրք առած էր։ Միւս ճամբորդներուն ամէնքն ալ թէ՛ վաճառականներն և թէ՛ սալորդներ, քիչ մը հեռացեր էին և ալ չէին երգեր։ Հեռուէն տեսալ մը ակնածական երկրիւղով մարդուն կը նայէին։

Անշուշտ չքեղ և ահարկու բարեմիտ մըն էր այս անհատը, որ յետին կարգի աղքատի մը պէս հագուած էր, որ սակայն խիստ դիւրութեամբ հինգ Փրանքնոցներ կը հանէր զրպանէն, և որ հսկայածե պէպէկներ կը բաշխէր խոհարանի ամանները լուացող և սանդալ հագնող սպասուհիներու։

Ժամեր անցան։ Կէս գիշերուան պատարագը մատուցուած էր, երեկոյեան ընթրիքը լմացած էր, գինի խմողները ցրուեր, դացեր էին, խոհատուրը գոցուած էր, վարի սրահն ամայի մնացած էր, կրակը անցած էր և օտարականը միշտ իր տեղը նստած էր, միևնոյն դիրքը պահելով։ Մի միայն արմուկը կը փոխէր մերթ ընդ մերթ և վրան կը կռթնէր։ Բայց Գօզէթին երթալէն ի վեր խօսք մը հանած չէր բերնէն։

Թենարտիւնները միայն սրածը մնացեր էին պատշաճութեան և քաղաքավարութեան համար։

— Միթէ աճյապէս պիտի անցունէ գիշերը, կը մըր-
մըռար թենարտուէին: Երբ կէս գիշերը երկու ժամ ան-
ցաւ, խոստովանեցաւ թէ ա՛լ չէր կրնար դիմանալ, և
ըսաւ էրկանը. — Կերթամ պառկելու: — Ի՞նչ կ'ուզես
ըրէ, պատասխանեց էրկը: Յետոյ թենարտին մէկ
կողմը սեղանի մը քով նստաւ, և սկսաւ Դուրիէ փրանս
անուն լրագիրը կարդալ:

Այսպէս ժամ մը անցաւ: Արժանապատիւ պանդո-
կապետն առ նուազն երեք անգամ կարդացած էր լրա-
գիրը՝ թերթին թուականէն սկսելով մինչև ապագրին
անունը: Օտարականը տեղէն չէր շարժեր:

Թենարտիէ շարժումներ ըրաւ, հազաց, թքաւ, քի-
թը սրբեց, աթոռ ճանչել տուաւ. բայց մարդը ամե-
նեւին շարժում չըրաւ: Քնացած է արդեօք ըսաւ թե-
նարտիէ իւրովի:

Մարդը քնացած չէր, բայց ու՛րիչ կրնար արթնցնել
դոյն:

Վերջապէս թենարտիէ գլխարկը հանեց, հանդար-
տօրէն մօտեցաւ, և համարձակեցաւ ըսելու.

— Արդեօք պարոնը պիտի չհանգտանա՞յ:

Եթէ պիտի չպառկի ըսած ըլլար, պիտի կարծէր թէ
տմարդի և մտերմական ձեւով մը խօսած է, մինչդեռ
հանգստանալ բառը չքեղութեան և յարգանքի հոտ մը
ունէր: Այս տեսակ բառերը հետեւեալ առաւօտուն
ճամբորդին ներկայացուելիք հաշիւին գումարը բաղմա-
պատկելու զաղտնի յատկութիւնը ունին: Այն սենեակը
որու մէջ մարդս կը պառկի մէկ ֆրանք վարձք ունի,
այն սենեակն որու մէջ մարդ կը հանգստանայ՝ քսան
ֆրանք վարձք ունի:

— Հա՛, աղէկ ըսիք, պատասխանեց օտարականը:
Ո՛ր է ախոռը:

— Պարոն, կրկնեց թենարտիէն ժպտելով, հրամե-
ցէք երթանք:

Մարդը իր ծրարն ու գաւազանը առաւ. թենար-
տիէն ալ ճրագը առնելով վերի յարկը սենեակ մը առ-
րաւ օտարականը: Ազատուէ կարասիներով, նաւաձե-
անկողինով մը և կարմիր կտաւէ վարագոյրներով զար-
դարուած էր այս սենեակը, և հազուադիւրս փառաւո-
թութիւն մը ունէր:

— Ի՞նչ է այս, ըսաւ ճամբորդը:

— Ընդ մեր հարսանեկան սենեակն է այս, ըսաւ
խոհավաճառը: Ես և կինս ուրիշ սենեակի մը մէջ կը
պառկինք: Տարին երեք կամ չորս անգամ մարդ կը
մտնէ այս սենեակը:

— Եթէ ախոռին մէջն ալ պտուկի, դարձեալ գո՛հ
կ'ըլլայի, ըսաւ մարդը տմարդօրէն:

Թենարտիէն չլսել ձեւացուց այս խորհրդածութիւ-
նը որ ոչ այնքան քաղաքավարական էր:

Բուխերիկին վրան նոր դրուած երկու մօմը վա-
ռեց: Վառարանին մէջ բաւական լաւ կրակ մը բոցեր
կ'արձակէր:

Այս բուխերիկին ապակեայ գունդի մը տակ ար-
ծաթեայ թելով և նարնջենիի ծաղիկով շինուած կնոջա-
կան գլխադիր մը կար:

— Հապա այս ի՞նչ է, հարցուց օտարականը:

— Պարոն, պատասխանեց թենարտիէ, ասիկա կը-
նոջա հարսանեկան փեղոյրն է:

Ճամբորդը փեղոյրին նայեցաւ այնպիսի նայուած-
քով մը որ կ'ուզէր ըսել. — Եղա՛ւ ուրեմն ժամանակ
մը ուր այս հրէշուհին կոյս մըն էր:

Բայց թենարտիէ սուտ կը խօսէր: Երբ այս տնիկը
վարձու բռնած էր խոհատուն մը բնելու համար, այն
սենեակը այնպէս զարդարուած գտած էր, կարասիները
գնած և նարնջենիի ծաղիկներն ալ փոխանակութեամբ
ստացած էր, կարծելով թէ անոնք շնորհալի շուք մը

պիտի ծաւալէին «իր ամուսինին» վրայ, և թէ իր տունն ալ այս պատճառաւ պատուաւոր տուն մը պիտի ըլլար, ինչպէս կ'ըսեն անգլիացիք:

Երբ ճամբորդը ետեւը դարձաւ, պանդոկապետը աներեւոյթ եղած էր: Թենարտիէն, զգուշութեամբ կը ծիլը դրած էր՝ առանց զիչեր բարի բնի համարձակելու, վասն զի չէր ուզեր անակնածու մտերմութեամբ մը վարուիլ այնպիսի մարդու մը հետ, զոր հետեւեալ առաւօտ իշխանաբար սկիթելու միտք ունէր:

Պանդոկապետը իր սենեակը քաշուեցաւ: Կնիկը պառկած էր, բայց չէր քնանար: Երբ երկանը ոտքերուն դիպումը լսեց, դարձաւ և ըսաւ:

— Գիտնաս որ վաղը դուռնէն դուրս պիտի նետեմ Գօզէթը:

— Շատ մը՝ աճապարեր, պատասխանեց Թենարտիէ անտարբերութեամբ:

Ուրիշ խօսք չըսին իրարու, քանի մը բոպէէն ետք ճրագը սարած էր:

Ճամբորդը մէկ կողմ դրած էր իր ծրարը և գաւազանը: Թենարտիէն երթալէն ետք թիկնաթոռի մը վերայ նստաւ և քանի մը վայրկեան կեցաւ խորհելով: Յետոյ մոռճակները հանեց, մօմերէն մին առաւ, միւսը մարեց, դուռը հրեց և սենեակէն դուրս ելաւ՝ բան մը փնտրողի պէս հոն հոս նայելով: Փողէ մը անցաւ և սանդուղին քող եկաւ: Հոն խիստ մեղմ չընչ մը լըսեց, որ մանկական չնչառութեան մը կը նմանէր: Ուրկէ որ կուգար չունչը, դէպ ի հոն դնաց, և սանդուղին աւելը շինուած կամ լաւ ևս է ըսել սանդուղէն կազմուած եռանկիւնաձև խորշի մը քով հասաւ: Այս խորշը սանդուղին աստիճաններուն տակի կողմն էր, ուր առէն տեղաւորուին կողոպտիկները և հին խեցիներու հետ, փռչիք և սարդի օտաւայներու մէջ անկողին մը կար:

Եթէ երբէք կրնայ անկողին անուանուիլ յարդեայ անկողին մը որուն ծակերէն յարդը կ'երևար, և վերմակ որու ծակերէն յարդեայ անկողինը կ'երևար: Սաւան չունէր ամենեւին այս անկողինը ըսուած բանը, որ գետինը տախտակին վրայ դրուած էր: Այս անկողինն մէջ Գօզէթ կը քնանար: Մարդը մօտեցաւ և մանկունիին նայեցաւ ուշադրութեամբ:

Գօզէթ մուշ մուշ կը քնանար, լաթերը հանած չէր վրայէն: Ձմեռուան մէջ առանց հանուելու կը պառկէր նուազ մեկու համար:

Գրկած էր պէպէկը որու մեծ և բաց աչքերը մութին մէջ կը փողփողէին: Ժամանակ առ ժամանակ մանկունին մեծ հոռաչանք մը կը հանէր իրր թէ ալ պիտի արթննար, և պէպէկը կարծես թէ ջղաձգային շարժումով մը գրկին մէջ կը սեղմէր: Իր սանդալներուն մին միայն անկողինն քովն էր:

Գօզէթին խշտեակին քով բաց ձգուած դուռ մը կար ուրկէ բաւական մեծկակ մթին սենեակ մը կ'երևար: Օտարականը այս սենեակը մտաւ: Ներսը ապակեւոր խիստ սպիտակ անկողիններ կ'երևային որոնք դռնէն և որոնք Ագելմայի և Էքօնինի անկողիններն էին: Այս անկողիններուն ետեւէն ուռիէ բալուլ մը կ'երևէր կիսովին, որ վարագոյր չունէր: Այս բալուլին մէջ կը քնանար այն մանկիկը որ առջի իրիկունէն մինչև գիշեր պօռացած էր:

Օտարականը կարծեց թէ այս սենեակը Թենարտիէ ամուսիններուն սենեակը տանող դուռ ունէր: Սենեակէն հեռանալ ուղած վայրկեանին բուխերիկը տեսաւ, պանդոկներուն մէջ գործածուող այն մեծ բուխերիկներէն մին էր այս, որոնց մէջ եթէ կրակ գտնուի անգամ, խիստ քիչ կը գտնուի և որոնց տեսքը շատ ցուրտ է: Մէջը ոչ կրակ, և ոչ ալ մոխիր կար, բայց բան մը կար:

որ ճամբորդին ուշադրութիւնը գրաւեց: Երկու մանկական պղտիկ մուճակներ կային որոնց ձեւը սիրուն և մեծութիւնը անհաւասար էր. ճամբորդը յիշեց թէ գեղեցիկ և հին սովորութիւն մը ունին մանուկները. այսինքն Ծնունդին օրը իրենց մուճակը բուխերիկին մէջ կը դնեն որպէս թէ իրենց բարեշուք կիւսը փողփողուն ընծայ մը բերէ մութին և այն մուճակին մէջ դնէ: Իրօնին և Աղէլման չէին մոռցեր այս սովորութիւնը, և իւրաքանչիւրը իր մուճակներէն մին բուխերիկներուն մէջ դրած էր:

Ճամբորդը ծոցեցաւ նայելու համար:

Կիւսը, այսինքն մայրը արդէն եկած էր և մէն մի մուճակին մէջ կէս ֆրանքնոց բոլորովին նոր և գեղեցիկ դրամ կ'երևար փողփողելով:

Մարդը կանգնելու և երթալու վայրկեանին ուրիշ առարկայ մըն ալ նշմարեց որ վառարանին ներսը և ամէնէն մութ խորշը մեկուսի դրուած էր: Նայեցաւ, և տեսաւ որ սանդալ մըն էր, փայտէ խիստ տձեւ, սոսկալի կիսովին խորտակուած և մոխիրով ու չոր տիղմով ծածկուած սանդալ մըն էր: Գողէթինն էր այս սանդալը: Գողէթ նոյնպէս իր սանդալը բուխերիկին մէջ դրած էր մանկանց այն սրտառուչ վստահութեամբ որ կրնայ միշտ ի դերեւ ելնել առանց երբէք վհատելու:

Մի միայն յուսահատութիւնը ճանչցող մանկան մը յոյսը վեհ և քաղցր բան մըն է:

Այս սանդալին մէջ բան մը չկար:

Օտարականը ժիւն խառնեց, ծոցեցաւ և Գողէթի սանդալին մէջ լռիւն մը դրաւ:

Յետոյ զայլի մը պէս քալելով իր սենեակը գնաց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ.

ԹԷՆԱՐՏԻԷ ԳՈՐԾԻ ՎՐԱՅ

Հետեւեալ առտու Թէնարտիէ արեւին ծագումէն առ նուազն երկու ժամ առաջ խոհատունին ստորին սրահին մէջ նստած էր և ճրագի մը առջեւ գրիչը ձեռքն առած դեղին թիկնոցով ճամբորդին հաշիւը կը պատրաստէր:

Կինը անոր ետեւը ոտքի վրայ կեցած էր և կիսովին ծռելով էրկանը կը նայէր: Բան մը չէին ըսեր իրարու: Մին խորունկ մտախոհութեան մէջ էր, միւսն ալ համակուած այն ջերմեռանդ հիացումով, որով մարդս մարդկային մտքէ հրաշալիքի մը ծնիլը և փթթիլը կը նկատէ: Տունին մէջ ձայն մը կը լսուէր, իրօք արտայտը ելած էր և սանդուխը կ'աւելէր:

Թէնարտիէ ճիշդ քառորդէ մը և գրածը քանի մը անգամ սրբադրելէն ետք յետագայ հրաշակերտը շինեց:

ԹԻԻ 1 ՊԱՐՈՆԻՆ ՀԱՇԻԻԸ

Ընթրիք	Ֆր.	3
Սենեակ	»	10
Մոմ	»	5
Կրակ	»	4
Ծառայութիւն	»	1
		—
		23

Ծառայութեան ուղղագրութիւնը սխալ էր:

— Գսաներեք Քրա՛նք, պոռաց կինը եռանդագին
և կերպով մը վարանելով:

Ամէն ճարտարագէտներու պէս Թէնարտիէն ալ գոհ
չէր:

— Բո՛ւհ, ըսաւ, կարծես Գաթիթէլընի պէս որ Ֆը-
րանսայի կողմէն վճարուելու ծախուց հաշիւը կը շի-
նէր Վիեննայի դեսպանատնովին մէջ:

— Իրաւունք ունիս, պարոն Թէնարտիէ, իրօք
այսքան է պարտքը, մըմաց կինը որ իբր աղջիկներուն
առջեւ Գօգէթին տրուած պէպէքը միտքը կը բերէր,
իրաւացի է այս գումարը, բայց չափազանց է, չպիտի
ուզէ վճարել:

Թէնարտիէ ցուրտ խնդումովը ըսաւ.

— Պիտի վճարէ:

Այս խնդումը ապահովութեան և իշխանութեան
ամենամեծ նշանն էր: Ինչ որ այս խնդումով ըսուած
էր, պէտք էր որ ի գործ դրուէր: Կինը կրկին դիտո-
ղութիւն չբրաւ: Սկսաւ սեղանները կարգաւորել. խկ
էրկը սրահին աջէն և ձախէն կ'երթեւեկէր: Պահ մը
ետք չարունակեց.

— Հազար հինգ հարիւր Ֆրանք պարտք ունիմ,
մոռցար:

Գնաց բուխերիկին մէկ անկիւնը նստաւ, և ոտ-
քերը տաք մոխրին վրայ դնելով սկսաւ խորհիլ:

— Աղէկ միտքս ինկաւ, կրկնեց կինը, այսօր Գօ-
գէթը թեւէն բռնելով դուրս պիտի նետեմ, գիտե՛ս:
Հրէջը օրտոս կը կրծէ իր պէպէքովը: Աւելի լաւ կը
սեպեմ Լուի ԺԼ-ին հետ ամուսնանալ քան թէ օր մը
ևս տունը պահել զայն:

Թէնարտիէ ծխափայտը վառեց և ծխելով՝ պատաս-
խանեց.

— Հաշիւը մարդուն պիտի տաս:

Յետոյ դուրս ելաւ:

Հազիւ թէ դուրս ելած էր և ահա ճամբորդը ներս
մտաւ սրահէն:

Թէնարտիէ անմիջապէս մարդուն ետեւէն երկեցաւ
և կիսաբաց դրան քով անշարժ կեցաւ մինա՛, իր կնոջ-
մէն տեսնուելով:

Դեղին մարդը ձեռքը բռնած էր իր գաւազանը ու
ծրարը:

— Շատ կանուխ ելեր էք, պարոն, ըսաւ Թէնար-
տուհին. միթէ՞ հիմա կը մեկնիք:

Այսպէս խօսելով չփոթ կերպարանքով մը ձեռքե-
րուն մէջ կը դարձնէր հաշուեթուղթը և եղունգներով
կը ծալէր զայն: Բիրտ դէմքը գրէթէ անզգայի տար-
բերութիւն մը կ'ընծայէր, որ սովորական բան չէր ի-
րեն, այսինքն վեհերոսութիւն և խղճահարութիւն:

Դժուարին բան մը կը համարէր այսպիսի հաշիւ մը
ցունցել ափսոսի մարդու մը որ կատարելապէս «աղ-
քատի մը» կերպարանք ունէր:

Ուղեւորը կարծես թէ մտատանջութեամբ և թար-
թափումով մը համակուած էր: Կնոջը արցման պա-
տասխանեց.

— Այո՛, կը մեկնիմ, տիկին:

— Ուրեմն պարոնը Մօնֆերմէյի մէջ գործ չունէ՞ր,
կրկնեց ան:

— Ոչ, գործ չունիմ. ասկէ կ'անցնիմ միայն:—
Տիկին, չարունակեց, ի՞նչ է պարտքս:

Թէնարտուհին՝ առանց պատասխանելու՝ ծալուած
թուղթը առաւ:

Մարդը թուղթը բացաւ և նայեցաւ, բայց յայտ-
նապէս կ'երեւէր թէ ուրիշ տեղ էր իր ուշադրութիւնը:

— Տիկին, կրկնեց, շահաւոր գործեր կ'ընէք այս
գիւղին մէջ:

— Սանկ, նանկ, պարոն, պատասխանեց թէ՛նար-
առուհին՝ արմանալով զարմանալով երբ տեսաւ որ մարդը
հաշիւին նկատմամբ նեղութիւն չցուցուց։

Ողբալի և ցաւաղին ձայնով մը շարունակեց.

— Ո՛հ, տաժանելի է ժամանակը, մանաւանդ թէ
այս կողմերը խիստ քիչ քաղքենի կայ։ Ամէնքն ալ աղ-
քատ մարդեր են։ Բարեբաղդաբար մերթ ընդ մերթ
ձեզի պէս վեհանձն և հարուստ ճամբորդներ կ'ունե-
նանք։ Շատ ծախս ունինք։ Այս չքաւէր, և ահա ան
պզտիկն ալ ծանր բեռ մը եղած է մեր վրայ։

— Ո՞ր պզտիկը։

— Գօզէթը, Արտոյտը, ինչպէս կ'անուանեն տե-
ղացիք։

— Ա՛հ, ըսաւ մարդը։

— Եինը շարունակեց.

— Է՛չ են, ինչ են այս գիւղացիները որ ասանկ
մախանուներ կը հնարեն, պզտիկը աւելի ջղճիկի մը
քան թէ արտոյտի մը կերպարանք ունի։ Ողորմութիւն
չենք ուզեր, բայց մենք ալ չենք կրնար ուրիշներուն
ողորմիլ։ Բան մը չենք վաստկիր, սակայն շատ ծախս
ունինք. ինչպէս են բաժը, տուրքը, դուռերն ու պա-
տուհանները, հարիւրին մէկ տուրքը։ Գիտէ՞ք հարկաւ,
պարտն, թէ կառավարութիւնը սոսկալի ստակ կը պա-
հանջէ։ Մանաւանդ որ ես ալ աղջիկներ ունիմ. ուրիշ-
ներուն զաւակը սնուցանելու պէտք չունիմ։

— Կ'ուզէ՞ք ուրեմն ազատիլ այդ հոգէն, հարցուց
մարդը անտարբեր կերպով մը հանել ուզելով ձայնը,
որ սակայն կը դողար.

— Որո՞ւ, Գօզէթին հոգէն։

— Այո՛,

Խոհակերուհիին կարմիր և բարկալի գէմքը սոս-
կալի զուարթութեամբ մը լուսաւորուեցաւ։

— Ա՛հ, պարոն, սիրելի պարոնս, առէ՛ք պահե-
ցէ՛ք, տարէ՛ք, թոցուցէ՛ք, շաքարեցէ՛ք, գետնասուն-
կով համեմեցէ՛ք, խմեցէ՛ք, կերէ՛ք, և սուրբ Աստուա-
ծածնի և արքայութեան բոլոր երանելիներուն օրհնու-
թիւնը վայելեցէ՛ք։

— Լաւ։

— Իրա՞ւ կ'ըսէք. պիտի տանի՞ք։

— Պիտի տանիմ։

— Հի՞մա։

— Հի՛մա, կանչեցէ՛ք մանկուհին։

— Մինչեւ գալը, պարտքս վճարեմ, կրկնեց մարդը։

Ո՞րքան է պարտքս։

Հաշուեթուղթին նայեցաւ անգամ մը և չկրնալով
զսպիւ զարմանքը.

— Քսաներեք ֆրանք, ըսաւ ինքնին։

Թենարտուհիին նայեցաւ և կրկնեց.

— Քսաներեք ֆրանք է։

Այս երկու խօսքը զոր կրկնած էր, արտասանեց
այնպիսի ձայնով մը, որ միջարկութեան կէտը հարցա-
կանէն կը զատէ։

Թենարտուհին այս հարուածին պատասխանելու
ժամանակ ունեցած էր, ուստի հաստատելով պատաս-
խանեց։

— Այո՛, պարոն, քսաներեք ֆրանք է։

Օտարականը սեղանին վրայ հինգ հատ հինգ ֆը-
րանքնոց դրաւ.

— Գացէ՛ք բերէ՛ք պզտիկը, ըսաւ։

— Նոյն միջոցին Թենարտիէ սրահէն ներս մտնե-
լով, ըսաւ։

— Պարոնին պարտքը մէկ ֆրանք և վեց սու է։

— Մէկ ֆրանք և վեց սու՛ւ պոռաց կինը։

— Մէկ ֆրանք սենեկին և վեց սու ընթրիքին

համար, սրտասխանեց թենարտիէ անտարբերութեամբ: Թակ պղտիկին մասին կ'ուզեմ փոքր ենչ խօսիլ պարոնին հետ: Կնի'կ, քիչ մը դուրս ելիր դռն:

Թենարտուհին այնպիսի չափում մը զգաց, որ տաղանդի անակնկալ վայրկեաններէն կ'արտադրուի: Զգաց թէ մեծ դերասանը տեսարանը կ'ենէր, ուստի ճիգ չհանեց, և դուրս ելաւ:

Երբ մինակ մնացին, թենարտիէ աթոռ մը տուաւ ճամբորդին: Ճամբորդը նստաւ: Թենարտիէ ոտքի վրայ կեցաւ, և իր դէմքը բարեմտութեան և պարզութեան տարօրինակ երեւոյթ մը առաւ:

— Պարոն, ըսաւ, ինչ մեղքս պահեմ, ես հոգեւով չափ կը սիրեմ այս մանկուհին:

Օտարականը ուղղակի անոր նայելով.

— Ո՞ր մանկուհին:

Թենարտիէ շարունակեց.

— Ինչ զարմանալի բան, մարդս սիրով կը կապուի: Ինչ ընեմ այդ ստակը. առէք, ձերը ըլլայ այդ քսանը հինգ ֆրանքը: Ի՞նչ պաշտածս ստակը չէ, այլ մանուկ մը:

— Ո՞վ է այդ, հարցուց օտարականը:

— Մեր պղտի Գոգէթը: Միթէ չէ՞ք ուզեր ձեր հետք տանիլ զայն. լաւ, բայց ես համարձակուպէս, և ինչպէս իրաւ է թէ դուք պատուաւոր մարդ մըն էք, նոյնպէս իրաւ խօսելով կ'ըսեմ թէ չեմ հաւանիր որ Գոգէթը տանիք: Իրմէ բաժնուիլը զրկում մը պիտի ըլլայ ինձ: Գրկուելու մանուկ մըն էր երբ քովս առի: Ստոյգ է թէ ծախս է՝ ընենք իրեն համար, ստոյգ է թէ պակասութիւններ ունի, ստոյգ է թէ հարուստ մարդիկ չենք, ստոյգ է թէ միայն իր մէկ հիւանդութեան ժամանակ զորս հարիւր ֆրանքէն աւելի վաճառեցի զեղի համար: Բայց մարդս աղէկութիւն մը ընելու պարտա-

ւոր է, քանի որ Աստուած մը կայ վերը: Այդ մանկուհին ոչ հայր, ոչ մայր ունի. ես մեծցուցի զինքը: Ինձ և իրեն բաւելու չափ գեռ հաց ունիմ: Մանաւանդ թէ, ինչպէս ըսի, կ'ուզեմ քովս ունենալ այս մանկուհին: Սէր զգալը, ինչպէս գիտէք բնական բան մըն է մարդու. ապուշ մարդուն մէկն եմ, տրամաբանի չգիտեմ ես, բայց կը սիրեմ այս պղտիկը, կինս բարկացող է, բայց ան ալ կը սիրէ: Մեր զաւակին տեղն է Գոգէթ. Մեր տունին մէջ իր շատխօսութիւնը սիրելի է ինձ:

Օտարականը թենարտիէի կը նայէր անշարժ:

Թենարտիէ խօսքը շարունակեց:

— Թողութիւն կը խնդրեմ, ներում կը խնդրեմ, պարոն. մարդ իր զաւակը չկրնար այս կերպով անցորդի մը յանձնել: Իրաւունք չունիմ, իրաւ է որ հարուստ էք, խիստ բարի մարդ մը կ'երեւիք, հետեւաբար չեմ հարցնիր թէ արդեօք երջանիկ պիտի ըլլայ մանկուհիս. բայց պէտք է որ գիտնամ, կը հասկնաք անչէտ, եսթաղրելով թէ պիտի կրնամ հաւանիլ երթալուն և զոհուիլ, կ'ուզէի գիտնալ թէ ո՞ւր պիտի երթայ. չեմ ուզեր բոլորովին զրկուիլ իրմէ. կ'ուզէի գիտնալ թէ որո՞ւ տունն է որպէս զի ժամանակ առ ժամանակ երթամ և տեսնեմ զինքը, և որպէս զի ինքն ալ գիտնայ թէ իր սնուցիչ բարի հայրը մոռցած չէ զինքը և թէ կը հսկէ վրան: Վերջապէս կան անանկ բաներ որոնք կարելի չեն: Զեր անունը անգամ չգիտեմ, եթէ տանելու ըլլաք, պիտի ըսեմ:

— Է, ինչ եղաւ, ո՞ր է Արտոյտը: Պէտք չէ՞ որ գէթ թուղթի կտոր մը, անցազրի ծայր մը տեսնեմ:

Օտարականը շարունակ թենարտիէին կը նայէր այնպիսի նայուածքով մը որ կարծես թէ մինչև խղճին խորը կը թափանցէ: Ծանր և հաստատուն ձայնով մը պատասխանեց:

— Պարոն Թենարտիէ, Բարիզէն հինգ մղոնի չափ հեռանալու համար անցագիր չառնուիր: Եթէ Գողթթը հետս տանելու ըլլամ, պիտի տանիմ, ուրիշ բնակիչ չունիմ: Ոչ անունս պիտի գիտնաք, ոչ ո՛ւր բնակիլս պիտի գիտնաք, ոչ ո՛ւր ըլլալը պիտի գիտնաք, և միտքս դրած եմ որ իր կեանքին մէջ ա՛լ բնաւ չտեսնէ ձեզի: Իր ոտքը կապող թելը կը կտրեմ, և ալ կը թողում որ երթայ: Այս ձեռ հաշիւին կուգա՛յ, այո՛, կամ ոչ, պատասխան տուէք:

Ինչպէս որ սատանաներն ու ողինճը տեսակ մը նշաններէ վերագոյն աստուծոյ մը ներկայութիւնը կը ճանչնան, նոյնպէս Թէնարտիէ հասկցաւ թէ խիստ հզօր մարդու մը հետ էր իր գործը: Ակներե երեւոյթ մը տեսնելու պէս անոր հզօրութիւնը իր արատեսութեամբն և կորովամտութեամբը հասկցաւ իսկոյն: Առջի օրը սայլորդներուն հետ խմած, ծխած, ծիծաղաչարժ երգեր երգած և միանգամայն առջի իրիկունէն մինչև կէս գիշեր խելքը միտքը օտարականին տուած էր՝ կատուի պէս գիտելով և բնազանցի մը պէս զննելով զայն: Դիտած էր՝ սիրտը դիտել ուզելով և բնազդումէ զրդուելով, նաև լրտեսօրէն զննած էր իբր թէ իրեն վարձ մը տուած ըլլար այսպիսի լրտեսութիւն մը ընելու համար:

Մարդուն ձեւերուն և շարժումներուն և ոչ մին վրիպած էր իր ուշադրութենէն: Անձանօթը Գողթթի նկատմամբ իր համակրութիւնը յայտնապէս ցուցնելէ առաջ Թենարտիէ գուշակած էր արդէն անոր որտէ՛ս անցածը: Բազմիցս դիտած էր որ այս ձերին խորունկ նայուածքը միշտ մանկուհիին վրայ կը շրջէր: Ինչո՞ւ: Այս համակրութիւնը, ո՞վ էր այս մարդը. ինչո՞ւ այնքան անշուք էր իր հագուստը, քանի որ գրպանը լի էր օսկիով: Ինքնին ահա այս խնդիրները կը յուզէր

առանց լուծել կարենալու, և լուծել չկարենալուն համար կը զայրանար: Բոլոր գիշերը այս խնդիրներու վկայ մտածեր էր: Ան Գողթթին հայրը չէր հարկաւ: Հա՛ւն էր արդեօք. եթէ է, ինչո՞ւ շուտով չյայտներ ինքզինքը: Մարդս երբ իրաւունք մը ունի, կը ցուցունէ: Այս մարդը յայտնի է թէ Գողթթին վրայ իրաւունք մը չունէր: Ո՞վ էր ուրեմն: Թենարտիէ հազարումէկ ենթադրութիւններ կ'ընէր: Շատ բան կ'ընդունարէր այլ բան մը չէր տեսներ: Ինչ և է երբ մարդուն հետ խօսակցիլ սկսաւ զգաց թէ հզօր էր ինք, վասն զի ապահով էր թէ գործին մէջ գաղտնիք մը կայ, վասն զի ապահով էր թէ մարդուն շահը կը պահանջէր իր ո՛վ և ի՛նչ ըլլալը չյայտնել: Բայց երբ օտարականին այն բացարձակ և հաստատ պատասխանը առաւ, երբ տեսաւ թէ այս անթափանցիկ անձը ուրազապէս շատ անթափանցելի մըն էր, Թենարտիէ զգաց թէ տկար էր ինք և ոչ թէ հզօր: Ամենեւին մտքէն չէր անցներ ասանկ բան մը: Իր ամէն ենթադրութիւնները միահառաւ ցնդեցան: Երբէն ժողովեց իր գաղափարները, և մանրերկրորդի մը մէջ կշռեց զանոնք: Թենարտիէ այն մարդերէն մին էր, որո՞ք մէկ նայուածքով կը դատեն իրերու վիճակ մը: Կարծեց թէ ուղղակի և շուտ մը քայելու ժամանակը եկած է: Ինչ որ կ'ընեն մեծ զօրավարները վճռողական վարկեանի մէջ զոր իրենք միայն կրնան ճանչնալ. նոյնը լրաւ նաև Թէնարտիէ, այսինքն իր մարտկոցը երեւան հանեց:

— Պարոն, ըսաւ, հազար հինգ հարիւր ֆրանքի պէտք ունիմ:

Օտարականը քովի գրպանէն սև կաշիէ հին թղթաթաղալ մը հանեց, բացաւ, և մէջէն երեք դրամատոմս հանելով սեղանին վրայ դրաւ: Յետոյ իր լայն բթա-

մատր այս դրամատոմսերուն վրայ դրաւ և ըսաւ խոհարարին .

— Բերել տուէ՛ք Գօղէթը :

Մինչդեռ այս գէպքը կը կատարուէր , ի՞նչ կ'ընէր Գօղէթ :

Գօղէթ արթննալուն պէս իր սանգալին քով վազած և մէջէն ոսկի գտած էր : Այս ոսկին Նարոլէօն մը չէր , այլ վերահաստատութեան ժամանակ կտրուած այն նոր քսան ֆրան քնոց ոսկիներուն մին էր որոնց պատկերին վրայ դափնեայ պսակին տեղ բրուսիական պղզտիկ պոչը դրուած է որ , Գօղէթ սքանչացաւ : Բախտը կը սկսէր հիացնել զայն : Գօղէթ չէր գիտեր թէ ի՞նչ բան էր ոսկի դրամ մը , բնաւ տեսած չէր այնպէս բան մը , և կարծես զողունի բանի մը պէս խոկոյն գրպանը դնելով սահնց : Թէև կը զգար թէ իրօք իրն էր այն , թէև պարզեւին ուստի եկած ըլլալը կը գուշակէր , բայց և այնպէս երկիւղով լի ուրախութիւն մը կը զգար : Գոհ , նամանաւանդ շուարած էր : Այսպիսի շքեղ և ազւոր բաներն իրական չէին երեւեր իրեն : Պէպէտէն կը վախնար , ոսկի դրամէն նոյնպէս կը վախնար : Անորոշապէս կը դողար այս շքեղ իրերուն առջև : Մինակ օտարականէն չէր վախնար : Ընդհակառակը սիրտ կ'առնէր անկէ : Առջի օրէն ի վեր բազմիցս զարմացած և զիչերն ալ քնացած միջոցներուն իր մանկական պղտիկ միտքովը այս մարդուն վրայ կը մըտածէր որ խիստ ծեր , աղքատ և արտում մարդու մը կերպարանքը ունէր և որ սակայն շատ հարուստ և բարի էր : Անտառին մէջ այս բարի մարդուն հանդիպելէն ի վեր Գօղէթին բոլորտիքը ամէն բան փոփոխութիւն կրած էր : Այս մանկուհին որ օդին մէջ թեւաբեկող ամենափոքր ծիծեռնիկի մը չափ երջանիկ չէր , բնաւ չէր գիտեր թէ ի՞նչ բան է իր մօրը հովանաւո-

րութեան հերքե և թեւի մը տակ ապաւինիլը : Հինգ տարիէ՛ ալսինքն այն ժամանակէն ի վեր զոր կրնար յիշել խեղճ մանկուհին՝ կը դողար և ջրտա՛նար կը սարսռէր : Դժբաղդութեան կծու քամիին առջև բոլորովին մերկանդամ մնաղած էր միշտ , և հիմա կը կարծէր թէ հագուած էր : Առաջ սրտին մէջ ցուրտ , իսկ հիմա տաքութիւն կը զգար : Գօղէթ առաջուան չափ չէր վախնար Թենարտուհիէն : Ա՛լ մինակ չէր . իր քովը մարդ մը կար :

Իր ամէն առաւօտեան գործը շուտ մը սկսած էր կատարել : Մերթ ընդ մերթ կը թարթաիւր այս ոսկին պատճառաւ , որ իր վրան և զենջակին այն գրպանին մէջն էր ուստի առջի օրը տասնը հինգ սուի դրամն ինկած էր : Զէր համարձակեր այս ոսկին զպելու , բայց ժամտակ առ ժամանակ քանի մը վայրկեան հիացումով և՛ կը պարտաւորինք ըսել թէ՛ նաեւ լեզուն գոլըս հանելով կը նայէր : Սանգուլը աւելու ժամանակ կանգ կ'առնէր երբեմնակի , անշարժ կը կենար , և գրպանին մէջ այս աստղին փողփղիլը զխեղու զրազելով իր աւելն ու բոլոր տիեզերքը կը մոռնար :

Գօղէթ ահա այսպիսի հիացումով մը զրաւուած էր երբ Թենարտուհին քովը եկաւ :

Թենարտուհին իր էրիկին հրամանովը զինքն առնելու եկած էր : Ոչ ապտակ մը տուաւ մանկուհիին , ոչ ալ նախատական խօսք մը ըսաւ . ի՞նչ անլուր բան :

— Գօղէթ , շուտ հետս եկու՛ր , ըսաւ գրեթէ մեղմովին :

Պահ մը ետք Գօղէթ ստորին սրանը մտած էր :

Օտարականը հետը բերած ծրարն առաւ և քակեց : Այս ծրարին մէջ ասուէ պղտի բօպա մը , զենջակ մը , կտաւէ բաճկոնակ մը , միջազգեստ մը , փողակապ մը , աստիէ դուլպաներ և մուճակներ կային , որոնք եօթ-

նամեայ աղջկան մը համար անթերի հագուստ մը կը կազմէին և ամէնքն ալ սե էին .

— Որդեա՛կ իմ, ըսաւ մարդը, առ սա զգեստները և շուտով հագուէ :

Արեւին ծագման ժամանակ Մօնֆերմէյի բնակիչներէն անոնք որ կը սկսէին իրենց պատուհանները բանայ, աղքատի պէս հագուած մարդ մը տեսան որ բոլորովին սգազգեստ մանկուհիի մը ձեռքէն բռնելով Բարիզի փողոցէն կ'անցնէր : Մանկուհիին թեւերուն վրայ վարդազոյն պէպէկ մը կար : Այս մարդն ու աղջիկը դէպ ի իվրիի կողմը կ'երթային :

Մին մեր ձանչցած մարդն էր, միւսն ալ Գօզէթ :

Ոչ ոք եր ձանչնար մարդը, շատերը Գօզէթն ալ չճանչցան, վասն զի ա՛լ իր հագուստը հնոտիներէ չէր բաղկանար :

Գօզէթ կը մեկնէր : Որո՞ւ հետ . ինքն ալ չէր գիտեր : Ո՛ւր . դարձեալ չէր գիտեր : Գիտցածը սա էր միայն թէ թենարտիէի խոհատունը ետեւը թողլով կ'երթար : Ոչ ոք երթաս բարեւ ըսած էր անոր, ոչ ա ինք մնաս բարեւ ըսած էր մէկու մը : Ատելի ըլլալով և ատելով ելած էր այն տունէն :

Խեղճ և քաղցր արարած, որու սիրտը մինչև հիմա ճնշուովն ի զատ ոչինչ զգացած էր :

Գօզէթ ծանրապէս կը քայլէր իր մեծ ուղքերը բանալով և երկինք նայելով : Լուիճին իր նոր դենձակին գրպանը դրած էր : Մերթ ընդ մերթ կը ծռուէր, ոսկիին կը նայէր անգամ մը, յետոյ ծերուկին ալ կը նայէր : Գօզէթ այնպէս կը զգար թէ Աստուծոյ քովն է :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ .

✓ ՈՎ ՈՐ ԱՒԵԼԻ ԱՂԷԿԸ ԿԸ ՓՆՏՈՒ

ԿՐԵԱՅ ԱՒԵԼԻ ԻԷՇԻՆ ՀԱՆԴԻՊԻԼ ✓

Իր սովորութեան համեմատ թենարտուհին թող տուած էր որ էրիկը գործէ : Մեծ դէպքեր կը յուսար : Երբ մարդն և Գօզէթ մեկնեցան, թենարտիէ ճիշդ քառորդ մը սպասեց, յետոյ մէկ կողմ կանչեց կինը հաղար հինգ հարիւր ֆրանքը ցուցուց :

— Այդչափ միայն, ըսաւ կինը :

Կարգուած օրէն ի վեր առաջին անգամն էր որ տիրական գործողութիւն մը քննադատելու կը համարձակէր թենարտուհին :

Դիտողութիւնը ապարդիւն չմնաց :

— Իրօք իրաւունք ունիս, ըսաւ էրիկը . ապուշ մըն եմ եղեր : Գլխարկս տուր :

Երեք դրամատոմսը ծալելով գրպանը դրաւ, ածապարանքով դուրս ելաւ, բայց սխալեցաւ և նախ փոխանակ ձախ կողմէն երթալու աջ կողմը զարկաւ : Քանի մը դադրեցնելու հարցնելով հասկեցաւ որ Արադոյն ու մարդը դէպի Լիվրի ուղղուելով մեկնած են . հետեւաբար սկսաւ անոնց հետէն երթալ՝ մեծ մեծ քայլեր քաշելով և առանձին խօսելով :

— Այս մարդն անշուշտ դէղին թիկնոց հագած միլիոն մըն է, իսկ ես աւանակ մը : Նախ քան սուտուաւ, յետոյ հինգ ֆրանք, յետոյ յիսուն ֆրանք, յե-

այդ հազար հինգ հարիւր ֆրանք, ա՛հէնն ալ միւսնոյն դիւրութեամբ տալով: Տասնհինգ հազար ֆրանք ալ ըլլաք, դարձեալ պիտի տար: Բայց հիմակ ո՛ւր որ է պիտի բռնեմ զինքը:

Մանաւանդ պզտիկին համար առաջուրէն պատրաստուած այն հագուածոյ ծրարն ալ ոչ նուազ դարմանալի էր. անշուշտ ասոր տակ գաղտնիք մը կար: Մարդս երբ դադարէր մը կը բռնէ, չի թողուր: Հարուստներուն գաղտնիքը սոսկիլի սպունգ է. պէտք է զանոնք ճղմելուն կերպը գիտնալ: Այս ամէն գաղափարները յորձանքի մը պէս կը դառնային իր մտքին մէջ: — Աւանակ մըն եմ եղեր, կ'ըսէր իւրովի:

Երբ Մօնֆերմէյէն ելնէս և հասնիս այն անկիւնը, զոր դէպ ի Լիվրի տանող ճամբան կը կազմէ, այն ճամբան առջեւէդ հեռանալով մինչև լեռնադաշտին վրան կը տարածուի: Թեւարտիէ երբ այն անկիւնը հասու, հաշիւ ըրաւ թէ պիտի կրնար նշմարել մարդը և պզտիկը: Նայեցաւ որքան որ կրնար հեռու տեսնել, բայց բան մը չտեսաւ: Նորէն տեղեկութիւն առաւ, բայց ժամանակ կը կորուսէր: Քանի մը անցորդներ ըսին անոր թէ մարդն և մանկունին դէպ ի Կանեի կողմի անտառները ուղղուած էին: Շտապաւ դէպ այն կողմը երթալ սկսաւ:

Ստոյգ է թէ մարդը և պզտիկ աղջիկը սնկէ առաջ ճամբայ ելած էին, բայց մանուկ մը յամբարար կը քալէ, իսկ Թեւարտիէ շուտ կը քալէր, մանաւանդ թէ երկրին ծակը ծուկը գիտէր ինք:

Յանկարծ կանգ առաւ և՛ էական բան մը մոռցող և ետ դառնալու պատրաստ մարդու մը պէս ձեռքը ճակատին զարկաւ:

— Պէտք էր հետս առնուլ հրացանս, բայց իւրովի: Թեւարտիէ այն կրկին կազմութեանց մին էր, ու մոնք երբեմն մեր մէջէն կ'անցնին առանց մեր գիտու-

թեան և որոնք աներեւոյթ կ'ըլլան առանց ճանչցուելու, վասն զի ճակատագիրը անոնց մէկ կողմը միայն ցուցուցած է: Շատ մարդերու ճակատագիրն է այսպէս կիսովին ընկղմած ապրիլ: Հանգարտ և սովորական վիճակի մէջ Թեւարտիէ ունէր ինչ որ պէտք էր չէ թէ պարկեշտ վաճառական մը, բարի քաղքենի մը ըլլալու, ինչպէս կ'ըսուի սովորաբար, այլ պարկեշտ վաճառականի մը, բարի քաղքենիի մը պէս վարուելու համար: Բայց միանգամայն քանի մը մասնաւոր պարագաներու մէջ եթէ իր ներքին կազմութիւնը յուզուելու ըլլար, Թեւարտիէ անմիջապէս ունէր ինչ որ պէտք է չարագործ մը ըլլալու համար: Խանութպան ու միանգամայն հրէշ մըն էր ան: Սատանան մերթ ընդ մերթ կը պատաւորէր կծկուիլ այն խցիկին մէկ անկիւնը ուր կ'ապրէր Թեւարտիէ, և մտախոհել այս սոսկալի հրաշակներուն առջև:

Պահ մը վարանելէն ետքը:

— Վա՛շ, ըսաւ մտապէս, փախչելու ժամանակ պիտի ունենան:

Եւ իր ճամբան շարունակեց՝ արագօրէն դէպ առաջ երթալով, նպատակին հասնիլ կարենալը գրեթէ ստուգապէս գիտցողի մը կերպարանքով և կաքաներու երամի մը հոտը առնող աղուէսի մը կորովամտութեամբ:

Իրօք անտառին լճակները և Պելլիւ պողոտային աջակողմեան դաշտէն խոտորնակի անցնելով երբ մօտեցաւ այն դաշտի ծառուղիին որ գրեթէ բլուրին բօլորտիքը կը դառնայ և որ Շելի արքայարանին հին ջրառնցքին զմբէթը կը ծածկէ, մացառի մը վրայէն գլխարկ մը նշմարեց: Մարդունն էր գլխարկը որուն նրկատմար արդէն շատ կարծիք՝ իր ունեցած էր Թեւարտիէ: Մացառը ցած ըլլալով, նա ճանչցաւ մարդը և Գօզէթը որոնք նստած էին: Մանկունին չէր տեսնուեր

փոքրութեանը պատճառաւ, բայց պէտէկին գլուխը կը նշմարուէր:

Թեանարտիէ սխալած չէր: Մարդը իրօք հոն նստած էր որպէս զի Գօզէթ կարենայ քիչ մը հանգստանալ: Պանդուկապետը մացառին բուրդաբեր դառնալով յանկարծ երեւցաւ այն անձերու նայուածքին զոր կը փրնտըռէր:

— Ներեցէ՛ք, թողութիւն չնորհեցէք, պարոն, ըսաւ բուրդովին շնչասպառ. բայց ահա ետ կը բերեմ ձեր հազար հինգ հարիւր ֆրանքը: Այսպէս խօսելով օտարականին կ'երկնցնէր երեք դրամատոմսերը:

Մարդը վեր նայելով, ըսաւ:

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզէք:

— Պարոն ըսել կ'ուզեմ թէ Գօզէթը ետ առնելու եկայ, պատասխանեց թեանարտիէ յարգանքով:

Գօզէթ սարսուռ մը զգաց, ծերուկին փարեցաւ:

Մարդը թեանարտիէի աչքին մէջ նայելով իր պատասխանին ամէն մէկ վանկը անշարպետելով պատասխանեց.

— Գօզէթը ետ-պիտի-առ-նէք:

— Այո՛, պարոն, ետ պիտի առնեմ: Պիտի ըսեմ թէ ինչո՞ւ ետ կ'առնեմ. մտածեցի որ իրաւունք չունիմ ձեզ տալու այս պզտիկը: Արդարասէր մարդ մըն եմ ես: Այս պզտիկը իմս չէ, այլ իր մօրն է, Մայրն ինձ յանձնեց զայն. հետեւաբար մօրը միայն կրնամ յանձնել. պիտի ըսէք գուցէ թէ մայրը մեռած է. լաւ այն ատեն մանկուհին կրնամ յանձնել միայն նոյն անձին, որ մօրմէն ստորագրուած գիր պիտի բերէ մանկուհին իրեն յանձնելու համար: Ասոր ըսելիք չկայ:

Մարդն առանց պատասխանելու գրպանը խառնեց, և թեանարտիէն դրամատոմս պարունակող թղթակալին նորէն երեւիլը տեսաւ: Պոհարարը ուրախութեան սարսուռ մը զգաց:

— Լաւ, ամուր կենանք, ըսաւ մտովին: Աւելի ատակ պիտի տայ ինձ որպէս զի ձայն չհանեմ:

Ճամբորդը՝ թղթակալը բանալէն առաջ՝ չորս դին նայեցաւ անգամ մը: Վայրը բուրդովին ամայի էր. թէ անտառին և թէ՛ ձորին մէջ ճանճ մը անգամ չկար: Բացաւ թղթակալը և մէջէն հանեց ոչ թէ լիարուսն դրամատոմսեր՝ որոնց կը սպասէր թեանարտիէ, այլ պարզ թղթի կտոր մը, զոր բացաւ և խոհարարին տուաւ, ըսելով.

— Իրաւունք ունիք, կարդացէք.

Թեանարտիէն թուղթը առաւ և կարդաց.

«Մ... 25 Մարտ, 1823.

«Պարոն թեանարտիէ,

«Գօզէթը պարբերիս յանձնեցէ՛ք: Մանր մուկն ի՛նչ առնելիք որ ունիք, պիտի ստանաք:

«Պատիւ ունիմ յարգանք բարեկեղծ զձեզ:

«Ֆիլիթին»:

— Կը ճանչնամք այս ստորագրութիւնը, հարցուց մարդը:

Իրօք բուն ֆանթինի ստորագրութիւնն էր. թեանարտիէ չկրդաւ ճանչնալ:

Այլ ըսելիք չկար: Սաստիկ և կրկին զայրոյթ մը զգաց. զայրացաւ իր յուսացած կոշտութեն զրկուելուն համար. զայրացաւ նաեւ յաղթուելուն համար:

Մարդը շարունակեց.

— Այս թուղթը կրնաք պահել ձեր ապահովութեան համար:

Թեանարտիէ կանոնաւոր կերպով ետ քաշուեցաւ:

— Բաւական աղէկ յարմարած է այս ստորագրութիւնը, մրմրոաց ակօսներովը: Բայց ինչ և է:

Յետոյ յուսահատական ջանադրութեան մը փորձն ալ ընելով.

— Լաւ, պարոն, ըսաւ: Կը հաւանիմ քանի որ դուք էք դրարերը: Բայց պէտք է վճարել ինձ «ամէն մանր մունր առնելիքս»: Առնելիքս շատ է:

Մարդն ոտքի վրայ ելաւ, մաշուած թեղանիքին վրայի փռիները պոնդերովը հանեց, և ըսաւ:

— Պ. Թենարտիէ՛, մայրը յունվարի մէջ հաշիւ կ'ընէր թէ հարիւր քսան ֆրանք պարտք ունէր ձեզ, փետրվարի մէջ հինգ հարիւր ֆրանքի հաշիւ մը զրկեցիք՝ փետրվարի վերջը երեք հարիւր ֆրանք ընդունեցաք, երեք հարիւր ֆրանք ալ մարտի սկիզբը: Այնուհետեւ ինը ամիս անցաւ, ամսական տասնըհինգ ֆրանքէն կ'ընէ հարիւր երեսունը հինգ ֆրանք: Հարիւր ֆրանք աւելի առած էիք, հետեւաբար երեսունը հինգ ֆրանք պահանջք ունիք: Արդ ես ձեզի տուի հազար հինգ հարիւր ֆրանք:

Ինչ որ դայլ մը կ'զգայ երբ ծուղակին պողպատեայ ծամելիքը կը խածնէ, և կը բռնէ զինքը, նոյնը զգաց նաեւ Թենարտիէ:

— Ո՞վ է այս շուտիկ մարդը, ըսաւ մտովին:

Ինչ որ կ'ընէ ծուղակը իյնող դայլը, նոյնը ըրաւ նաեւ ան, ցնցունեցաւ անգամ մը:

Յանդգնութեան չնորհիւ յաջողած էր անգամ մը:

— Պարոն—որու—անունը—չը—գիտեմ, ըսաւ համարձակութեամբ և այս անգամ յարգական ձեւերը մէկդի թողնով, կամ Գօզէթը ետ պիտի առնեմ, և կամ հազար թալեր տալու ես ինձ:

— Եկո՛ւր Գօզէթ, ըսաւ ռոտարականը շանդարտօրէն:

Չախ ձեռքովը Գօզէթը բռնեց, և աջ ձեռքովն ալ դաւադանը առաւ զոր գետինը դրած էր:

Թենարտիէ դիտեց որ բիրը ահագին էր, և վայրեն ալ ամայի:

Մարդը մանկուհիին հետ անտառը մտնելով գնաց, իսկ Թենարտիէ անշարժ ու շուարած մնաց:

Մինչդեռ կը հեռանային անոնք, Թենարտիէ մարդուն փոքր ինչ գմբեթաւոր ուսերը և հաստաբազուկ ձեռքերը կը դիտէր:

Յետոյ դիտելէ դադրելով սկսաւ իր վտիտ թեւերը և նիհար ձեռքերուն նայիլ:— Ստուգիւ աւանակին մէկն եմ եղեր որ հրացանս հետս չառի, քանի որ որս բռնելու ելած էի, ըսաւ իւրովի:

Սակայն պանդոկապետը հալածելէ չդադրեցաւ:

— Ո՛ր երթալը կ'ուզեմ գիտնալ, ըսաւ, և սկսաւ անոնց ետեւէն երթալ ի հեռուստ: Երկու բան անցած էր իր ձեռքը, մին՝ հեգնութիւն մը որ էր Ֆաւրիին ըստորագրութեամբ թուղթի կտորը. միւսն ալ մխիթարութիւն մը որ էր հազար հինգ հարիւր ֆրանք:

Մարդը դէպ ի Լիվրիի և Պօնտի կողմերը կը տանէր մանկուհին: Գլուխը ծռած, մտածութեան և տրտմութեան դիրք մը առած կը քալէր յամրաբար: Չմեռնային եղանակը անտառին մէջ այնքան անջրպետներ կազմած էր որ Թենարտիէ հետու մնալով հանդերձ կը տեսնէր զանոնք: Մարդը մերթ ընդ մերթ ետին կը դառնար և կը նայէր տեսնելու համար թէ արդեօք ետեւէն եկող մը կա՞յ: Յանկարծ Թենարտիէն նշմարեց, և շտապաւ Գօզէթին հետ թաւուտի մը մէջ մտաւ, ուր երկուքն ալ կրնային աներեւոյթ ըլլալ.— Կրո՞ղը տանի, ըսաւ Թենարտիէ.— Եւ սկսաւ աւելի շուտ երթալ:

Մացառներուն խտութենէն ստիպուած էր անոնց մօտելու: Մարդը երբ անտառին ամենէն խիտ տեղը հասաւ, ետեւը դարձաւ և տեսաւ Թենարտիէն թէ և այս աշխատեցաւ պահուելով ուտերուն մէջ: Մարդը անգամ մը Թենարտիէին նայեցաւ անհանդարտ նայուածքով մը,

գլուխը օրեց և նորէն ճամբան շարունակեց: Պանդոկապետը նորէն սկսաւ ետեւէն երթալ: Այսպէս երկու կամ երեք հարիւր քայլ առին Գօղէթ և մարդը, որ յանկարծ անգամ մըն ալ ետին դարձաւ, և պանդոկապետը նշմարեց: Բայց այս անգամ անպիսի սպառնալից կերպով մը նայեցաւ որ Թենարաիէ աւելի հեռու երթալը «անօգուտ» սեպելով հա դարձաւ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Ա.

9430 ԹԻԻՐ ԿՆԵՐԵԻԱՅ

ԵՒ ՎԻՃԱԿԱԶՆՆՈՒԹԵԱՆ ՍԷՋ ԳՕՁԼԹԻՆ ԿՆՑԱՅ

Ժան Վալթան մեռած չէր:

Ծովը ինկած՝ կամ լաւ եւս է ըսել՝ նետուած ժամանակ, ինչպէս տեսաք, չղթալ չկար ոտքը: Ամբողջ մարմինը ծովին մէջ ընկզմելով լողաց և հասաւ մինչև նաւու մը քով որ երկաթ նետած էր և որուն մակոյկ մը կապուած էր: Մինչև իրիկուն այս մակոյկին մէջ պահուելու հնարը գտաւ: Գիշերը նորէն նետուեցաւ ծովը և լողալով Պրէօնի հրուանդանէն քիչ մը անդին ցամաքը հասաւ: Եւ որովհետեւ ստակի կարօտութիւն չունէր, կրցաւ զգեստ առնել կապելիոնէ մը որ Պալա-կիէի շրջանները փախստական թիապարտներու զգեստարանն էր այն ատեն. չահաբեր և մասնաւոր առու-տուր մըն ալ այս է: Յետոյ ժան Վալթան անյայտ և ալեպտոյտ ճամբայ մը բռնեց՝ այն ամէն տրտում փախըստականներու պէս որոնք կ'աշխատին չայտնել ի-

րենց հետքը օրէնքի պահնորդին և ընկերային ճակա-տագրին: Նախ ապաստանարան մը գտաւ Բրատայի մէջ որ Պօսէի մօտ է: Յետոյ դէպ ի կրան վիշեար ուղղե-ցաւ որ Բարձր-Ալպեանց վրայ Պրիանսօնի քովն է: Խարխալելով և վախնալով փախած էր խորհրդներու յարմար ճամբէ մը որու ճիւղերը անձանթ են: Եւ քէն իր քայլերուն քանի մը հետքը գտնուեցաւ թէ՛ Սիվ-րիէօյի կողմերը որ էնի մէջն է, թէ՛ Շուայլ զիւղին քով կրանթ-ալ-Տումէք ըսուած տեղը որ Պրիենեանց վրայ Ագօն անուն քաղաքին մէջն է, և թէ՛ Պրիենի մէջ որ Բերիկօյի շրջանակները Շարել-Կօնակէի գաւառակն է: Ժան Վալթան վերջապէս Բարիզ հասաւ, անկէ ալ, ինչպէս տեսան, Մօնֆերմէյլ եկաւ:

Բարիզ հասնելուն պէս եօթը կամ ութը տարեկան աղջկան մը համար սուգի զգեստներ առած և ապա բը-նակարան մը փնտռած էր: Այս երկու գործը կատարե-լէն ետք Մօնֆերմէյլ գացած էր:

Ընթերցողը ինչպէս կը յիշէ, ժան Վալթան նախորդ փախուստին ժամանակ արդէն դէպ այս գիւղը կամ ա-նոր շրջակաները դադարի ճամբորդութիւն մը ըրած, և իշխանութիւնն ալ այս ճամբորդութեան նկատմամբ նշոյլ մը առած էր:

Սակայն մեռած կը կործուէր ան, և ասոր համար ա՛լ աւելի կը թանձրանար այն մթութիւնը որ իր վրայ տարածուած էր: Իր մեռած կարծուելը Բարիզի մէջ օ-րագիրէ մը իմացաւ. իրօք մեռածի պէս վստահութիւն և զրեթէ հանդարտութիւն զգաց իր վրայ:

Ժան Վալթան Գօղէթը Թենարաիէներուն ճիրաննե-րէն ազատած օրը երեկոյին Բարիզ մտաւ: Գիշեր ըլլալ սկսած ատեն Մօնսօյի դուռնէն Բարիզ մտած էր Գօղէ-թին հետ: Հոն կառք մը մտաւ և Դիտարանի հրապա-րակը հասաւ, կառքէն իջաւ, կառապանին վարձը

տուաւ, Գօգէթը ձեռքէն բռնեց, և երկուքը մէկ գիշերուան մութին ճամբայ ելան և Ուրբինի և Կլապէրի մօտակայ և ամայի փողոցներէն երթալով գէպ Օրիթալի պուլվարը ուղղուեցան:

Այն օրը Գօգէթին համար բազմայայտ և տարօրինակ օր մը եղած էր. ցանկերու մէջ պանիր հաց կերած էին զոր տեղ տեղ գտնուած խահատուններէ առած էին. շատ անգամ մէկ կառքէ ուրիշ կառք անցեր էին, շատ տեղ հետի քալեր էին այս կամ այն ճամբուն մինչև ծայրը. Գօգէթ չէր դանդատեր, բայց յոգնած էր. Ժան Վալթան անոր յոգնիլը նշմարեց՝ զգալով թէ Գօգէթ քալելու ատեն աւելի կը քաշէր իր ձեռքը. ուստի շալկեց զայն, և Գօգէթ առանց թողուլ Գաթերինը՝ գլուխը Ժան Վալթանի ուսին վրայ դրաւ և քնացաւ:

ԶՈՐՐՈՐԴ ԳԻՐՔ.

ԿՈՌՊՅԻ ԽԱՐԽՈՒԼ ՏՈՒՆԸ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԿՈՌՊՅՈՒՆ ՎԱՐՊԵՏԸ

Քառասուն տարի առաջ մենասէր շրջող մը եթէ գէպ ի Սայրեթրիէրի անբնակ կողմերը յառաջանար և Պուլվարէն մինչև Խտալիոյ սահմանագիծը ելնէր, այնպիսի տեղ մը կը հասնէր ուր կարծես թէ Բարիզ աներեւոյթ կ'ըլլար: Այս տեղը առանձնական չէր, վասն զի անցորդներ կային, գիւղ չէր, վասն զի տուններ և փողոցներ ունէր. քաղաք մը չէր, վասն զի փողոցները մեծ ճամբաներու պէս անխփ շաւիղներ ունէին և խոտ կը բուսնէր ամէն կողմ. գիւղ չէր, վասն զի տուները քարձրաշէն էին: Ի՞նչ էր ուրեմն. — Բնակութեան տեղ մը ուր մարդ չկար, ամայի տեղ մը ուր ոչ ոք կար. մեծ քաղաքին պուլվարներէն մին, Բարիզի փողոցներէն մին էր և գիշերը անտառէ մը աւելի վարե՛նատեսիլ, ցերեկն ալ գերեզմանատունէ մը աւելի տխուր: Զրու վաճառանոցին հին թաղն էր այն:

Այն շրջողը եթէ համարձակէր այս ձիու վաճառանոցին չորս խախուտ պատերուն անդիի կողմն անցնիլ,

եթէ նաև զիջանէր Բըթի-Պանգէի փողոցը անցնել՝ աջ կողմը թողլով նախ չորս բարձր պատերով չրջափակ աւերուոն պարալիզակ մը, յետոյ մարգագետին մը ուր հսկայաձեւ կուղբերու խրճիթներուն նման ազագի դէզեր կ'երեւէին. յետոյ ցանկափակ մայտան մը որ խափանուած էր ատաղձներով, կոճղերու դէզերով, սղոցածներով, նաև տաշեղներուն վր ծեր կը սեպուի: Կարծես թէ մարդուս տունը մարդուս պէս սակաւակեաց է, և Աստուծոյ տունը Աստուծոյ պէս յաւերժակաց:

Թղթատունին նամակաբաշխները թիւ 50-52 կ'անւանէին այս տունը, բայց թաղին մէջ Կօպոյի տունը կ'անուանուէր:

Այս անունին ուրկէ առնուելը կ'ուզենք բոել:

Պզտիկ եղբուկներն հաւաքողները, որոնք համառօտ պատմութիւններ կը ժողովին և զննասեղով մը իրենց յիշողութեան մէջ կը նշանակեն վաղանցուկ թուականները, զիտեն թէ անցեալ դարու մէջ, 1770ի միջոցներուն Բարիզի մէջ երկու փաստարան կար, որոնք Շաթըլէի մէջն էին, և որոնց մէկուն անունը Գօրպօ (ազոաւ) և միւսին անունը Բընար (ազուէս) էր: Լաֆօնթէնի արդէն ծանօթ էին այս անունները: Փաստարաններու գրադիրներուն դասը պատուական առիթ մը գտաւ կատակ ընելու: Այս կատակը որ փոքր ինչ կաղ ոտանաւորներէ կը բաղկանար, շուտ մը Արգարութեան պաշտօնատան սրահներուն մէջ տարածուեցաւ:

Գօրպօ (ազուաւ) վարպետն քղբակոյսի վրայ դարելով իր կսուցով բռնած էր մի գրաւագիր Բընար (ազուէս) վարպետն անմիջապէս հոսն առնելով, Սոյն այս լեզուն բռնեց անոր մեքեմալիւր:

Էհ, բարի լո՛յս, եւ ալլն:

Այս երկու պարկեշտ իրաւագէտները անարգակա՛ն

կատակներ չկրնալով տանիլ, և իրենց գլուխը շարժելու ատեն իրենց ետեւէն հասնող քրքիջներէն զըժուարելով որոշեցին թագաւորին զիմել իրենց անունին անպատեհութենէն ազատելու համար: Ազերսագիր մը գրեցին և Լուի ԺԵ.ին մատուցին ճիշդ այն օրը ուր բարին նուիրակը և Բօշ-Լէյմօնի կարգինալը՝ երկուքն ալ ջերմեռանդութեամբ ծւնկի վրայ եկան և Նորին Վեհափառութեան առջեւ նուիրակը մէկ և կարդինալն ալ միւս կողմէն շղուական մը հագցուցին Թիւլին Տիւպարիի մերկ օտներուն, որ նոր ելած էր անկողինէն: Թագաւորը որ կը խնդար, շարունակեց իր խնդումը, երկու եպիսկոպոսները թողլով, զուարթօրէն երկու փաստարաններուն աղերսը մօտիկ բրաւ, և իրենց անուններուն նկատմամբ երկու իրաւագէտներուն խնդիրը ընդունեցաւ, կամ գրեթէ ընդունեցաւ: Թագաւորական հրամանաւ Գօրպօ վարպետը իր անունին սկզբնատառը Կի փոխեց, բայց Բընար վարպետին բարեազդութիւնը նուազ եղաւ, վասն զի մի միայն իր Բին առջեւ Բ մը գնելու թոյլտուութիւն եղաւ՝ անոր, հետեւաբար Բընար անունը գրեթէ Բընար անունին նման բան մըն էր:

Արդ տեղական աւանդութեան նայելով՝ Օրթոթալ պուլվարին վրայի թիւ 50-52 տունին տէրը այս վարպետ Կօրպօն է եղեր ժամանակաւ: Արժանաւիշատակ պատուհանին հեղինակը անգամ ան է եղեր:

Թիւ 50-52 տունին զիմացի կողմը պուլվարի ծառերուն մէջ մեծ կնձի մը կայ որու երեք մասը չորցած է. գրեթէ դէմն է Կօպուլէնի սահմանաշուրջին փողոցը, որ այն ատենները ոչ տուն ունէր, ոչ քառահատակ, որու մէջ անշնորհ կերպով ծառեր անկուած էին, որ եղանակին համեմատ դալարաշէն կամ տղմուտ էր, և որ քառակուսօրէն երթալով դէպ ի Բարիզի չրջա-

պատը կը յանգէր: Մօտակայ գործարանի մը յարկերէն գոլորշիներ ելնելով արջասպի հոտ մը կը տարածեն:

Սահմանադուռը խիստ մօտ էր. 1823ին շրջապատը տակաւին կը կենար:

Այս դուռն անգամ աղէտաւոր տեսիլներ կը ներկայացնէր մարդուս մտքին մէջ. Պէտէթրի ճամբան էր ան: Կայսերական իշխանութեան և վերահաստատութեան ժամանակները մահապարտներն այն ճամբէն Բաբիդ կը մանէին գլխատութեան օրը: 1829ի միջոցներուն հոն տեղի ունեցաւ այն դաղանի մարդասպանութիւնն որ «Փօնթէնըպլօյի դուռին» մարդասպանութիւնը կ'անուանուի. և որու հեղինակները չկրցաւ գտնել ոստիկանութիւնը. սգալի խնդիր որ անյայտ մնաց, զարհուրելի՝ հանգոյց որ անլոյծ մնաց: Քանի մը քայլ առնելէք ետք կը մտնես այն կրօնպարպի աղէտալի փողօցը ուր իւրաքանչիւր որոտումի ատեն ի վրիթի այծարածուհին դաշուհեց նուազային թատերգութեան մը մէջ դաշուհիու պէս: Եթէ քանի մը քայլ եւս առնես՝ Սէն-Ժազի դուռին կատարները կտրուած զարչելի կնձններուն կը մօտենաս, մարդասէրներու հնարքն է այս կնձնները, հնարք մը որ կառափնաւոր կը պահէ, որ կրէվ ըստած գծուծ և ամօթահար հրապարակն է, և կը վերաբերի խանութպաններէ և քաղքենիներէ բաղկացող ընկերութեան մը, ընկերութեան մը որ մահուան պատիժին առջև ընկրկեցաւ՝ չկրնալով ոչ բառնալ զայն վեհանձնութեամբ, ոչ ալ պահել իշխանութեամբ:

Նրեսուներ եօթը տարի առաջ եթէ մէկուսի թողուէր Սէն-Ժազի այս հրապարակը, որ կարծես նախասահմանուած տեղ մըն էր և որ միշտ սոսկում տուած է մարդուս, այն տխրատեսիլ պուլվարին ամենէն տըխուր կողմը, որ նաեւ այսօր ոչ այնքան յանկուցիչ է, ճիշդ այն վայրն էր ուր կ'երեւէր թիւ 50-52 խարխուլ տունը:

Այն տեղի քաղքենիներուն տունները քսանհինգ տարի ետքը սկսան հետզհետէ շինուիլ: Տխուր տեղ մըն էր այն:

Մարդս սգալի գաղափարներով գրաւուած միջոցին կը զգար թէ մէկ կողմն է Սալբէթրիէր, որուն գմբէթը կը նշմարէր, և միւս կողմն է Պիսէթրը որու դուռին կը մօտենար, այսինքն կնոջ և մարդու յիմարութեան մէջտեղը կը գտնուի: Որքան ալ հեռու նայէիր, ոչ այլ ինչ կը նշմարէիր ք յո եթէ սպանդարանները. քաղքին շրջապատը և գործարաններու քանի մը սակաւաթիւ ճակատներ՝ որոնք ղօրանոցներու կա՛մ վանքերու ճակատներուն կը նմանէին, և ամենուրեք հիւղեր և պաւկաններուն կը նմանէին, և ամենուրեք հիւղեր և պատի բեկորներ, մեռելի պատանքներու նման սևաթոյր հին պատեր, նաեւ սպիտակ հին պատեր, ծառերու զուհին պատեր, նաեւ սպիտակ հին պատեր, ծառերու զուգահեռական շարքեր, առասանի ուղղութեամբ կանգնուած մասնական շէնքեր, անպաճոյճ շինութիւններ և երկայն ցուրտ գլծեր և ուղիղ անկիւններու սոսկալի տխրութիւնը: Ոչ գետնի այլաճեւութիւն մը, ոչ ճարտարաստեղծական հնարք մը, ոչ ալ ծալք մը: Ամեն բան ցուրտ էր, կանոնաւոր, սոսկալի: Չկայ բան որ սրտին այնքան նեղութիւն պատճառէ որքան համաչափութիւնը, վասն զի համաչափութիւնը ճանձրութիւնն է, և որ սուգի հիմն իսկ է: Յուռահատութիւնը կը յօրանջէ: Մարդս կրնայ մտաբերել բան մը որ աւելի սոսկալի ըլլայ քան թէ գեհէնը ուր կը տառապի, այսինքն գեհէն մը ուր կը ճանձրանայ: Եթէ ճանձրալի գեհէնը գոյութիւն ունենար, կրնար իր պողոտան ըլլալ Օրիմալի պուլվարին այս մասը:

Սակայն զիշերային ժողովը երբ կը սկսէր տիրել, երբ լոյսը կ'աներեւութանար, ձմեռը մանաւանդ երբ վերջալուսական քամին կնձններուն յետին կարմիր տերեւները կը թափէր, երբ խաւարը թանձր էր և աստղ

չէր երեւար, կամ թէ երբ լուսինը և հովը ամպերուն վրայ ծակեր կը բանային, այս պուլվարը յանկարծ ահարկու կերպարանք մը կ'առնէր: Սեւաթոյր զիծերը՝ իբր անսահմանութեան ճիւղեր՝ խաւարամած անդունդներու մէջ կը սուզէին և կ'ահեւեւէին: Անցորդին կարողութենէն դուրս էր միտքը չբերել տեղւոյն կախաղանի անթիւ աւանդութիւնները: Այս վայրին մենութիւնը՝ ուր այնքան ոճիրներ գործուեր էին՝ սոսկալի բան մը ունէր: Մթութեան մէջ ծուղակներ նախազգալ կը կարծէր մարդս. խաւարին ամէն խառնաչփոթ ձեւերը կասկածելի կ'երեւէին, և այն երկայն ու խոր անունները որոնք ամէն մէկ ճառի մէջ տեղ կը նշմարուէին, կարծես թէ փոսեր էին: Յորեկը տգեղ, երեւոյեան ժամանակ սոսկալի, իսկ զիչերը աղէտալի կ'երեւէր այս վայրը:

Ամառը երեկոեան հոս հոն քանի մը պառաւ կընկնէր կը տեսնուէին, որոնք կնձնիներու տակ անձրեւէն բորբոսած նստարաններու վրայ կը նստէին. յոժարակամ կը մուրային այս բարեմիտ կիները:

Սակայն այս թաղը, որ աւելի հինցած քան թէ հինօրեայ կ'երեւէր, այն ատենէն սկսելով այլափոխելու կը միտէր: Այն միջոցներուն ով որ կ'ուզէր տեսնել զայն, կը պարտաւորէր փութալ, վասն զի ամէն օր այս ամբողջութենէ մաս մը կը վերնար: Այսօր, ինչպէս և քսան տարիէ ի վեր Օրլէանի երկաթուղիի կայարանը հին արուարձանին քովն է և կը խնամէ զայն: Մայրաքաղաքի մը սահմաններուն քով ուր որ երկաթուղիի մը կայարանը կը հաստատուի, արուարձան մը կը մնոնի և տեղը քաղաք մը կը ծնի: Ժողովուրդներու շարժումին այս կեդրոններուն բոլորովին այս հզօր մեքենաները երբ կը դառնան, երբ կը շնչեն քաղաքակրթութեան այս հրէշային ձիերը, որոնք ա-

ծուխ կ'ուտեն և կրակ կը հանեն, կարծես թէ լերմերով լի երկիրը կը շարժի և կը բացուի մարդոց հին քնակարանները կլլելու և նորերը կը կանգնին:

Օրլէանի երկաթուղիին կայարանը Սալէթրիէրի գետինները գրաւելէն ի վեր Սէն-Վիգթօրի և Բուսական Պարտէզի ականներուն մօտակայ հինաւորաց և նեղ փողոցները կը դղրդին, օրը երեք կամ չորս անգամ դղրդումներով անկէ կ'անցնին արագաշարժ կառքերու յորձանքները, մասնաւոր և հասարակ մեծ կառքերը որոնք յատուկ ժամանակէ մը ետք տունները ներս կը մղեն աջէն ձախէն. վասն զի կան անանկ բաներ զոր պէտք է յայտնել, վասն զի ճշգրտէս ճիշդ են. և ինչպէս որ իրաւ է ըսելը թէ մեծ քաղաքներու մէջ կէսօրի ատեն տուններուն ձակաւները արեւէն բոյսեր կ'արտադրուին և կ'աճին, ստույգ է նոյնպէս թէ կառքերու յաճախ երթեւեկութիւնը փողոցները կը լայնցնէ: Նոր կեանքի մը նշանները յայտնի են: Այս գաւառական հին թաղին մէջ ամենէն վարկեական կողմերը քաղաքատակ կը տեսնուի, սալարկները կը սկսին սողալ և երկնայնալ նաեւ այն տեղերը ուր տակաւին անցորդ չկայ: 1845 յուլիսի մէջ, առտու մը, արժանալի շատակ առտու մը այս թաղին մէջ յանկարծ կուպրի սե կաթսաները ծխել սկսան. այն օրը կրցաւ ըսուիլ թէ քաղաքակրթութիւնը Ուրսինի փողոցը եկած, և թէ Բարիլ Սէն-Մարսոյի արուարձանը մտած էր:

Գ Լ Ո Ւ Ն Բ.

ԲՈՒԻ ԵՒ ՇԻԿԱՀԱՒԻ ՀԱՄԱՐ ԲՈՅՆ

Ժան Վալթան ահա այս Կօրպոյի տունին առջեւ կանգ առաւ : Վայրենի անասուններու պէս այս ամայի տեղը ընտրած էր իր բոյնը շինելու համար :

Ժիլէն խառնեց , տեսակ մը բանալի հանեց , դուռը բացաւ , ներս մտաւ , յետոյ նորէն գոցեց զգուշութեամբ և սանդուխէն վեր ելաւ Գօզէթը միշտ հետը տանելով :

Սանդուխին վերը գրպանէն ուրիշ բանալի մը հանեց և ուրիշ դուռ մը բացաւ : Գետինը դրուած անկողին մը , սեղան մը և քանի մը աթոռ կար այն սենեակին մէջ ուր մտնելով անմիջապէս դուռը գոցեց և որ բաւական ընդարձակ վերնայարկի պէս բան մըն էր : Սենեակին մէկ անկիւնը կրակարան մը կար որ վառուած էր և որու խոյրը կ'երեւէր : Պուլվարին կանթեղը աղօտաբար կը լուսաւորէր այս անշուք սենեակը : Ներսը խուց մը կար փոկէ անկողնի մը հետ : Ժան Վալթան ծռեցաւ և այս մանկուհիին ձեռքը պագաւ :

Ինը ամիս առաջ պագած էր նաև մօրը ձեռքը , մօրը որ նոյնպէս քնացած էր :

Միեւնոյն ցաւագին , կրօնական և կսկծալի զգացումով համակուած էր սիրտը :

Գօզէթի անկողնին քով ծուներ դրաւ :

Արեւը ամենուրեք ծաւալեր էր , և մանկուհին դեռ կը նիրհէր : Սեպտեմբերի արեգակնային տոգոյն ճաւ-

ռագայթ մը սենեակի պատուհանէն ներս կ'անցնէր և ձեղունին վրայ ստուերի և լոյսի երկայն և նուրբ թելեր կը կազմէր : Յանկարծ քարահանի սայլ մը որ հագին կերպով բեռնաւորուած էր , պուլվարին սալարկին վրայէն անցնելով մրրկային դղրդումի մը պէս հիւղը դղրդեց և վերէն վար շարժեց :

— Այո' , տիկին , պոռաց Գօզէթ յանկարծ արթննալով , եկայ , ահա եկայ :

Եւ անկողնին վար նետուեցաւ . արտեւանունքը քունին ծանրութեան պատճառաւ դեռ կիսափակ էր . Գօզէթ իսկոյն թեւը դէպի պատին անկիւնը երկնցուց :

— Ո'հ սուրբ Աստուած , ի՞նչ եղաւ աւելս , ըսաւ :

Երբ բոլորովին բացաւ աչքերը , Ժան Վալթանի խնդումներես դէմքը տեսաւ :

— Հա' իրաւ , աղէկ միտքս ինկաւ : — Բարի լոյս պարոն , ըսաւ մանկուհին :

Մանուկները բնականապէս երանութիւն և ուրախութիւն ըլլալով , անմիջապէս և ընտանեբար կ'ընդունին ուրախութիւնը և երանութիւնը :

Գօզէթ Գաթերինը նշմարեց անկողնին քով և առնելով օկոսաւ խաղալ ու միանգամայն հարցումներ ընել Ժան Վալթանին : Կը հարցնէր թէ ո՞ւր էր ինք , թէ մեծ էր Բարիք քաղաքը , թէ տիկին Թէնարտիէ չատ հեռո՞ւ էր , թէ կրկին չպիտի դար ան , և այլն : Յանկարծ պոռաց .

— Որչա՛փ աղուոր է այս սենեակը :

Աղուոր ըսածը սոսկալի խրճիթ մըն էր , բայց կը զգար թէ աղատ էր այս խրճիթին մէջ :

— Սենեակը աւել՞մ , հարցուց վերջապէս :

— Ոտա՛ղ , ըսաւ Ժան Վալթան :

Օրը այսպէս անցաւ : Գօզէթ անպատում կերպով եռջանիկ էր այս պէպէքին և բարեմիտ մարդուն հետ արանց բնաւ բան մը հասկնալ ուզելու :

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

ԵՐԿՈՒ ԴԺԲՂԴՈՒԹԻՒՆ ԻՐԱՐ ԽԱՈՆՈՒԵԼՈՎ

Ե Ր Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Կ Ը Կ Ա Չ Մ Է

Ժան վալթան հետեւեալ օրը առտուն դարձեալ Գօզէթի անկողին քովն էր : Հոն սպասեց անշարժ , և անոր նայեցաւ մինչեւ արթննալը :

Սրտին մէջ նոր բան մը կը զգար :

Ժան վալթան բան մը սիրած չէր բնաւ : Քսանդինգ տարիէ ի վեր առանձին էր աշխարհիս մէջ : Բնաւ հայր , տիրահար , լծակից , բարեկամ եղած չէր : Թիարանի մէջ չար , տխուր , անարատ , տգէտ և վայրենի մարդ մըն էր : Այս ծեր թիապարտին սիրտը կուսութիւններով լի էր : Քայրը և քեռքերէնքը միայն անորոշ և հեռաւոր յիշատակ մը թողած էին անոր , յիշատակ մը որ վերջապէս գրեթէ բոլորովին ջնջուած էր : Ամէն ջանք ի գործ դրած էր զանոնք գտնելու համար , և չկրնալով գտնել՝ մոռցած էր : Այսպէս է մարդկային բնութիւնը : Իր երիտասարդութեան միւս գորովալի յուզումները , եթէ երբէք ունեցած էր , անդունդի մը մէջ ինկած էին :

Երբ Գօզէթը տեսաւ , երբ առաւ , տարաւ և ազատեց զայն , իր սրտին խորերէն յուզուիլ զգաց : Իր ամէն եռանդալի և գորովալի զգացումները արթնցան և այս մանկուհիին վրայ յարձակեցան : Քովն էր անկողին ուր Գօզէթ կը քնանար , և ուրախութեամբ կը սար-

սըռէր . մօր մը պէս սրբանի խիթեր կը զգար , և չէր գիտեր թէ ինչ է զգացածը , վասն զի խիստ անիմանալի և խիստ քաղցր բան մըն է այն մեծ և տարօրինակ շարժումը որով սիրտ մը կը սկսի սիրել :

Խեղճ մեծ սիրտ որ բոլորովին նոր էր :

Սակայն ինք յիսունհինգ տարեկան , իսկ Գօզէթ ութ տարեկան ըլլալով , տեսակ մը անջնջելի նշոյլի նմանեցաւ միայն այն ամէն սէրը զոր Ժան վալթան կրնար ունենալ բոլոր կենացը մէջ :

Ժան վալթան Գօզէթին հանդիպելով երկրորդ ըսպիտակ երեւոյթ մը ունեցած էր : Եպիսկոպոսին հանդիպելով իր հորիզոնին վրայ առաքինութեան արշալոյսին ծագում տեսած էր , Գօզէթին հանդիպելով սիրոյ արշալոյսը կը տեսնէր :

Առջի օրերը այս հիացումով անցան :

Գօզէթ նոյնպէս անգիտակցաւոր փոփոխութիւն մը կը կրէր , խեղճ մանկուհի : Մօրմէն զատուած ժամանակ այնքան պղտիկ էր որ ա՛լ չէր յիշեր զայն : Որթին նորածիլ շառաւիղներուն պէս՝ որոնք ամէն բանի կը փաթին՝ Գօզէթ ուղած էր սիրել , բայց չէր կրցած փափաքին հասնիլ :

Թեանարտիկները , ասոնց զաւակները , ուրիշներուն զաւակներն ալ , վերջապէս ամէնքն ալ մերժած էին անոր սէրը : Գօզէթ չուներ սիրած էր , բայց չուներ մոռնելէն ետք ա՛լ ոչ ոք և ոչինչ ուղած էր անոր սէրը զերաւել : Ինչպէս ըսինք արդէն , Գօզէթ ութնամեայ հասակին մէջ անզգայ սիրտ մը ունէր , սոսկալի՝ բան : Յանցանքը իրը չէր . բարձ՝ , Գօզէթ սիրելու չէ թէ կարողութիւն , այլ հնարաւորութիւն չուներ : Հետեւաբար առջի օրէն սկսաւ սիրել այս ծերուկը իր ամեն սիրելու

և մտածելու կարողութեամբը։ Այնպիսի բան մը կը զգար զոր զգացած չէր բնաւ, այսինքն փթթում մը։ Մերուկը ա՛լ և ոչ իսկ ծեր կ'երեւար անոր։

Ինչպէս խղիկը աղւոր, նոյնպէս և ժան Վալթան գեղեցիկ կ'երեւէր Գօզէթին։

Արշալոյսի, մանկութեան, ծաղկահասութեան, ուրախութեան հետեւութիւն է այս, որու մէջ մաս ունի նաև երկրի և կեանքի նորութիւնը։ Չկայ բան մը որ այնքան զմայլելի ըլլայ որքան է վերնայարկին վրայ ցոյցացող երանութեան գունազեղ նշոյլը։

Մենք ամէնքս ալ մեր անցեալին մէջ կապտագոյն հիւղ մը ունինք։

Բնութիւնը, այսինքն յիսնամեայ անջրպետ մը, խորունկ վիճ մը բացած էր ժան Վալթանի և Գօզէթի մէջ. ճակատագիրը լեցուց այդ վիճը։ Ճակատագիրը յանկարծ միաւորեց և իր անդիմադրելի զօրութեամբը նշանեց այս երկու արմատախիլ կենցաղները, որոնք հասակով կը զանազանէին, իսկ սուգով իրարու կը նմանէին։ Իրօք մին միւսին ամբողջութիւնն էր։ Գօզէթի բնազդումը հայր մը կը փնտռէր։ Իրարու հանդիպելով զիրար գտած եղան։ Իրենց երկու ձեռքերն անքակտելի կերպով իրարու միացան այն խորհրդաւոր պահօն ուր ձեռք ձեռքի տուին։ Այս երկու սիրտերը երբ զիրար նշմարեցին, համոզուեցան թէ իրարմէ փոխադարձ պէտք ունին, և սրտագին գրկուեցան իրարու հետ։

Բառերն իրենց ամենէն իմանալի և ամենէն բացարձակ նշանակութեամբը առնելով կրնանք ըսել թէ այս երկու էակները գերեզմանական պատերով ամէն բանէ բաժնուած ըլլալով ժան Վալթան Այրի էր, ինչպէս Գօզէթն ալ Որբուհի։ Այս վիճակին պատճառաւ ժան Վալթան երկնային կերպով մը Գօզէթին հայր եղաւ։

Եւ օտուգիւ չէ թէ պատրանք այլ իրութիւն մըն էր այն խորհրդաւոր տպաւորութիւնը զոր Գօզէթ Շելի անտառին մէջ կրեց երբ ժան Վալթանին ձեռքը իր ձեռքը բռնեց մութին մէջ։ Ժան Վալթան այս մանկուհիին ճակատագրին մէջ մտնելով հետը Աստուած բերած էր։

Մանաւանդ թէ ժան Վալթան իր ապաստանարանը լաւ ընտրած էր։ Այնպիսի ապահովութեան մը մէջ էր, որ կրնար անթերի սեպուիլ։

Գօզէթին հետ նստած խցաւոր սենեակին պատուհանը պուլվարին կը նայէր։ Տունին պատուհանը այս էր միայն, հետեւաբար դրացիներէն ոչ ոք կրնար ներս նայիլ քովի կամ դիմացի կողմէն։

50-52 թիւ տունին գեանայարկը որ աւերուն հիւղի նման բան մըն էր, կառքի կայանի տեղ կը ծառայէր պարտիզպաններուն, և վերի յարկին հետ ամենեւին հաղորդակցութիւն չունէր։ Վերի յարկէն զատուած էր ձեղունով որ ոչ երթեր և ոչ ալ սանդուղ ունէր, և որ կարծես թէ վարագոյր մըն էր խարխուլ տունը պտհելու համար։ Վերի յարկը՝ ինչպէս ըսինք արդէն՝ բազմաթիւ սենեակներ և քանի մը վերնայարկեր ունէր, որոնց մէկուն մէջ միայն պատաւ կնիկ մը կը բնակէր և ժան Վալթանին սենեակը հաւքառակ կ'ընէր։ Իսկ միւս սենեակներուն և վերնայարկներուն մէջ ոչ ոք կը բնակէր։

Ծնունդ ին օրը այս բնակարանը ժան Վալթանին վարձողը այս պատաւ կ'ունէր որ գլխաւոր վարձակաջ կ'անուանուէր փառաւորապէս, և որու իրական պաշտօնն էր սահայն դռնապանութիւն։ Ժան Վալթան պատաւին հաւատացուցեր էր թէ ինք Սպանիայի արժեթղթէրէն սնանկացած հասառու մըն է, և թէ իր պղտիկ աղջիկին հետ պիտի դար հոն բնակելու։ Վեց

ամբողջական վարձը կանխիկ վճարած էր, և՛ ինչպէս ան-
ժամանակ՝ պառակտման ձեռքով պատրաստել տուած էր սեն-
եակին և խոսքին համար պէտք եղած կահ կարասիներ-
ը: Այն գիշերը, ուր եկան՝ ահա այս պառակտը կրա-
կարանը վառած և ամէն բան պատրաստած էր:

Ժան Վալթան և Գոգէթ այս ողորմելի հիւղին մէջ
երանաւէտ օրեր անցուցին, և այս կերպով շաբաթներ
անցան:

Գոգէթ ամէն օր արշալոյսին եղնելով կը խնդար, ա-
նընդհատ կը խօսէր, կ'երգեր: Մանկուկներն ալ թրու-
շուններու պէս առաւօտները կ'երգէին:

Ժան Վալթան երբեմնակի կը բռնէր և կը պահէր
Գոգէթին պզտիկ և կարմրագոյն ձեռքը որ ցուրտէն
այտելով ձեռքբառուած էր: Խեղճ մանկուկին ծնծ ու-
տելու սովորած ըլլալով չէր դիտեր թէ ի՞նչ կը նշանա-
կէր այս, և անոր քովէն խոյս կուտար բոլորովին ա-
մօթահար:

Մերթ ընդ մերթ խորհուն կերպարան մը կ'առնէր
և իր պզտիկ սեգոյն բօպան կը դիտէր: Գոգէթին ըզ-
գեստները ալ հնոտիներ չէին. բայց սգաւորի հագուստ
էին: Թշուառութենէ ելած և կենաց ասպարէզը մտած
էր:

Ժան Վալթան սկսած էր կարգաւ սորվեցնել անոր:
Երբեմն մանկուկին հեգել տուած ժամանակ կը մտա-
ծէր թէ չարութիւն գործելու նպատակաւ կարգաւ սոր-
ված էր թիարանին մէջ: Այս նպատակը մանուկի մը
կարգաւ սորվեցնելու փոխուած էր: Մեր թիարարտը
այսպէս մտածելով կը ժպտէր հրեշտակներուն խորհուն
ժպիտովը:

Ժան Վալթան կ'զգար թէ այս նպատակի փոփո-
խութեան մէջ նախամտածութիւն մը կար որ ի վե-
րուստ էր, կամք մը կար որ մարդու կամք չէր, և

մտախոհութեան անդունդներուն մէջ կը կորսուէր:
Բարի մտածումներն ալ յոռիներուն պէս անդունդներ
ուէին:

Ժան Վալթան դիտէ իր բոլոր օրերը Գոգէթին
կարգաւ սորվեցնելով կ'անցնէր, նաեւ թողնու ու խա-
ղայ: Մօրը վրայ ալ կը խօսէր հեալ և աղօթք ընել
կուտար:

Գոգէթ հայր կ'անուանէր զայն, և ուրիշ անուն մը
ունենալը չէր դիտէր: Ժան Վալթան ժամերով կը հիա-
նար Գոգէթին նայելով՝ որ իր պէպէկը կը հաղուեցնէր
և հագցուցածը կը հանէր՝ և անոր ճոռողումը մտիկ
ընելով: Կեանքը ալ առաւելութիւններով լի կ'երեւէր
իրեն. մարդիկ բարի և արդարասէր կ'երեւէին, մտա-
պէս ալ չէր դանդաւար որ և է անձի դէմ. մինչև խոր
ծերութիւնը չ'ընդհատու պատճառ մը չէր նշմարեր բնաւ
հիմա որ այս մանկուկին կը սիրէր զինքը: Իրեն հա-
մար ախրողջ ապագայ մը կը տեսնէր զոր Գոգէթ ըզ-
մայլելի լոյսի մը պէս կը լուսաւորէր: Մերթ ընդ
մերթ տեսակ մը ուրախութեամբ կը խորհէր թէ
Գոգէթ տգեղ պիտի ըլլայ:

Ապահովապէս չենք դիտեր թէ Ժան Վալթան Գո-
գէթը իրել սկսած միջոցին այս նոր պաշարքէն հար-
կաւորութիւն ունեցած չ'ըլլայ բարութեան շաղկին մէջ
յարատելու համար: Բոլորովին անձնական է այս
կարծիքը զոր կը յայտնենք մեր գաղափարը ամբողջա-
պէս ըսած ըլլալու համար: Ժան Վալթան մարդերու չա-
րասրտութեան և ընկերութեան թշուառութեան նորա-
նոր կերպարանքներ տեսած էր վերջին ժամանակները,
անկատար կերպարանքներ՝ սրտնք դժբաղդար որ ձըշ-
մարտութեան մէկ կողմը կը ցուցնեն, այսինքն կնոջ
ճակատագիրը որ Յանթինին վրայ կ'ամփոփուի, և
հասարակային իշխանութիւնը որ ժալէրի վրայ կ'անձ-

նաւորուի, նորէն թիարան գացած էր, բայց այս անգամ
չէ թէ չարութիւն այլ աղէկութիւն ըրած ըլլալուն հա-
մար. նորանոր դառնութիւններով համակուած էր, նո-
րէն կը գրաւուէր ձանձրոյթով և յոգնութեամբ. եպիս-
կոպոսին յիշատակն անգամ գուցէ փոքր ինչ կը խաւա-
րէր ապա աւելի լուսաւորութեամբ և յաղթանակով ե-
րեւելու թէութեամբ, բայց վերջապէս այս նուիրական
յիշատակն ալ կը տկարանար: Ո՞վ գիտէ. կարելի է թէ
ժան Վալթան Գօզէթին հանդիպելէն քիչ մը առաջ վը-
հատելու և նորեն ինչալու չափ տկարացած էր. սիրեց
Գօզէթը, և կրկին զօրութիւն առաւ: Բա՛րէ, Գօզէթէն
գրեթէ ոչ նուազ տկար էր: Պաշտպանեց Գօզէթը և Գօ-
զէթէն հաստատութիւն գտաւ: Գօզէթ անոր չնորհիւ
կրցաւ կեանքի ասպարէզին մէջ փայլիլ. ժան Վալթան
ալ անոր չնորհիւ կրցաւ առաքինութեան շաւղին մէջ
շարունակիլ իր ընթացքը: Մանկունիին պաշտպանը ե-
ղաւ ան, մանկունին ալ անոր յենարանը: Ո՛ր անիմա-
նայի և երկնային խորհուրդ. հաւասարալիցութեանց
ձակատագրի:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

ԳԼԽԵՒՈՐ ՎԱՐՁԱԿԱԼՈՒՂԻՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ժան Վալթան խոհեմութիւն ունենալով ամենեւին
դուրս չէր ելներ ցօրեկը: Ամէն իրիկուն վերջալուսի
ատեն երբեմն մինակ, շատ անգամ Գօզէթին հետ
պուլվարներուն կողմնական ամենէն ամայի ճամբանե-
րուն մէջ պտոյտ կ'ընէր, և գիշերային մթութեան տի-
րած միջոցին եկեղեցիները կը մտնէր: Կամովին Սէն-
Մետարի եկեղեցին կ'երթար որ մօտագոյնն էր: Գօզէթ
եթէ հեռը չերթար, պառաւ կնիկին քով կը կենար,
բայց ծերուկին հետ պտըտելու երթալը ուրախութիւն
մըն էր մանկունիին: Ժամ մը անոր հետ ման գալը
գեր ի վեր կը համարէր քան թէ Գաթերինին հետ ժա-
մերով առանձին մնալ և հիանալը. ժան Վալթան Գօ-
զէթին ձեռքը բռնելով կը քալէր և անոյ խօսքեր
կ'ըսէր անոր:

Գօզէթ վերջապէս խիստ դուարթ եղաւ:

Պառաւր տունին հաւքառքը կ'ընէր, կերակուր
կ'եփէր, և տունին պաշարը կ'երթար կ'առնէր:

Սակաւասիրտութեամբ միշտ քիչ մը կրակ ունենա-
լով, բայց մեծ նեղութեան մէջ տագնապող մարդերու
պէս կ'ապրէին: Առջի օրուան կահ կարասիները ի՛նչ
վիճակի մէջ որ էին, նոյնը մնացեր էին անփոփոխ.
Միայն թէ ժան Վալթան Գօզէթին խուցին ասպակեւոր
դուռը հանել տալով տեղը բոլորովին փայտաշէն դուռ
մը դնել տուած էր:

Միշտ իր գերագոյն թիկնո՛ւր, սեւ վարտիքը և

հին գլխարկը կը հագնէր: Փողոցին մէջ աղքատ մը կը կարծուէր: Երբեմն բարեսիրտ կիներ դառնալով քսան փարանոց մը կուտային անոր: Ժան Վալժան կ'ընդունէր դրամը և յարգանք բարեւ կուտար անոնց: Երբեմն ալ ինք երբ մուրացիկ թշուառի մը կը հանդիպէր, ետին կը նայէր դիտելու համար թէ արդեօք տեսնող կա՞յ, յետոյ թշուառին կըմօտենար գաղտնապէս, ձեռքին մէջ դրամ մը, շատ անգամ արծաթէ դրամ կը դնէր, և շտապաւ կը հեռանար: Այս ալ իր անպատեհութիւնները ունէր: Թագին մէջ կը սկսէր անուանիլ ողորմութիւն տուող աղքատը:

Պառաւ վարձակալուհին որ ժահագէմ տրարած մըն էր և ընկերին գէմ նախանձոտի յատուկ ուշադրութեամբ բոլորովին չաղուած, շատ կը գնէր ժան Վալժանը թէնւ ասոր մօտէն չէր անցնէր թէ կը գննուի: Փոքր ինչ խուլ, հետեւաբար չաղակրատ էր: Իր անցեալէն երկու ակոյ մնացած էր, մին վերինը, միւսը վարինը, զոր մէջտ իրարու կը դարնէր: Հարցումներ ըրած էր Գօզէթին որ բան մը չգիտնալուն համար բան մը չէր կրցած ըսել, թէ ոչ Մօնֆէրմէյէն եկած ըլլալը: Առտու մը այս գէտուհին ժան Վալժանը նշմարեց երբ նա տունին անբնակ սենեակներէն մին կը մտնէր այնպիսի կերպարանքով որ շատախօս պառաւին հետաքրքրական երեւցաւ: Երբ կատուի մը պէս քալելով ետեւէն գնաց և առանց տեսնելու կրցաւ դիտել զայն դուռին ձեղքէն որուն ժան Վալժան բոլորովին դարձուցած էր իր կռնակը: Ժան Վալժան անշուշտ աւելի զգուշութեան համար կռնակը այս դուռին կը դարձնէր: Գրպանը խառնեց, տուփ մը, մկրատ մը և դերձան հանեց, ապա սկսաւ իր թիկնոցին մէկ ծայրին աստառը քակել, և քակուած տեղէն դեղին թուղթի կտոր մը հանեց և ծալեց: Պառաւը տեսաւ եղելու-

թիւնը, և անուշողով դիտեց որ թուղթը հազար ֆրանքնոց դրամատոմս մըն էր: Այնպէս զայն ի վեր երկրորդ կամ երրորդ անգամն էր այսպիսի դրամատոմս մը տեսնելը, ուստի խոյս տուաւ անհրեկ:

Պահ մը ետքը ժան Վալժան պառաւին մօտեցաւ և աղաչեց որ երթայ փոխէ այն հազար ֆրանքնոց դրամատոմսը, շարունակելով թէ իր եռամսեայ հասն էր այն զոր օր մը առաջ ընդունած էր:

— Ո՞րմէն հարցուց պառաւը մտովին. երեկոյեան ժամը վեցէն դուրս ելաւ, բայց այն ատեն կառավարութեան արկղը հարկաւ բաց չկրնար ըլլալ:

Պառաւը գնաց դրամատոմսը փոխելու և կարծիքներ ըրաւ: Այս հազար ֆրանքնոց դրամատոմսը մեկնուելով և բազմապատկուելով, վիեններ-Սէն-Մարսելի փողոցի շատախօս կնիկներուն մէջ շատ մը երկիրազալի խօսակցութեանց տեղի տուաւ:

Օր մը ժան Վալժան թիկնոցը հանած էր վրայէն և փայտ կը սղոցէր փողին մէջ: Պառաւը սենեակին էր և հաւքառք կ'ընէր: Սենեակին մէջ իրմէ ի գտտ մարդ չկար, վասն զի Գօզէթ սղոցուած փայտին նայելով և զարմանալով կը չգրաղէր. պառաւը թիկնոցը տեսաւ որ բռնեռէ մը կախուած էր, և գնեց: Առտառին քակուած մասը նորէն կարուած էր: Ուշադրութեամբ մը շօշափելով գնեց թիկնոցը, և հասկցաւ թէ ծոպերուն և անութի աղեղածեւ մասերուն աստառներուն մէջ վրայ վրայի զետեղուած շատ մը թուղթեր կան: Անշուշտ անոնք ալ հազար ֆրանքնոց դրամատոմսեր էին: Պառաւը դիտեց նաեւ որ գրպանին մէջ ինչ օր ուղեց կար: Արդէն տեսած ասեղէն, մկրատէն և դերձանէն ի զատ նաեւ մեծկակ թղթակալ մը, խիստ մեծ դանակ մը և որ աւելի կասկածելին է՝ զանազան գոյներով քանի մը պիտակ վարսեր կային: Այս թիկնոցին ամէն մէկ գրպանը կարծես թէ անակնկալ զէպքերու մէջ ի հարկին ծառայելու նախապատրաստութիւն մըն էր:

Գօզէթ և ժան Վալժան այսպէս օր անցնելով մինչև ձմեռին վերջը հասան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

ՀԻՆԳ ՖԻՍԵՆՈՅ ԴԻԱՄ ՄԸ ԳԵՏԻՆԸ ԻՑՆԱԼՈՎ

Ա Ղ Մ Ո Ւ Կ Կ Ը Հ Ա Ն Է

Այն-Մէտարի քով աղքատ մը կար որ հին և ա՛լ անգործածելի հորի մը ծնօտին վրայ կը կծկուէր և որու ժան Վալթան յօժարակամ ոգորմութիւն կուտար: Երբ այս մարդուն առջեւէն կ'անցնէր գրեթէ միշտ բան մը կուտար: Երբեմն հետը կը խօսէր: Այս մուրացիկին նախանձոտները կ'ըսէին թէ ուսիկանութեան գործակալ մըն էր ան. ժամկոչ և եօթանասունը հինգ տարեկան ծեր մըն էր, և շարունակ Հայր մեր կը մըմուր:

Իրիկուն մը ժան Վալթան՝ առանց Գօզէթի երբ անտի անցաւ, նշմարեց աղքատը որ իր սովորական տեղը և լապտերին տակ նստած էր. լապտերը պահ մը առաջ վառուած էր: Այս մարդը իր սովորութեան համեմատ՝ կարծես աղօթք կ'ընէր և բոլորովին կըծկուած էր: Ժան Վալթան մօտեցաւ և իր սովորական ողորմութիւնն անոր ձեռին մէջ դրաւ: Մուրացիկը յանկարծ վեր վերցուց աչքը, ուղղակի ժան Վալթանի նայեցաւ, յետոյ անմիջապէս վար նայեցաւ դարձեալ: Փայլակի մը պէս տեղի ունեցաւ այս շարժումը, և ժան Վալթան սարսուեցաւ: Կարծես թէ կանգեղին նըշոյով տեսածը չէ թէ ծեր ժամկոչին հանդարտ և բարեպաշտ դէմքն էր, այլ ահարկու և ծանօթ կերպարանք մը:

Այս կերպարանքը ժան Վալթանի վրայ այնպիսի

տպաւորութիւն մը ըրաւ որու նմանը կը կրէ մարդս երբ մութին մէջ յանկարծ վազրի մը հետ կը դառնուի դէմ առ դէմ: Ահաբեկ և քար կտրած ետ քաշուեցաւ, համարձակելով ոչ շունչ առնելու, ոչ խօսելու, ոչ մնալու, ոչ փախչելու, և մուրացիկին նայելով որ քուրջով մը ծածկուած գլուխը վար առած էր և կարծես ա՛լ չէր գիտեր անոր հոն ըլլալը: Այս տարօրինակ միջոցին բնազդում մը ստիպեց ժան Վալթանը խօսք մը հարտաբերելու: Մուրացիկը ամէն օրուան մուրացիկին միեւնոյն հասակը, միեւնոյն հնոտիները, միեւնոյն երեւոյթն ունէր. — Վա՛չ, ըսաւ ժան Վալթան, յիմա՞ր եմ, երա՞զ կը տեսնեմ, ի՞նչ կ'ընեմ. անկարելի բան. — Եւ սաստկապէս խռոված տուն դարձաւ:

Հազիւ հազ կը համարձակէր ինքնին ըսելու թէ ժամկէրին դէմքն էր ան դէմքը զոր տեսնել կարծած էր:

Գիշերը այս մասին երբ սկսաւ խորհիլ, ցաւեցաւ մարդուն հարցումներ ըրած չըլլալուն համար որպէս զի ստիպէր անգամ մըն ալ գլուխը վերցնելու: Հետեւեալ օրը գիշերուան մօտ միջոցին նորէն այն տեղէն անցաւ: Մուրացիկը տեղն էր: Բարի լոյս, ձերուկ, ըսաւ համարձակօրէն ժան Վալթան դրամ մը տալով անոր: Մուրացիկնը գլուխը վերցուց և ցաւագին ձայնով մը ըսաւ: — Ծնորհակալ եմ, բարեսիրտ տէր: — Նոյն իսկ ժամկոչն էր պատասխանողը:

Ժանն Վալթան կատարելապէս հանդարտելով սկսաւ խնդալ. — Ի՞նչպէս կարծեցի թէ ժամկէրն էր հոն տեսածս: Միթէ ամէն բանէ ետք հիմակ ալ ա՛չքս կը շլանայ, ըսաւ մտովին, և ա՛լ չմտածեց այս իրողութեան վրայ:

Գանի մը օրէն ետք գիշեր մը ժամը ութին միջոցները երբ իր սենեակին մէջ Գօզէթին դասը հեղել

կուտար բարձրաձայն, տունի դրան բացուելը ու գոցուելը լսեց: Այս բանը տարօրինակ երեւցաւ ժանն Վալ-
ժանին: Իրմէ զատ տունին մէջ միայն պառաւը կը բը-
նակէր, որ ճրագ չվառելու համար մութին կը պառ-
կէր միշտ: Ժանն Վալժանն նշան ըրաւ Գոզէթին որ լռէ:
Լսեց որ մէկը սանդուղէն վեր կ'երնէր: Հարկաւ վեր
երնողը պառաւը կրնար ըլլալ, որ թերեւս հիւանդ ըլ-
լալով դեղարան մը դացած էր: Ժանն Վալժանն մտիկ ը-
րաւ: Քայլը ծանր էր և այդ մարդու մը քայլին պէս
ձայն կը հանէր. բայց պառաւը հաստ մուճակներ կը
հագնէր, և պառաւի մը քայլը միայն ամենէն աւելի
կրնայ այդ մարդու մը քայլին նմանիլ: Բայց ժանն
Վալժանն իր ճրագը մարեց:

Գոզէթը անկողինը դրկած էր, խիստ ձայնով ը-
սելով. — Առանց ձայն ձոյն հանելու պառկէ կամաց մը,
և մինչդեռ մանկուհին ճակատը կը համբուրէր, սան-
դուղին վրայէն լսուած քայլերը դադրած էին: Ժանն
Վալժանն կռնակը դուռին դարձնելով լռիկ և անշարժ
աթոռին վրայ կեցաւ ուր նստած էր և ուրկէ ելած
չէր, և մութին իր շունչն ալ բռնեց: Բաւական երկար
ժամանակէ մը ետք ա'լ բան մը չլսելով՝ ետեւը դար-
ձաւ առանց շուռ կ'ընէր հանելու, և դէպի սենեակի դու-
ռը նայելու միջոցին կղպակին ծակէն լոյս մը տեսաւ:
Այս լոյսը աղէտալի աստղի մը կը նմանէր դուռը և
պատը պաշարող մթութեան մէջ: Յայտնի էր թէ դու-
ռին առջև մարդ կար որ ձեռքը ճրագ մը բռնած էր և
մտիկ կ'ընէր:

Քանի մը բուռնէն ետք լոյսը աներեւոյթ եղաւ.
այց ոտքի դիմադրում մը չլսուեցաւ ընաւ, ուստի նե-
րելի էր ենթադրել թէ դուռին քով մտիկ ընելու եկողը
մուճակները հանած էր:

Ժանն Վալժանն առանց վրան փոխելու անկողին
նետուեցաւ, և մինչև առաւօտ չկրցաւ աչքը խփել:

Առտու կանուխ յոգնութենէն թմրելով նիքհելու
միջոցին դուռի մը ճռնչը լսեց և արթնցաւ. այս դուռը
փողին ներքնակողմեան սենեակներէն մէկուն դուռն
էր որ կը բացուէր. Ժանն Վալժանն միեւնոյն մարդուն
քայլը լսեց որ առջի օրը սանդուղէն վեր ելած էր:
Քայլը կը մօտենար. անմիջապէս վար իջաւ անկողինէն
և աչքը կղպակին բաւական մեծակալ ծակին վրայ
դրաւ՝ յուսալով թէ պիտի տեսնէր այն անձն որ գի-
շերը տունը մտած և իր դուռին քով զաւով մտիկ ըրած
էր: Իրօք մարդ մըն էր այն անձը որ այս անգամ ա-
ռանց կանգ առնելու Ժանն Վալժաննի սենեակին առ-
ջևէն անցաւ: Փողը տակաւին շատ մութ ըլլալով իր
դէմքը կարելի չէր նշմարուիլ. բայց մարդն երբ սան-
դուղին քով հասաւ, արտաքին լոյսի ճառագայթ մը
երեւան հանեց զայն իբր շքանկար մը, և Ժանն Վալ-
ժանն կռնակէն կատարեւապէս տեսաւ զայն: Մարդը
բարձրահասակ էր, երկայն թիկնոց մը հագած, և թե-
ւին տակ բիր մը ունէր: Ժամէրի զարհուրելի կերպա-
րանքն էր այն:

Ժանն Վալժանն կրնար անգամ մըն ալ տեսնել զայն
պուլվարին վրայ նայող պատուհանէն: Բայց հարկ պիտի
ըլլար պատուհանը բանալ. համարձակեցաւ բանալու:
Յայտնի էր թէ այն մարդը բանալիով մը և իբր իր
տունը մտած էր: Ո՞վ տուած էր այս բանալին. ի՞նչ
կը նշանակէր այս բանը:

Առտու ժամը եօթնին երբ պառաւը հաւքտուկ ը-
նելու եկաւ, Ժանն Վալժանն թափանցուն նայուածքով
մը լանոր նայեցաւ, բայց հարցութիւն չըրաւ: Պառաւը
աւելելու միջոցին ըսաւ.

— Պարոնը դուցէ լսեց թէ այս գիշեր մարդ մը
եկաւ տունը:

Այս պուլվարին վրայ երեկոյեան ժամը ութը ամենախաւարին գիշեր կը սեպուի պառաւներու համար:

— Աղէկ ըսիր, այո՛, լսեցի, պատասխանեց խիստ բնական ձայնով մը: Ո՛վ էք եկողը:

— Նոր վարձարնակ, ըսաւ պառաւը:

— Ի՞նչ է անունը:

Լաւ մը չգիտեմ: Տիւմօն կամ Տօմօն է, կամ ասօրնման անուն մը:

Նւ ո՞վ է այդ պարօն Տիւմօնը:

Պառաւը իր կուզի աչերուն նման պզտիկ աչերովը ժան վալթանին նայեցաւ և պատասխանեց:

— Ձեզի պէս հասառու մը:

Պառաւը գուցէ ամենեւին դիտաւորութիւն մը չունէր: Ժան վալթան կարծեց սակայն թէ գիտաւորութիւն մը ունէր այն:

Երբ պառաւը գնաց, պահարանի մը մէջ գանուած հարիւր ֆրանքի չափ գումարը առաւ, ծրար մը ըրաւ և դրպանը դրաւ: Ծրարը կապելու միջոցին թէև զգուշութիւն ըրաւ որպէս զի ըստակ խառնուիլը չլսուի, հինգ ֆրանքնոց մը ձեռքէն փախաւ և գետինը առիւտակին վրայ լնկաւ ձայն հանելով: Երեկոյեան ժամանակ վար իջաւ և ուշադրութեամբ պուլվարին ամէն կողմն ալ նայեցաւ. մարդ մը չտեսաւ: Պուլվարը բոլորովին ամառի կ'երեւէր, թէև ստոյգ է թէ ծառերուն ետեւը կրնար մարդ պահուիլ:

Նորէն վեր ելաւ:

— Եկու՛ր ըսաւ Գօզէթին:

Ձեռքէն բռնեց, և երկուքը մէկ դուրս ելան:

6399